„ТАБОР"

ВОЄННО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Воєнна справа — трудна
річ, бо явища війни докладно
ще не з'ясовані.

Наполеон.

ЗМІСТ:

ТАБОР

ВОЄННО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ.

Ч. 2

Липень, року 1924.

Начальний редактор

Генерального Штабу

Генерал Хорунжий В. Куш.

Техничний редактор

Генерал-Хорунжий П. Шандрук.

Друкарня 3-ої стрілецької Залізної дивізії.

РОЗДІЛ 1.

В. М. КУЩ.

Генер. Штабу Генерал-Хорунжий.

ВСТУП

ДО СКОРОЧЕНОГО КУРСУ СТРАТЕГІІ.*)

Ціль війни. В життї людскости випадають такі часи, коли, для осягнення чергових завдань або розвязання спутаних у вузол відношень одного народу до другого, не лишається иншого засобу, як зробити це в спосіб озброєної сутички. Подібно до того, як в стосунках окремих осіб поміж собою утворюється якась холодність, недовір'я та ворожнеча, що доводять нарешті до сварки, те ж саме виникає поміж цілими державами, перешкоджає нормальному життю і примушує братися за зброю, т. т. розвязати скомпліковані відношення останнім засобом — війною. Через це в основі кожної війни лежить осягнення тої чи иншої політичної цілі, безумовно поважної, здобуття якої иншим способом не є можливим.

В старі часи, коли війни провадилися виключно з волі урядів, цілі війн не завжди відповідали потребам народів. Але ж, починаючи від часу французької

---

*) Цей курс викладався автором на курсах Штабових старшин та на Академичних курсах в 1922 та 1923—1924 р.р. Він складений стосовно до курсу Стратегії проф. Леера з тими доповненнями, що виникли на підставі досвіду останніх війн.

революції, війни стають, в більшости випадків, ділом усього народу й телер вже не можливо провадити війну всупереч стремлінням цілої нації. До-речі мовити, кожен уряд має безліч засобів, щоби направити загальну опінію у відповідну сторону. Приклад Англії, людність якої за тиждень до вбивства австрійського архикнязя престолонаслідника в Сараєві не могла й гадати про можливість війни з-за цього з Німеччиною, свідчить, як легко повернути опінію народу згідно побажань уряду. Але ж не треба забувати, що вбивство архикнязя Франца-Фердинанда було лише приводом, а причини війни були значно глибші.

Значіння війни в житті народів. Воно легче всього з'ясовується на прикладі Всесвітньої війни, яка відбулася на наших очах. Не тільки ті народи, що брали безпосередню в ній участь, але ж і ті, що залишалися невтральними, всі вони гостро відчувають і досі її наслідки. Ми бачимо розпад великих і, здавалося б, могутніх імперій і вихід до життя на світову арену поневолених до того часу націй. Принціп політичної рівноваги, який до війни панував у Європі, зміняється засадою свободи національного самовизначення. Загинули десятки міліонів людей, затримався розвиток промисловости, порушилася рівновага валюти. Знову виявилася можливість зробити спробу експериментів соціялизму на терені бувшої Російської імперії подібно до того, як це сталося у Франції після невдалої війни 1870 р. Все це яскраво підкреслює величезне значіння війни в житті народів і через те кожна країна мусить дбати, щоб увесь час бути напоготові до неї у всіх відношеннях. З цього приводу не даремно кажуть: „Коли бажаєш спокою, готуйся до війни".

Але ж не тільки у вищезгаданому полягає значіння війни. Все рівно, як живий организм після тяжкої хороби починає з подвійною силою працювати над поновленням свого життя, так і держава в своїй перемозі здобуває джерело для більш енергійного

розвитку. А держава переможена, як тільки организм її має ще імпульс до життя, використовує хоч і гіркий для себе досвід для того, щоб забезпечити себе від подібної долі в будучині.

Роля освічених людей в ділі керування ріжними галузями життя.

Кожна приватна людина, оглядаючи величезні спорудження, якими являються великі фабрики та заводи з десятками тисяч робітників та тисячами ріжного роду машин, рудники, великі шпиталі та инше, мусить мимо волі просякнутися почуттям глибокої поваги до знання тих осіб, що керують цими спорудженнями. Тут кожному кидається у вічі вся поважність значіння знання в проявах життя людскости, без якого не було б прогресу, так і та величезна роля, яку відограють освічені керовники в ділі поступового руху наперед культури життя людскости.

Але ж, на великий жаль, приватна людина не має змоги довідатися шляхом персонального огляду про всю величезність значіння военного діла. Через це їй трудно уявити собі значіння керовників в цьому ділі, бо підготовча военна робота мирного часу для загалу лишається непомітною, а яскравий приклад военного часу не припадає на долю кожного покоління.

Між тим, коли в звичайних галузях життя величезне значіння мають знання керовників, то тим більше значіння необхідно надати їм в ділі военному, маючи на увазі те, що від невмілої постанови военного діла та від невдалого керовництва його галузями буде залежати не тільки честь, а іноді й життя держави.

Подібно до того, як добре налагоджене підприємство гине у невмілих руках, так і добре виховане військо понесе невдачу при невмілому керовництві ним; ріжниця полягає в тім, що в першому випадкові наслідком будуть втрати матеріяльні, які можливо вернути, помилки ж у военному ділі тягнуть за со-

бою, по-перше, даремно пролиту кров, що не повертається. Тому й існує ще від старих часів присказка, що „ліпше, коли баранами керує лев, ніж коли львами керує баран".

Певне (для свого часу) знання военного діла всіма великими полководцями зараз же кидається у вічі як тільки ми знайомимось з їх життям. Усі вони, маючи безумовно від походження хист до военного діла (т. т. такий напрям думання, який давав їм змогу вглиблятися у досліджування засад военного діла), вміли віднайти ті одвічні закони, якими керується це діло, та впровадити їх до життя. Звідси логично випливає вислів, що „талановитим можна народитись, але ж великим треба зробитись".

Причина труднощів военного діла.

В кампанію 1813 р., довідавшись про поразку маршала Нея, який чинив відокремлено і наробив чимало помилок, Наполеон не висловив нічим свого незадоволення ані на маршала, ані на його співробітників. Він сказав: „Военна справа—це трудне діло, бо явища війни вичерпуюче ще не з'ясовані. Коли небудь, як буду мати вільний час, я викладу засади военного діла з такою ясністю, що вони стануть зрозумілі всім военним людям і тоді можливо буде студіювати війну в такий же спосіб, як студіюють науки".

З наведеного вислову можна побачити, що в свій час Наполеон вважав за причину труднощів военного діла те, що до нього „явища війни не були ще вичерпуюче з'ясовані". І дійсно, коли уявити собі ту величезну кількість люду *) та велику силу матеріяльних засобів, яких потрібує війна, і безліч випадковостей, з яких складається кожна битва, то стає цілком зрозумілою вся трудність досліджувань явищ війни. Але ж усі великі полководці вважали за конче необхідне з'ясування їх,

*) В битві на Марні 1914 р. брало участь в бою більш як два міліони людей.

бо без виявлення та зрозуміння явищ війни не можливо керовництво воєнними чинами.

Спроби до з'ясування засад воєнного діла робилися, безумовно, ще до Наполеона. В мемуарах великих полководців ми знаходимо багацько вказівок відносно ріжних проявів воєнного діла, підкреслених покликанням на події та думки їх славетніх попередників. Але ж усьому цьому матеріялові бракувало тієї системи, без якої не може бути збудована теорія науки. Тому то Наполеон і вважав це за конче необхідне й збирався скласти такий твір, який дав би змогу студіювати теорію воєнного діла таким же чином, як студіюються всі инші науки.

Поступовання в розвитку науки.

Сучасна теорія кожної науки уявляє з себе збірку вислідів поступового розвитку її за довгі часи існування людскости. Подібно до того, як і в руху загального прогресу людскости крива розвитку науки не весь час піднімається, а, часами спадаючи, уявляє з себе лінію ламану. Отже в розвитку науки можна віднайти такі окремі фази, через які послідовно й проходила кожна наука.

В ті раніші часи, коли мала кількість розглянутих фактів, т. т. мала кількість аналізу не давала ще змоги відкрити певні засади (закони) науки, досліджувачі її йшли ніби-то в темряві, вишукаючи правду навпомацки. Цей стан, в якому тоді перебувала наука, носить назву метафізичного періоду, стану предположень (гіпотез).

В дальшому, по мірі збільшення кількости розглянутих явищ, ставало можливим, як здавалося проводирям науки, встановити певні закони та поставити крапку над „і". В такому стані наука перебувала досить довгий час, причім дальший розвиток її тимчасово ніби припинявся через якусь особливу самопевність в тому, що все вже зроблене й нема куди йти далі. Цей період, який має назву схоластичного, викликав на решті-решт бурхливі протести з боку

допитливих людей. Вони не могли погодитися на те, щоб розвиток науки вже скінчився в той час, коли не всі ще явища ця наука може остаточно з'ясувати. Шукаючи нових шляхів ці вчені в своїх спробах впадали в протилежність — відмовляючись від всього старого, бо не вірили в його правдивість; вони доходили до нехтування попереднім і через це впадали в зневір'я.

Отже, не творючи самі по собі нічого позитивного, такі вчені відкидали все існуюче, як негативне, й більшу частину енергії своєї витрачали на спори та розмови, через що цей період розвитку науки й отримав назву діялектичного. В часи цього періоду той, хто міг ліпше обгрунтувати свої засади та переконати супротивника, мав на своєму боці правду. Але ж на решті решт з періоду зневір'я та суперечок поволі виникла можливість віднайти правдиві шляхи. Впорядкована думка, побачивши попередні помилки, навчилася працювати правдиво і з того часу наука почала входити в так званий позитивний період свойого існування.

Раніш усього дійшли до позитивного стану так звані прикладні науки, тези яких легко перевірити на досвіді, а через це й лекше розшукати певні закони. Значно труднішим шляхом мусять іти науки умоглядні, які охоплюють прояви духу людскости й для перевірки тез яких нема змоги влаштовувати експериментів по бажанню вчених. Для обгрунтування своїх засад науки цього роду мусять користуватися прикладами минулого, але ж життя людскости йде наперед і тому нема запоруки, що нове повторення якого будь невдалого експерименту по переустрою життя не дасть ліпших наслідків. Через це умоглядні науки можуть і навіть мусять передбачати в де-якій мірі майбутні можливості в проявах життя людскости, але ж вони й досі не в стані обгрунтувати ті закони, по яких в дійсності піде життя. Тому на практиці ми бачимо, як здійснення дуже добрих, здавалось би,

принципів „liberté, ègalité, fraternité", що були висунуті енциклопедистами XVIII віку, мало своїм близчим наслідком загибель 1/8 частини населення Франції, решта ж населення дуже швидко задовольнилася лише одним „ègalité" та й то в дуже скороченому вигляді.

Таким чином, здавалося б, на підставі досвіду як цієї, так і других революцій, що періодично вибухали протягом XIX сторіччя й закінчились в 1870 р. спробою насадження в Парижу комунизму, вже можна було зробити де-які висліди аби скористатися здобутим досвідом на добробут людности, щоб урегулювати на майбутнє розвиток життя. І дійсно, багато вчених, між яких з'окрема треба відмітити доктора Г. Ле-Бона, поклали на це багацько часу й дали правдиві малюнки того, чого можна чекати в майбутньому. Ле-Бон ще при кінці 80 рр. минулого сторіччя в своїй „Психології соціялизму" з'ясував істоту цієї хороби в житті людскости і вбачав можливість повторення нової спроби насадити цю „віру" (по його термінології) в одній з країн Європи. За місце для такого експерименту йому вбачалася найбільш відповідною Італія, але ж, як нам добро відомо, це сталося в Росії, де невелика й несвідома в національнім відношенні інтелігенція сама штовхнула батьківщину на шлях крівавого експерименту. Ті, хто вів країну до загибели, заплющували очі на досвід минулого, бо в инакшому разі вони мусили б поміркувати над тим, що буде коштувати ця спроба. Але ж уся біда полягає в тім, що в бурхливі часи життя суспільств проводирі дуже рідко користуються з доводів розума, а майже весь час ними керують ті імпульси, що криються в таємниці їх душі і залежать від спадковости. Звідсіль становиться ясним, чому, йдучи під гаслом „свобода", можна дійти до здійснення самої гіркої неволі. Отже, коли умоглядні науки, що досліджують закони життя людських суспільств, будуть остільки популярні, що стануть власністю широкого загалу, тоді, треба сподіватися, можна буде поперед-

жувати такі явища, які не тільки затримують рух прогресу, але ж одсовують назад на десятки, а може й сотки років життя людскости.

У военнім ділі, де головну ролю відограе людина, необхідно відвести відповідне місце досліджуванню тих явищ, які залежать від природи цього фактора, себ то людини. Протягом останнього півсторіччя виявлені вже ті обшари, які мусить обняти наука „Военна психологія“, й здається, що досвід Всесвітньої війни дасть змогу певно удосконалити цю науку; вона має досліди значіння проявів волі людини в тих чи инших военних явищах.

Узагальнення та погодження здобутих наукою головних вислідів, що розглядаються сукупно, уявляє з себе **філософію** данної науки, **синтез** її здобутків. Така часткова (фахова) філософія займається встановленням **причинового** звязку поміж явищами. Загальна ж філософія, як упосюдження часткових філософій, має своїм завданням встановити причиновий звязок поміж всіма світовими явищами.

Стратегія, як наука.

Елементарні военні науки відносяться в більшости своїй до наук прикладних, бо перевірка їх вислідів може бути переведена шляхом експериментів. Вони досліджують техничні елементи та строї й з'ясовують їх властивості. Але ж знання одних цих данних, яко часткових вислідів елементарних наук, не є достатнім для того, щоби певно зрозуміти военні явища, а без цього не можливо керувати на війні. Бо ж виникає необхідність стати здатним для того, щоб охопити в цілому „повелительку“ на війні—обстанову, що складається з умовин сили, часу, місцевости та проявів волі супротивника. Таким чином ми і підходимо до значіння стратегії, як філософії всього военного діла (його синтеза). Вона охоплює відвічні закони війни й дає военному керовникові змогу дивитися на речі в цілому та певно уявляти собі не тільки суть явищ, але ж і загальний зв'язок поміж ними.

Як кажуть, є багато людей, котрі можуть розглядати одноразово велику кількість добрих речей. Але ж виділити з них те, що необхідне в данний мент, як цілком відповідаюче обстанові, можуть лише ті, хто засвоїв собі методу охоплювати обстанову в цілому. Отже ж, до такого вироблення, усталення певного погляду й має своїм завданням довести студіювання стратегії, як філософії военного діла.

Одвічний досвід у военному ділі збирається й хорониться Военною Історією. Довга праця великої кількости люду над обробленням історичного матеріялу дала змогу розшукати ті принціпи, що їм підлягає военне діло. Ці принціпи, яким наслідували великі полководці всіх часів та народів, лишилися до нашого часу без зміни, бо суть їх залежить не від повсякчасно змінливої техники, а від факторів незмінних. Останні ж це—людина, як головний фактор війни, та ті явища війни (несподіванка, значіння переваги в силах, рухливість та инше), суть яких ніколи не міняється.

В сучасний мент не можна ще сказати, що теорія науки Стратегії остаточно закінчена. Цього не може бути через те, що в галузі жадної науки неможливо поставити останню крапку та мовити: „кінець розвиткові науки, бо всі питання її вичерпані остаточно“. Всупереч цьому кожна наука мусить:

1), прагнути до усталення (викристалізування) всього попереднього досвіду та до укладення з цього досвіду стройної системи й

2), намічати шляхи, якими має посовуватися наука в свойому дальшому розвитку.

Отже, працюючи над удосконаленням науки, ми мусимо прагнути до того, щоби полекшувати роботу працівникам майбутнього, звільняючи їх від вже зайвої чорної роботи, удоскона-

лювати здобуте та прагнути до збудування стройного цілого, т. т. системи.

Таким чином, Стратегія, як наука, є філософія (синтез) всього военного діла. Вона має метою з'ясувати та усистематизувати одвічні принціпи военного діла, виявити суть военних явищ та причиновий зв'язок поміж ними.

Стратегія, як штука.

Добре значння підвалин (засад) тієї чи иншої науки не гарантує, що освічена людина зможе на практиці вміло користуватися засадами здобутого знання. Міліони люду студіюють ріжні науки, але ж мистців в кожній нараховується одиниці й не більш десятки. Це пояснюється тим, що крім засвоєння засад науки під час студіювання її, необхідно ще овололіти тим, що має назву „штуки" в обсязі кожної з них. Тому лише той, хто поруч зі засадами овололів ще й штукою данної науки, може бути мистцем її й стати по-над шереговими вченими. Лише той медик, якому далася штука медична, дасть яскраві приклади, що робить знання вкупі зі штукою; лише той інженер, який заволодіє штукою своєї науки, мистецьки розвяже питання, незрозумілі для шерегових колег. Зрештою, вмілість використувати на практиці засади данної науки й уявляє з себе штуку цієї науки.

А тому стратегична штука є вмілість керувати явищами війни методичним шляхом, згідно з принціпами военного діла, які з'ясовуються наукою—стратегією. Ця вмілість находить своє повне визначення при тій умові, коли здатність природня отримає для свого розвитку добрий грунт через щире дослідження основ военного діла та закінчить свое вивчення студіюванням філософії всього военного діла, т. т. стратегії.

Значіння стратегії в ділі студіювання Военної Історії.

Той величезний матеріял, який уявляє з себе історія війн за всі відомі нам часи, відкритий для користування кожному. Але ж безсистемне студіювання Военної Історії не може при-

вести до добрих наслідків, коли розгляд історичних фактів буде провадитися без попереднього аналізу явищ та без послідуючого синтезу добутих вислідів. Для правдивої оцінки того чи другого факту воєнної історії потрібен маштаб—певний критерій, який дає змогу відбувати студіювання історичного факту в спосіб плановий. Отже в час вивчення Стратегії і мусить виробитися ця здатність до науково-критичної оцінки історичних фактів, на які спирається Стратегія на кожному кроці для ствердження правдивости того чи иншого висліду.

Роля стратегії в ділі воєнної підготовки держави.

Як вже згадувалося вище, підготовка до такого поважного діла, як війна, відограє велику ролю в житті держави. Трудно назвати таку галузь в житті країни, на якій не відбивалася б війна тим чи иншим чином. Нема також такої галузі життя, від які успіх на війні не залежав би в тій чи инший мірі. Отож, організація армії, комплектування її, озброєння, навчання, лікування, звільнення в запас, підготовка та виховання резервів—все це відбивається на житті держави. Головний чинник—це гроші, й значіння воєнного бюджету зрозуміле кожному. Коли взяти, наприклад, справу озброєння армії та заготовки вогнеприпасу, то зразу ж виникає питання, де їх здобувати. Чи будемо їх купувати, чи виробляти в себе й де відкрити в такому разі заводи для їх виробу та де здобути потрібни сирівці? Треба обчислити завчасно, які приватні фабрики та заводи будуть з початком війни вжиті для потреб армії, внести їх в мобілізаційний розпис (як це робилося в Німеччині) та подбати про те, щоби добрі робітники-фахівці не загинули б у перших боях (як це було в Росії та Франції). Стосується дуже гостро до життя держави—яка кількість молоді що-річно закликається до армії (контингент), в якому зрості їх кликати та, головне питання, на який час. Треба також знати майбутні театри воєнних подій, щоби відповідно влаш-

тувати там сітку залізничну та змінити ці райони.

Але ж для того, щоб розвязати в належний спосіб вищезгадані (тільки головні) питання, треба знати, з ким маємо ми воювати та з якою метою, а саме: чи будемо лише захищати свій терен, чи маємо здобувати його від другої держави. Ця політична ціль війни встановлюється, безумовно, політикою держави, але ж хто може накреслити, виходючи з цієї ціли, вихідні точки для воєнної підготовки країни? Лише Стратегія, яка одна може погодити всі ріжноманітні галузі воєнного діла та об'єднати їх часто-густо суперечні вимоги. Вона намічає той план війни, без якого неможна ні підготовити та розпочати, ні провадити доцільно війну. З початком же війни Стратегія керує нею і використовує всі засоби воєнні в цілях накресленого плану, т. т. вона керує подіями на всім театрі війни в тій самій мірі, в якій Тактика керує ними на полі бою. В цім розумінні Наполеон і називав Стратегію Вищою Тактикою (Тактикою театру воєнних подій), але ж з цього ні в якому разі неможна робити висліду, ніби-то в часі спокою діяльність Стратегії не виявляється.

Отже, навпаки, на це треба дивитися ширше, бо без підготовчої праці мирного часу в напрямі вимог Стратегії, неможна мати доброї Стратегії на театрі війни. Навіть для генія буде трудно виправляти в час воєнний ті помилки, яких допустилися за часи спокою. Зрештою ж, наколи це і вдасться зробити, то лише ціною крови та великих матеріяльних втрат. А через це Наполеон, називаючи Стратегію Вищою Тактикою, дав в той же час низку блискучих прикладів того, яким чином уживається Стратегії в мирний час, щоби забезпечити успіх на війні.

Завдання стратегії в мирний та воєнний часи.

Таким чином, в час спокою Стратегія дає ті вихідні точки для напряму, в якому мусить іти підготовка держави у воєнним відношенні. Звідси можуть виникати такі умови,

що вона в де-якій мірі направляє політику держави, визначаючи, наприклад, які потрібні союзники, щоби забезпечити успіх війни. Підготовивши в такий спосіб за час спокою всі засоби для провадження війни, Стратегія в час її перебігу, керуючи ходом подій на всіх театрах, використовує ці засоби в найліпший спосіб.

Закінчення. Українська армія розпочала своє існування в бурхливі часи російської революції, коли, звичайно, переводилася „переоцінка цінностей". І от, на великий жаль, ця переоцінка болюче відбивалася весь час як на справі організації армії, так гостро, з'окрема, в поглядах на керування військом. Майже цілком відкидався досвід минулого, бо був він чужий і ніби не стосувався до нас. Цілком майже нехтувалося науковим скарбом і як організація, так і керма військом ставали на слизький шлях експериментів. Лише з протягом часу сувора логіка життя примусила відмовитися від хибної методи й повернула діло в те русло, по якому тільки воно й могло йти.

Тому, підходючи до викладу головнішої з военних наук, на яку припадає, гадаємо ми, більша частина помилок за часів Великої війни, мусили ми в наведеному вступі зупинитися трохи більше та докладніше над такими питаннями, незаперечність яких не викликала, здається, жадних суперечок. Але ж досвід пережитого вказував нам необхідність зробити це, щоби одразу поставити хреста над помилками минулого. За часи визвольної боротьби, під поглядом нехтування военною наукою, виховалось ціле покоління нашого вояцтва, для якого був законом лише досвід власний, а военна наука, як вислід з досвіду війн усіх часів та народів, майже не існувала.

Під цим помилковим поглядом входила значна частина перших слухачів Штабових курсів у свою авдиторію, де, як їм спочатку здавалося, вони не мали почути про щось досі невідоме. Значіння влас-

ного досвіду засліплювало їх і тільки після значного часу мусили вони уявити собі всю величність обсягу военної науки.

На таке хибне переконання прийшлося звернути відразу саму пильну увагу всім навчаючим взагалі, а з'окрема стало необхідним підкреслити це при початку викладу курсу Стратегії. Тому, підчас викладу не один раз приходилося підкреслювати правдивість думки індуського філософа Доеппера про те, що досвід окремої людини може бути прирівнений до спостережень особи, яка, стоючи при самому березі річки, бачить те, що робиться на невеликому кавалку її течії, заглиблення ж у досвід всього минулого (т. т. в висліди науки) буде подібне до того, коли ми, осягнувши гори, можемо бачити одразу всю течію річки.

В. СІГАРІВ.

Генер. Штабу Генерал-Хорунжий.

ЩО ТАКЕ ДИСЦІПЛІНА, ЗНАЧІННЯ ТА ЗАСАДИ ЇЇ.

Дисціплина слово не наше; воно перейшло до нас від латинських народів. Слово це — „disciplina" — значить: наука, учення; походить воно від слова „discere", що значить—учитися, а від цього пня ще є слово „discipulus", що значить ученик.

Той латинський нарід (Римляне), від якого до нас дійшло слово дисціпліна, жив перед і після Різдва Христового. Слово дисціпліна, переходючи від одного покоління до другого, з одного сторіччя в друге, поступово губило своє річове значіння, поступово його стали розуміти инакше і зараз у нас у війську слово „disciplina" просто прищеплене як „дисціпліна", вважаючи, що само в собі це слово має цілком виразне розуміння, що не потрібує жадного перекладу або пояснення.

Чуємо це слово ми часто, можна рішучо сказати, що воно просто бренить в усі, однак, суть та значіння цього слова далеко не для всіх зрозумілі, через що й відношення до нього не завжди свідоме й застосування його в житті буває або неправильне або недоладне.

Що ж це таке дисціпліна, яке розуміння має вона для нас? Виразно ясного розуміння слова „дисціпліна" ми не маємо, але ж коли звернемося до первісного джерела, до основного значіння цього слова й застосуємо його до нашого військового життя, то мусимо прийти до висліду, що в цьому розумінні слово дисціпліна визнач є науку, учення про те, як зробитися правдивим воякою. В цім значінні дисціпліна, як наука, охоплює цілий цікл предметів, що дотичні нашого військового діла.

Як у слові „математика" розуміється цілий шерег наук, починаючи від звичайної аритметики до дуже складної аналітики й науки про безкінечно малі величини, так і в слові „дисціпліна" у нашому військовому ділі необхідно розуміти всі науки, всі відділи навчання, все, що необхідно вивчити, щоб зробитися правдивим воякою.

Вояка—це атом армії, надзвичайно маленька її частка, все одно, як цеглина є частка прекрасної камяниці. Але ж кожна цеглина перед тим, як піде на будівлю, підпадає цілому рядові чинів над нею: формування, провітрювання, випалювання—так і людина, коли попаде до складу армії повинна перейти через цілий цікл наук (дисціплін), що мають розвинути відповідно його тіло, як силу, його розум і серце, як волю, щоб могла стати справжнім воякою.

Тільки засвоївши технику й здобувши певні знання, перехорівши в відомій мірі душею, перевиховавши свою волю, відмовившись від більшої частини своїх звичок, бажань, словом, пройшовши через горен військової дисціпліни, можна стати дійсним воякою, що свідомо й сумлінно виконує свій військовий обов'язок.

З великої кількости окремих вояків складаються військові частини, складається армія.

Армія—це особлива каста людей, злучених у щось ціле військовою спух'яністю, військовою дисціпліною. Армія—це своєрідний лицарський орден, що

присвятив себе певній високій ідеї, захистові чести й свободи свого народу.

Як у лицарському ордені кожний, що до нього вступив, проходить спочатку службу джури, ніби попередню підготовку, потім, пройшовши увесь певний іспит—орденський послух, він при посвяченні у лицарі дає відповідну присягу, так і в армії кожний, хто вступив до її рядів, відбуває спочатку перші кроки своєї служби, здобуваючи потрібні знання, виховуючи свою волю, відбувши, одним словом, свій військовий послух, приносить присягу на вірність завітам військової служби.

Отже дисціпліна—це збірка всіх наук, необхідних для вояки, а військовий послух—це сума всіх знань і переживань, які, щоб стати воякою, потрібно засвоїти й пережити, приймаючи воєнну науку.

Ось через що гадав би тепер, коли нема виразного розуміння слова „дисціпліна", зробити синонімом цього слово—„військовий послух".

Коли ми не мали певного й точного розуміння, що таке „дисціпліна", то понять, які визначають суть дисціпліни, для армії, є декілька.

Ось одне з них: „дисціпліна—душа армії".

Для простого та ясного зрозуміння цього вислову наведу порівняння поміж людиною та армією.

Душа в живому организмі є щось невидиме, нематеріяльне, недотичне; де вона перебуває, ніхто не знає, але ж усі знаємо, що без душі жити не можна.

Ми говоримо—людина жиє; це значить: ходить, мислить, працює... І все це до того часу, доки в ньому є душа. Душа вілетіла від людини — людина вмерла, „людини" нема; залишилсся мертве тіло, „бездиханний труп".

Доки в людині є душа, в ньому живе кожна часточка тіла: усякий його орган, усяка мишиця, всякий фибр. Чоловік виявляє з себе тоді надзвичайно складну, але ж мудро збудовану машину, що чинить повним ходом.

Неможливо не помітити, що кожна частина организму людини складається зества не подібного одне до другого: так, будова легенів не має нічого спільного зі складовими частинами, примірож, мязів рук або ніг, з будового мозку і т. ин., а між тим усі органи, усі часті тіла працюють на користь цілого организму й працюють, треба додати, надзвичайно сумлінно й доцільно.

Неможна також не бачити, що кожна частина тіла людини, кожний його орган повнить гостро свою роботу. Так, голова—мислить, дає розпорядження, вказівки; ноги ходять; руки працюють; шлунок травить їжу; усе, що бачуть очі, що чують вуха, нерви передають мозкові і звідти йдуть належні розпорядженння.

Часто трапляється, що для рук вже тяжко працювати, або ноги ледве ходять, але ж ніколи жадний орган не кине своєї праці до того часу, доки цього не вирішить мозок, доки він не скаже: „стій“ або „досить роботи“.

Армія уявляє з себе також надзвичайно складний организм, злучений з великої кількости ріжнородних органів, які часто не подібні один на другого, але ж які повнять кожний свої особливі спеціяльні функції.

Так, до складу армії належать: піхота, кіннота, артилерія, інженерні війська, авто- й авіо-частини, радіо, обози тощо. Також ми бачимо, примірож, у піхоті: бойців, розвідчиків, кулеметчиків, телефонистів, пекарів, конюхів тощо. Кожний з них виконує свою роботу: розвідчик розвідує, телефонист переказує депеші, кашовар варить страву .. й кожний з них працює не стільки для себе персонально, скільки для своєї сотні, виділу; з сотень складаються полки, дивізії, що повнять бойові завдання. Оскільки б маленькою не була праця того чи иншого члена армії, вона потрібна, необхідна для спільної користи, для життя цілої армії.

Наколи який небудь орган людини зіпсований, або його зовсім нема, то така людина буде калікою— життя його не повне. Те саме і в армії.

Коли для нормального життя людини потрібно, щоб кожний її орган був здоровий і точно виконував природою визначені йому функції, то й для життя армії також необхідно, щоб її части, кожний окремий вояка точно й сумлінно повнив покладені на нього обовязки.

Природно виникає питання — чого ж, властиво, треба для того, щоб кожний виконував свій обовязок?

Відповісти на це можна придивляючись знов таки до того, як це відбувається у людини — в цьому складному й надзвичайно досконалому организмі. Ми бачимо: кожний орган, частина тіла,—ноги, руки, очі, язик тощо, діставши наказ від мозку, відразу ж йому підпорядковуються і роблять те, що їм наказано. Те ж саме повинно бути і в армії; необхідно, щоби кожний свідомо підпорядкував свої звички, бажання, примхи волі свого начальника і з повною сумлінністю виконував усі на нього покладені обов'язки.

Що треба розуміти під волею начальника?

До цього маємо віднести не лише наказ, розказ, інструкцію тощо,—все, що безпосередньо йде від начальника, але й усякий артикул статуту, закону та инше, як воля якогось то вищого начальника, виданих один раз на більш-менш довший час, які дотичні всіх або деяких частин чи осіб армії. Накази, завдання бувають ріжноманітні—один має бити ворога, другий переписувати папери, третій лагодить чоботи та инше; але ж яке б завдання, яке б призначення не покладалося на частину чи окремого вояку —все одно, воно має бути виконане точно згідно з завданням і з повною сумлінністю.

(Природно—вимоги протизаконні виключаються з загального положення й регламентуються осібно).

Зі всього наведеного стає ясно, що свідомість необхідности розумного підпо-

рядкування й сумлінне виконання усіх службових вимог складають істотність військової дисципліни.

Існують в армії вони—свідомість та сумлінність, виконує кожний вояка покладені на нього завдання—є в армії дисципліна, є сама армія; нема цього—нема дисципліни, нема армії; маємо не армію, а озброєну юрбу.

Зовні юрба ця подібна до армії, але ж ріжниця поміж ними величезна. В армії сотки, тисячі, міліони людей злучені в одне ціле; це ціле виявляє з себе велику силу; там усі напружують свої сили та розуміння в одному напрямку—розбити ворога, захистити свою батьківщину.

Юрба навпаки: тут тисячі людей, тисячі думок, тисячі рішень; тут ніхто нікому не підлягає, бо кожний робить те, що сам хоче.

Армія є опорою держави, дає їй силу й могутність; юрба, навпаки, жадної бойової сили не уявляє, вона розлітається від самого незначного натиску ворожого; вистачить одного ворожого стрілу, одного вигуку „ворог", щоби ця озброєна маса метнулася назад та розбрелася серед своєї батьківщини, щоб там доконати страшних спустошень, грабунків і мордуу над своєю ж людністю. Цілковито нестрашна ворогові озброєна юрба стає надзвичайно небезпечна для свого краю.

З того ми ясно бачимо, що як для живого організму потрібна душа, без якої він є трупом, так для армії необхідна дисципліна. Через те й говорять: „дисципліна—душа армії".

Дисципліна потрібна не лише в армії; існує вона в усякому приватньому підприємстві—на заводі, фабриці; без неї не можлива ніяка суспільна організація; вона існує в кожній родині. Лишень там, не в армії, в суспільстві її називають не дисципліною, а просто „порядком". Частенько можна чути, як говорять: „на цій фабриці порядок", „у такої то родини порядок". Що це є? Це значить, що там на підставі вимог

фабричного статуту, або голови підприємства чи голови родини, усі свідомо підпорядковуються оцим вимогам та сумлінно виконують те, що кожному належить.

Завдання армії—побороти свого ворога. Для рішення такого завдання армія має всі свої зусилля об'єднати в напрямку цієї єдиної думки. Між тим ми знаємо, що армія з себе виявляє надзвичайно складний апарат з ріжноманітних елементів, туди входять ріжнородні військові одиниці. Все це треба злучити в одне ціле й волю всіх об'єднати в напрямку однієї засадничої думки: „перемогти за всяку ціну". Це можливо при умові існування в армії дисципліни. В цім розумінню дисципліну можна прирівняти до цементу, якого вживається для будування кам'яниць, коли з поодиноких цеглин, скріплених цементом, зростають величезні спорудження й цілі палаці, що вражають своєю красотою та непорушно стоять цілими сторіччями, іноді тисячеліттями.

Цього ж доконує дисципліна у війську. Всі частини й окремі одиниці армії, підпорядкувавши свою волю волі свого начальника, що простягається згори донизу, всі сили свої віддають для рішення одного спільного завдання й таким чином із сил безлічи частин і одиниць, що з них складається армія, виростає одна сила, яка цілою масою своєю, як моноліт, наваляється на ворога.

Чи є можлива така однодушність в чинах, наколи б армія була без дисципліни? Безумовно ні. Це можна дуже рельєфно довести знов таки порівнанням до живого организму. Припустимо, що для поразки ворога мозок людини наказує правій руці бити цього ворога кулаком; три пальці підлягли наказові й сумлінно притулилися до долоні, а два вирішили бити ворога розчепірені. Очевидно, що в такому випадку

не тільки не буде міцного вдару, навпаки, потерплять ті пальці, що не виконали наказу.

Коли в армії трапляються випадки свідомого військового неслух'янства й неохайного відношення до виконання військового обовязку, то в такій армії не все гаразд. Такі явища характеризують упадок дисціпліни, початок розкладу армії. Таку армію необхідно негайно лікувати, відновити дисціпліну за всяку ціну, хотя б для цього прийшлося вдатися до самих жорстоких засобів.

Фактично дисціпліна є той фундамент, на якому будується міць і сила армії. Дійсно, для перебування армії на належній височині необхідно виконати багато ріжних умов: армія має бути відповідно озброєна; забезпечена потрібною кількістю боєприпасу; технично вивчена, одягнута, взута, нагодована тощо, але ж зі всіх цих вимог, обумовлюючих існування армії, першу й головну ролю відограє дисціпліна. Уявім собі, що армія зле одягнена, часто голодує, їй бракує споряду та инше, але ж дисціпліна в ній тримається на певній височині—така армія буде грізною для ворога: голод і холод будуть поборені свідомістю виконання військового обовязку і всі, як один, підпорядкувавшися волі начальника, напружать всі свої сили з метою знищити ворога.

Навпаки, одягніть армію найбагатче, нагодуйте її, найліпше кожного вояку озбройте з ніг до голови —мушкетом, револьвером, шаблею, навіть дайте кожному кулемет, але ж коли такій армії бракує дисціпліни, то це буде не армія, а озброєна юрба, що піде в розтіч від одної примари ворога та буде страшна лише для своїх же мирних обивателів.

Вояка й дисціпліна, дисціпліна й вояка—ці два слова так тісно звязані поміж собою, що трудно собі навіть уявити одне без другого, та це й зрозуміло, тому що лише дисціпліна характеризує вояку.

Яке значіння надається дисціпліні в французькій армії, видно з епіграфу, що видруковано перед відділом про дисціпліну в підручникові для підстаршин: „дисціпліна—це залізна сила армії; це звязь, що сполучає в одне ціле всіх, від генерала до звичайного жовніра; це та причина, від якої залежить сила армії".

В звичайнім життьовім розумінні слово „дисціпліна" остілько запутане й заношене, що багато людей з цим словом з'єднують розуміння кійка. Вони не припускають дисціплінованости без фізичного впливу й тому такі люде, особливо в низах армії, видаючи яке будь розпорядження, додають, звичайно, погрози й лайку, а наколи розпорядження виконане не буквально, не сліпо, то наслідком бувають дисціплінарні покарання, а то й, звичайно, фізичні впливи.

В залежності від того, чи дисціпліна тримається на відомім і добровольнім підпорядкуванні, чи на системі загроз і покарань, наука розділяє дисціпліну на „свідому" і „примусову" (кійкову).

Ріжниця поміж ними незвичайна.

Свідома дисціпліна характеризується свідомою добровольністю підпорядкування й сумлінністю у виконанні службового обов'язку. Ці — свідомість, добра воля й сумлінність ніби виключають можливість загроз, а тим більше покарань. Особиста гідність і свідоме розуміння вимог служби не дозволяють не виконати, або поставитися неохайно до виконання своїх обов'язків.

Загальний порядок, бадьорий вигляд, продуктивність роботи, майже цілковита відсутність покарань є наслідком свідомої, розумної дисціпліни.

Примусова дисціпліна—щось протилежне; в ній і гадки нема про підпорядкування з доброї волі; підлеглість тримається на загрозах і покараннях, часто дуже жорстоких, до розстрілу включно. Страх перед карою—це символ, який заступає свідомість і підпорядкування з доброї волі. Наколи цього нема, то нема й сумлінного виконання своїх обов'язків. Діло робиться

аби-як, робиться лише для вигляду, з великою неохотою, та й то лише тоді, коли знають, що є нагляд.

Така праця не задовольнить начальства, яке гнівається, погрожує, карає; покарання сиплються без міри щедро; вони озлобляють, дратують підлеглого, котрий що-раз робить гірше, а іноді наперекір своєму начальникові, щоб хоть чим небудь зробити йому прикрість.

Відсутність доброї волі для підпорядкування й сумлінности при виконанні своїх службових обов'язків, суворість та достатність покарань, загальна роздратованість, що переходить у взаємну ненависть, відсутність порядку й продуктивности у роботі, часта дезерція—оце характерні ознаки кійкової дисціпліни. Зовні армія ніби й існує, але ж вона подібна до пригаслого вулкану, що потрохи куриться; в середині його все бурлить, клекоче і в усякий мент він готовий до вибуху, щоб викинути лаву й залляти околиці. Покластися на таку армію не можна; в запалі завзяття, викликаного якоюсь принадною обіцянкою, або захоплена патріотичним настроєм, вона іноді може доконати якогось великого діла, але ж у випадку будь якої невдачі, напр. поразки невеликої, або з приводу незабезпечення чим небудь, виникають у ній бунти й вона розвалюється.

У житті народів, звичайно, не було армії, в якій була б в тому чи иншому вигляді чиста дисціпліна, через те, що оскільки неможливо уявити, щоб усі ті міліони, з яких складається армія, були б рішучо свідомі та сумлінні, остільки, навпаки, щоб усі вони не рахувалися ні з якими вимогами. Отже в залежности від характеру народу, його культурности й дисціпліна в армії наближається чи до „розумної", чи до „кійкової".

Яка дисціпліна потрібна для армії?

Ясно, що лише розумна. Питання лише в тім, як її дійти.

Для того, щоб просякнутися духом військової

дисціпліни й стати правдивим вoякою, кожний громадянин, попавши у шереги армії, повичен напружити всі свої сили як фізичні, так і духові. Коли ж взяти під увагу, що вивчення так званої военної премудрости не виявляє особливих труднощів, і є лише вихованням волі, то про це й будем говорити.

Ніщо в житті не дістається дарма. Той, хто хоче розвинути свої мишиці, працює над ними — тренірується; хто хоче розвинути свій мозок, здобути освіту — той навчається; коли говориться про волю, то для відповідного її скерування вже потрібне виховання.

Справа виховання—справа складна; вона потрібує сталої, впертої праці; завдання тяжке, але ж цілком можливе; в життя це завдання переводиться наступним способом (тут подається схема в одних лише загальних рисах, вона предбачає виховання мас, а не одиниць).

Від першого дня служби громадянина в шерегах армії, його треба поставити в таку військову обстанову, щоб кожний його крок, кожний чин підлягали наперед визначеному сталому впливові з боку неї; його попередні хотіння, воля, звички підлягають обробленню. Життя його, перед тим повне своєї волі, вводиться в певні рамки, з подрібним розрахунком часу в цілій добі: вранці його будять у визначену годину; в певну годину дають їсти; в призначені години відбувається навчання й роботи; спати лягти він також повинен в призначену годину й т. и. Ясна річ, що не завжди йому хочеться встати, їсти або пити в ті години, на які це призначено розписом денним, але ж він мусить це зробити; він повинен побороти своє „хочу" або „нехочу" робити те чи инше. В цій особливій борні зі собою—тоб то в тім, щоб часово вгамувати своє „хочу" й не „хочу" і примусити себе робити те, що вимагається—містяться перші кроки праці по вихованню волі втіленням в армію дисціпліни.

Примусовий характер такої вправи є природно

законним, необхідним через те, що натура людська по істоті своїй схильна до сваволі й вічного прагнення робити те, що випливає з її чисто звірячих первістків.

Кант — цей великий мислитель — в своїй праці „Критика чистого розуму" (стор. 398) недарма характеризує дисципліну, як „примушення, спочатку обмежуюче, нарешті винищуюче постійний нахил до відступлення від певних правил".

Поруч із цим іде військова освіта й фізичне розвинення цього громадянина. В галузі військової освіти є цілий цікл муштрових навчань, які мають великий вплив на виховання волі; на них через те необхідно звернути особливу увагу.

Загальна обстанова в армії має бути такою, щоб кожний, хто стає в ряди її, наочно бачив усю необхідність сумлінного виконання вимог службових; кожний повинен бачити, що навіть саме незначне порушення статутних вимог, інструкцій, наказів та инше, порушує загальний порядок військового життя і що безладдя, яке від того походить, перешкоджає спокійному, нормальному рухові життя й праці; кожному треба з'ясувати всю розумність вимог кожного артикулу, кожної тези статуту, інструкції; кожний має зрозуміти, що ці вимоги не є примхи того чи иншого начальника, а логична, розумна необхідність осягнути в кінечному результаті великої ціли — звичайного громадянина перевернути у вояку.

Як пройде певний час, вихованцеві дають доручення, спочатку невеликі, приміром: призначають у післанці, підчергові; далі трудніше й складніше — призначають черговим, наряжають на варту й т. д. до ще більш відповідальних призначень, які потрібують напруження розуму й волі.

Призначаючи в наряд, треба перевірити, чи виконавець правильно засвоїв покладені на нього обов'язки; за виконанням доручення чи служби треба стежити, щоб точно виявити свідомість виконання й

сумлінність відношення до праці. Даючи доручення треба лише зазначити, що треба зробити, й час, на протязі якого це доручення треба виконати, а вже як його виконати—має міркувати виконавець.

Відношення начальника до підлеглого повинно бути цілковито коректним, себ-то твердим, але ж спокійно-рівним, завжди добросердечним. Своїм поводженням начальник повинен давати приклад взірцевого виконання службових обовязків. Про помилки та омахи, що робить підлеглий, доводити спокійно та вимагати, щоб вони були виправлені підчас виконання такого ж доручення чи службового наряду в другий раз. Лінісгь, несумлінність, лиху волю підчас виконання дорученого треба зносити спочатку, звичайно, впливом на свідомість, а нарешті й законним покаранням. Добре чи взагалі сумлінно виконане доручення повинно бути підкреслене також виконавцеві; в багатьох випадках заохочування дуже сприяє ділу виховання. Треба пам'ятати, що завдання виховати у військовій дисціпліні повинно бути доведене до кінця, щоб у кожного виконавця й думки не виникало не тільки про те, щоб не виконати чого небудь, але ж навіть і про те, щоб виконати як небудь. Виконання службового обов'язку є остільки істотним та необхідним в армії для всякого, від шереговсго вояки до вищого начальника, що проти ледачих та непокірних необхідно застосовувати ріжного роду покарання, іноді навіть суворі. Бо ж неможливо припустити, щоб через незначну кількість недобросовістливих людей був зіпсований такий складний та коштовний апарат, як армія, на якій тримається сила та міць данного народу. От через що доцільно складені статути дисціплінарний та внутрішньої служби стосовно до культурности й характеру народу являються одними з істотних підручників в справі виховання армії у військовій дисціпліні.

День за днем, тиждень за тижнем і, через порівнюючи незначний перемежок часу, звичайний грома-

дянин перетворюється у вояку, який цілком свідомо ставиться до оточуючої обстанови й сумлінно виконує свій службовий обов'язок.

Чим дальше, тим більше обстанова й обов'язки ускладняються; війська виводяться в поле, де провадяться ріжні польові навчання, маневри, походні рухи та инше, вояку поступово вводиться в обстанову воєнного часу.

Відбуваючи все те, кожному приходиться пережити не одну безсонну ніч, не раз перетерпіти голод, холод та инші пригоди маневреного життя. Сила волі бувшої цівільної людини, яка не знала жадної перед собою перепони, поступово переробляється в таку волю, котра, з одного боку гостро підпорядкувавшись вимогам розуму, без жалю обмежує свої бажання й звички, що не відповідають обов'язкові служби, з другого—примушує розум і сили працювати з повним напруженням для виконання волі начальника й тих вимог, що накладаються тим же обов'язком службовим.

Продовжуючи службу далі, підіймаючись по командних щаблях вище, вояка природно переконується в глибокій необхідності дисціпліни та просякається суттю її все більше й більше.

Таким чином, пройшовши певну систему військового послуху, ніби курс дисціпліни, вояка загартовується під поглядом необхідності всі свої сили духові та фізичні розумно та свідомо направляти в русло волі начальника, який керується в свою чергу законом.

Воля виконавцеві-вояці при свідомій дисціпліні не відбирається, лише регулюється її напрям. Артикули законів, статутів, чи виданий наказ служать лишень вказівкою, куди скерувати та де прикласти свої сили.

Підлеглому в жадному разі в певних межах не відбирається самостійности, ініціятиви; навпаки, чим свідоміше він розумітиме свої обов'язки, тим розумніше він скористає з обстанови й тим доцільніша буде його праця.

Начальник виявляє свою волю через наказ, розказ, інструкцію, статут та иншими способами до законів включно; для підлеглого дарма, як її виявлено, для нього вона закон, обов'язок служби, що вимагає напруження всіх його сил, аби виконати цю волю. Але ж виконавець не може бути „сліпим знаряддям". Ініцятива—самостійність підлеглого якраз є ні що инше, як високий прояв розуміння дійсного значіння військової дисціпліни; ось тут підлеглий не сліпий виконавець волі начальника, а розумний його помічник, котрий, перебуваючи на місці виконання волі начальника, ясно бачить, що треба робити; бачить, що треба йти не праворуч, як бренить наказ начальника, а ліворуч, і він, як повчають великі вчителі военного діла та як приказує дисціпліна, іде ліворуч.

Свідоме підпорядкування не зневажає яких небудь вартостей підлеглого; навпаки, тут саме ми й бачимо, що як правильно тренована мишиця людини одночасно з'єднує в собі красоту й силу тіла, так і правдиво дисціплінований вояка з'єднує в собі коректність підлеглого зі свідомістю власної вартости.

Ще простежимо, яку роботу, який шлях мишлення повинен пройти мозок людини, щоб дійти до певного вирішення: що потрібно, щоб армія була могутньою та міцною?

Армія складний организм, що твориться з найріжнорідніших елементів: люде, коні, гармати, набої, обози тощо; головний елемент — людина. Отже суть армії в людях.

Якої ж людини потрібує армія?

Людини, що віддає всі свої сили, навіть життя на службу тим заповітам, для яких існує армія.

Знаємо, що сума буде більша, коли більше складових і коли кожне з них більше. Ресурси кожної держави дозволяють мати армію певної кількости

(складу), через те необхідно, щоб кожний вояка да максимум своїх сил.

Що ж потрібно для того, щоб кожний це зробив

Свідомість необхідности.

Як тільки людина прийшла до рішення себе са мого цілком віддати армії, тоді лише вона напружит весь свій розум, свою волю, всі свої сили для того щоб виконати те, що повинна. Звідси вислід такий- ці напруження він зробить не через страх, а завдяк ясній свідом сті, себ-то: по добрій волі виконає обов язок служби.

Обов'язок служби це сполучення всіх тих повин ностей, з яких складається служба вояки. Але ж по винностей багато; одні з них позитивні, другі нега тивні, себ-то: одні вимагають робити щось, други вимагають не робити чогось. Одні й другі часто су перечать звичкам, бажанням, примхам виконавця вони зменшують його минулу вільність у чинах, об межують його волю. Але ж що робити. Ось тут приходить на допомогу свідомість необхідности подо лати ці риси свого характеру, себ-то підпорядкувати їх вимогам обов'язку.

Отже, свідома добра воля у виконанні всіх вимог служби, також свідома, а через те й добровільна під порядкованість артикулам закону, статуту, наказу тощо, себ-то волі начальника і є тими засадничими принціпами, в яких треба виховувати кождого вояку щоб з цілої маси їх склалася славна та могутня армія

Наколи тепер згадаємо, що сукупність всіх знань переживань, повинностей ми називаємо дисціплінок то в остаточному результаті прийдемо до висліду, що суть військової дисціпліни міститься у свідомім добровільнім підпорядкуванні своє волі волі начальника та в сумліннім ви конанні всіх вимог, що ставить військ кова служба.

Зводючи все сказане, ми приходимо до насту

них точних окреслень тих питань, що виставлені на чолі цієї праці.

1. Для окреслення поняття, що таке військова дисціпліна, найближче підходить означення: „дисціпліна є військовий послух“, розуміючи під цим словом особливий послух, властивий вояці, гордому в своїй свідомості, що це він робить з доброї волі та з повним розумінням необхідности цього для виконання того високого призначення, для якого існує армія.

2. Значіння дисціпліни колосальне: а) нема дисціпліни—нема армії; армія вмерла, вона юрба, яку треба розігнати, або негайно запровадити в ній дисціпліну за всяку ціну та яким би не було способом. Дисціпліна — душа армії. б) Дисціпліна це той фундамент, на якому лише може стояти такий организм, як армія. в) Дисціпліна—це цемент, який з'єднує численні та ріжнорідні часті армії, розкидані на величезних просторах, в одно ціле та який дає вождеві можливість скерувати всі сили армії для виконання своєї единої волі.

3. Нарешті, принціпи дисціпліни такі: а) свідоме та сумлінне підпорядкування своєї волі волі начальника; б) сумлінне виконання кождим службових обов'язків.

Дисціпліна для армії — все. Тому кожний, хто вступить до шерегів армії й одягне військову уніформу, повинен завжди пам'ятати, що „дисціпліна — перш за все“.

Переклад з французського.

В. КУЩ.

ЧОМУ НІМЕЧЧИНА КАПИТУЛЮВАЛА 11 ЛИСТОПАДУ 1918 Р.

(Складено по документах Французської Головної Кватирі).

(ЗАКІНЧЕННЯ).

Другий період (26 вересня—10 листопаду).

Загальний наступ союзників.

Бої в Шампані, Камбресі та Фляндрії.

Починаючи з кінця серпня, Головнокомандуючий Союзними арміями вражає, що наблизився той час, коли, з огляду на розстрій та ослаблення німецьких армій, загальна атака буде мати наслідком поразку ворога.

Від того часу всі зусилля були скеровані в бік організації цього наступу. Головнокомандуючий зазначає 23 серпня: „наступ, розпочатий 18 липня, був корисним для Союзників. Він повинен продовжуватися без перерви, щоби не дати ворогові часу на впорядкування. Але ж, щоби витримати наступовий бій, довгий в часі та в безперервно зростаючому розмірі, конче необхідно, щоб усі ріжні армії або взяли в ньому участь, або були готові до цього“.

Тому він намічає три наступові, концентричні операції, які розпочнуться або одноразово, або будуть слідувати одна за другою з перемежком в де-кілька діб:

1) Операція у Фляндрії, „де мала густість ворожого війська між р. Ліс та морем, його слабість та відсутність резервів можуть скласти за короткий час вигідне для скористання становище".

В цій операції армія бельгійська, яку підтримають дивізії французські та англійські, має створити раніше вихідне положення для оволодіння фронтом від Клеркен—ліс Гутхульсткрет до Пашендель-Гелювельт —Комін. Далі наступ мусить розвинутися оскільки можливо в напрямі з одного боку на Брюге, з метою звільнити побережжя, а з другого боку—на схід—на Тільт і Гент.

2. Операція центральна, в якій: а) армії англійські та ліве крило французської мають атакувати в напрямі на С. Кантен-Камбре з метою прорвати лінію Гінденбурга раніше, ніж противник зможе на ній влаштуватися, і б) центр французський енергійно буде натискувати на Німців, щоби відкинути їх за р. Ен.

3. Операція по обох боках Аргонів в загальному напрямі на Мезьер, в якій все готове американське військо буде атакувати поміж р. Маас та Аргонами (виключно) і від заходу буде підтримане IV франц. армією; армія ця має вести атаку між Аргонами та дорогою на Суен.

Перелічені три атаки будуть переведені на всьому фронті між Маасом та морем, що складає $^2/_3$ німецького фронту. Розпочатися вони мусять біля 25 вересня.

Битва в Шампані та на р. Маас починається в дійсності 26 вересня. Після боротьби на протязі 8 діб ворог примушений відступити на р. р. Ен та Ер, яких ми осягаємо 12 жовтня.

Битва в Камбресі розпочинається 27 вересня; I та III англійські армії атакують в районі Камбре; 30 вересня поле битви простягається до р.

Уаза завдяки вступу до бойової лінії IV англійської та I франц. армії.

9 жовтня II та XVIII німецькі армії вже збиті з позиції Гінденбурга, які їх начальниками вважалися за непоборимі *), й примушені до відвороту на всьому фронті між Дуе та С. Кантен; вони влаштовуються за р. Сель і на лінії Боен-Берно.

Але ж, ледве тільки ці армії мали змогу скориститися невеликим перепочивком, VII армія, що на південь від них, звільняє масив Сен-Гобен-Ляон, який, з причини наступу Союзників у Шампані та Камбресі, опинився занадто спереду, й відходить за р. Серру та за багно Сісонь (Gundingstellung).

Далі відступають знову II та XVII нім. армії під натиском франко-англійських атак 18 і 19 вересня в районі Боен; вони форсують р. Уазу та Самбрський канал.

Битва у Фляндрії, яка розпочалася 28 вересня, дає нам височини на схід від Іпра і дозволяє осягнути протягом двох діб дорогу Руле-Менен. Бій відновлюється 14 жовтня і, починаючи з 17-го, противник примушений: на півночі—звільнити бельгійську

*) Наказ 119-й дивізії від 16/IX-18 р.: „Необхідно скликати нараду, на якій з'ясувати, що війська мусять тримати позиції міцніше, ніж коли б то ні було. Про відворот навіть на крок не може бути жадної розмови.

„Ми хочемо показати Англійцям, Французам та Американцям, що кожна нова атака на лінію Зігфрід буде знищена й що ця лінія з'являється непоборимою опорою. Через це держави Антанти примушені будуть пристати до розгляду тих мирових умов, яких ми рішуче хочемо досягти раніше закінчення цієї війни. Кажучи инакше, кожний крок назад означає затягування війни, а вдачливий опір, навпаки, відкриває перспективу близького миру. Кожний вояка мусить суворо просякнутися цією думкою, а командіри сотень мусять весь час прагнути до того, щоби воно фактично так і було".

Наказ XIV арм. корп. (від 16 вересня). Район ділань—на південний захід від Камбре.

„Вояки XIV корпусу! З огляду на воєнні міркування ми до цього часу дозволяли Англійцям займати спустошені ворожі райони. В бійках ар'єргардних нанесли ми їм тяжкі втрати. Зараз же, коли ми стали на дуже міцних оборонних позиціях, не можна далі віддавати ворогові ані кроку землі.

„Англійці намагаються розв'язати питання в данному місці й XIV корпус займає оден з найповажніших секторів. Не забувайте, що ви захищаєте ваші вогнища та родини й любу Батьківщину. Памятайте також про наслідкі того, коли на рідну землю, слідом за нашим військом, перейдуть і ворожі орди".

землю та відійти на канал Тернезен; на півдні ж — покинути район Ліля та Ляна й відступити за р. Шельда й Північний канал.

В сукупності ж за час від 10 до 20 жовтня ворог переходить до відвороту загального на всьому фронті поміж р. Маас і морем, бо три одноразові атаки Союзників примушують його витратити в декілька діб більшу частину резервів і у нього не лишається инших засобів, як почати відворот, а через Уряд прохати заходів про завішення зброї, щоб віддалити час поразки. *)

В уяві Вищого Командування Союзників також не було сумніву про близкість цієї поразки. Тому було відомо, що за час з 26 вересня по 20 жовтня з числа 191 німецьких дивізій 139 взяли участь в бою **).

---

*) Зібрані відомості вказують, що вже 28 вересня Вище Командування телефонично повідомило Канцлера спосилаючись на надзвичайну поважність военного становиша, яке вимагає конче необхідним завісити зброю, щоби виграти час для зміцнення в короткий термін свого положення.

29 вересня Віце-Канцлер, Фон-Пейре, передає про це прохання лідерам партій Рейхстага.

2 жовтня в Берліні, в палаці Канцлера збирається Рада під головуванням Імператора. На нараді між иншими були присутні: Канцлер Гертлінг, Гінденбург, принц Макс Баденський, Віце-Канцлер і Віце-Президент Ради Міністрів. Не може бути сумніву, що Рада мала своєю метою обговорення загального становища Німеччини й поведінки по відношенню до Антанти.

4 жовтня принц Макс Баденський, тільки призначений Імперським Канцлером, відправив телеграфом ноту до президента Вільсона з проханням „взяти на себе відновлення миру" та з пропозицією про негайне завішення зброї, щоб уникнути дальшого пролиття крови. На слідуючий день, 5 жовтня, в тій промові, в якій викладалось про політику нового уряду, він заявляє в Рейхстазі: „Завдяки незрівнаній мужности нашої армії, фронт західний непорушний. Гаряче переконання в цьому дає нам змогу дивитися з довір'ям на майбутнє, але ж той саме факт, що нас живить це почуття і таке переконання, вимагають від нас певности в тім, що крівава боротьба не протягнеться ані одну добу більш того, як вимагається необхідністю доведення її до кінця без шкоди для нашої чести. Переконаний в єдності всіх вищих урядових чинників Імперії, я відправив до Президента Сполучених Штатів і т. д."...

Ця поспішність з проханням про завішення зброї, не чекаючи 24 год. на скликання Рейхстага, ця промова, в якій відбивається бажання заспокоїти членів Парламенту, що стурбовані майбутнім армії та нації, чи не є вони доказом того, що Уряд та Вище Командування Німеччини знали про те, що запобігти в инший спосіб военного нещастя було не можливо. (Див. додаток IV, лист маршала Гінденбурга).

**) 55 дивізій, що займали атакований фронт, підсилені були 84 дивізіями, причім 36 дивізій брали участь в бою вже другий раз на протязі цього періоду.

Крім того, картка втрат, що була складена 2-м бюро 11 жовтня, вказувала Вищому Командуванню, що з числа дивізій, які займали фронт, 44 були нездатні до серйозного бою й що для заміни їх Німці мали в резерві лише 7 свіжих дивізій та до 15 дивізій можна було зняти зі спокійних участків. Пояснююча записка до згаданої картки втрат мала таке закінчення: „З тими силами, які маються у ворога в сучасний мент, він не може зупинитися, щоби чекати, коли це буде потрібно, на яку будь серйозну атаку".

А тому Головнокомандуючий дає наказ перевести невідкладно на всьому фронті, від моря до р. Маас, загальний наступ. Початковою ціллю його призначається вибити ворога з його останніх зміцнених позицій (р. Ліс-Германсштелюнг-Гундингсштеллюнг), на яких він сподівається приняти рішучий бій. *) Маршал дає наступні директиви:

Фляндрські армії будут наступати в загальному напрямі на Брюссель.

Англійські армії направлять своє головне зусилля між р. р. Самбра і Шельда з метою відкинути ворожі армії в мало доступний Арденський масив. В той же час вони допоможуть маршові Фляндрських армій оточуючими атаками, щоби дозволити їм форсувати головні водні лінії.

Французські армії виконають наступні завдання:

I армія—допомагає справа англійським арміям в напрямі на Живе і маневрує правим флангом, щоб

Крім того, мали взяти участь в бою всі (de précaution) резерви обережности Лотарингського та Ельзаського фронтів.

*) Наказ Ген. фон-Ларишавід 19 жовтня:

„Група армій Архикнязя Баварського має приняти рішучий бій на позиції „Ліс-Германн". Позиція ця мусить бути затримана за всяку ціну. Наказ цей оголосити в усіх частинах до полків включно".

Наказ Імперського Архикнязя Командуючому XVIII армією від 18 жовтня:

„Оборона позицій від Уавського каналу до р. Самбри має величезне стратегичне значіння для фронту групи армій. Цілком певний, що армія затримає свою нову позицію за всяку ціну".

зламати опір ворожий на лінії р. Серра—багно Сісоннь (Гундінгсштелюнг).

V та IУ армії, вкупі з американською армією, спробують осягнути району Мезьєр-Седан і горішнього Маасу, примушуючи до спадання оборонну лінію р. Ен маневром обома флянгами: лівим — в напрямі на Шато-Порсьєн, а правим—в напрямі на Бюзансі-ле-Шен.

Ці одноразові концентричні атаки допроваджують, починаючи з 4 листопаду, до загального відвороту ворога поміж р.р. Шельда й Маас; 9 листопаду відворот цей розповсюджується ще на північ і ворог кидає течію р. Шельда між Оденар і Турне.

Таким чином, до дня завішення зброї всі німецькі армії між морем та Маасом знаходяться в повному відвороті.

Крім того, на правому березі р. Маас 2-а американська армія почала зламувати той опір, який ворог міг ще ставити на цій річці, а 10 листопаду вона осягає фронту Ремуавілль-Безонво. Таким чином вона здобуває вихідне положення для дальших операцій, які мають незабаром розгорнутися в північно-східному напрямі.

Маршалові було відомо, що Німці для зустрічи загального наступу Союзників примушені були відправити в бій всі резерви, які вони тримали до цього часу позаду дуже ослабленого фронту в Ельзасі та Лотарингії *).

Картка втрат за 24 жовтня вказувала йому, що 84 ворожі дивізії, які були впроваджені в бій більше

*) Збірка 2-го Бюро Гол. Кватирі від 14 жовтня каже в коротких словах:

„Здається, що ворог хоче відступати без перерви на лінію Гентський канал—течія р. Шельди—Валянсьєн—Гірзон—Мезьєр—Лонгійон, через що він покидає головну рокіровочну лінію Валянсьєн—Мезьєр—Лонгійон.

Можливо припустити, що ворог, швидко відкинутий на Гагенштеллюнг,

двох тижнів тому назад, нездатні витримати серйозний бій і що для заміни їх Німецьке Командування мало в свойому розпорядженні тільки одну дивізію в резерві та ще десяток дивізій могло зняти зі спокійних участків Лотарингії та Ельзасу. Ці останні до цього часу не вводилися в бій з причини їх посередньої якости. Таким чином, противник вичерпав всі свої резерви.

Отже, настав сприяючий мент для нанесення ворогові рішаючого вдару. Тому 19 жовтня Маршал Фош видає остаточні розпорядження.

Намічається нова атака в Лотарингії, яка повела б до оволодіння ціною малих втрат всією оборонною смугою, влаштованою ворогом на протязі 4-х років, а також до можливо широкого розповсюдження в напрямі р. Саар, при чому моральним силам ворога наносився серйозний удар через вступ на німецьку землю та безпосередню погрозу шляхові відвороту його головних сил *).

З цього біглого нарису наступової битви Союзників безсумнівним є той висновок, що розпачливе становище, в якому опинився противник, було підготовлене для нього Вищим Командуванням Союзників.

буде мати на захід від Арденів значно більшу частину сил в порівнанні з тими, що залишаться на схід від них (в сучасний мент біля 150 дивізій з числа 187, що знаходяться між р. Маас та морем), і що таке відношення сил може змінятися лише дуже поволі (що-денно—дивізія по залізниці).

Таким чином, з точки погляду розподілу сил становище ворога буде дуже утруднене перед загрозою французського наступу на Лотарингію. Осередження на фронті Нансі—Аврікур, яке бажано перевести оскільки можливо хутко, дозволить рахувати на найбільшу кількість шансів успіху в час навали на Лотарингію, політичне та воєнне значіння якої буде мати величезні наслідки».

*) Відомості пізнішого часу, отримані вже після завішення зброї, стверджують, що Вище Командування не могло б протиділати атаці в Лотарингії. Ці відомості підтверджують, що воно було освідомлене про наш план атаки (без зазначення точного фронту) й що воно наказало своїм військам відступати з Лотарингії й розпочати евакуацію матеріяльної частини з твердині Мец.

Останнє, наносячи без перерви удари супротивникові, довело його до все зростаючого та непоправного виснаження, за яким мала слідувати та атака, що мусила остаточно його розгромити.

Для розгляду цього результату в усьому його об'ємі і для доведення остаточних вислідів, необхідно зараз бігло розглянути сукупність змін в чисельності німецької армії з 21 березня до 10 листопаду; необхідно дослідити перед цією останньою датою якість його дивізій по відношенню до чисельного складу, матеріяльної частини, морального стану, здатности до маневрування та можливости виконати відворот, якого ворог не міг уникнути; нарешті потрібно виявити те положення, в якому знаходилася ворожа армія віч-на-віч з народом, який бачив в зруйнованню її загибель всіх своїх надій. Короче кажучи, потрібно встановити в певний спосіб, за допомогою цифр, баланс нашого ворога до менту завішення зброї.

В цьому полягає завдання другої частини данного нарису.

Стан німецькоі арміі на 10-е листопаду.

1. Чисельний склад та зміни в ньому за час від 15 липня до 10 листопаду.

Наступна таблиця подає для найбільш поважних дат 1918 року з одного боку—кількість німецьких дивізій, що знаходилися на західному фронті, а з другого боку — стан та якість резервів Вищого Командування на фронті, як їх оцінювало 2-е Бюро Гол. Кватирі в своєму що-денному відчиті.

Місяць та число.	Загальна кількість дивізій.	Число дивізій резерву.	Якість дивізій резерву.		
			Свіжих.	Віднов-лених	Кволих.
21 березня.	186.	78.	78.	—	--
27 травня.	206.	81.	62.	0.	19.
15 липня.	207.	81.	43.	26.	12.
26 вересня.	197.	68.	21.	40.	6. *)
11 листопаду	184.	17.	2.	5.	7.

Нема сумніву, як доводить ця таблиця, що сили ворога в його наступі 1918 р. без перерви поступово зменшувалися як в кількості, так і по вартості.

Крім того, таблиця вказує, що за час з 15 липня до 10 листопаду загальна сума сил ворожих зменшилася на 23 дивізії, які були розформовані з приводу відсутности в депо вистачаючих для них поповнень.

*) В оригіналі припущена помилка на 1 дивізію.

Протягом того ж часу кількість дивізій резерву зменшилася на 64. Таке значне зменшення резервів має тим більшу вагу, коли рахувати, що за час з 15 липня до 10 листопаду ворожий фронт, з приводу відступу німецьких армій, зменшився приблизно на одну чверть (250 кілом.) і замісць 950 кіл. дійшов до 700 кіл.

Отже, коли б замісць того, щоб атакувати 15 липня, ворог зманеврував би, вільно перевів зменшення фронту, то міг би вивести з бойової лінії одну четверту частину, т. т. 32 дивізії. В такий спосіб у нього стало б у резерві $81 + 32 = 113$ дивізій, т. т. більше половини всієї сили.

Звідси виникає, що під ударами наступаючих Союзників резерви ворога зменшились з відношення 113/207 до 17/184; инакше мовити, це відношення впало з $^1/_2$ до $^1/_{11}$ загальної суми всієї сили.

Практично, як ми вже це бачили, ворожі резерви на кінець жовтня впали до О.

2. Якість дивізій.

(Комплект їх, стан фізичний та моральний).

Засоби матеріяльні (артилерія й риштунок; кулемети).

Якість дивізій залежить від чисельного їх складу, відносної свіжости сил, від морального стану й матеріяльної частини.

В той час, коли на 21 березня 1918 р. кількість бойців в пішій сотні доходила до 120 люд., вона на 15 липня не перевищувала 70—90 люд. *), а в початку листопаду зменшилась до 50 чол. Отож, щоби

*) В німецькій сотні необхідно відріжняти „gesamstärke" — загальне число бойців вкупі з немуштровими (всіх, хто харчується) від „gefechtstärke" —дійсну кількість бойців (людей, озброєних рушницею або кулеметну обслугу), яка перепровадить бій.

здобути й таку чисельність, Командування мусило, з приводу невистачаючої кількости поповнень в депо, з одного боку розформувати, як ми вже це бачили, 23 дивізії, а з другого—звести біля 40% всіх курінів з 4-х в 3-х сотенний склад. *)

Таким чином можна рахувати, що кількість піхоти, яка билася на західньому фронті 10 листопаду, складала лише половину того, що нараховувалося 15 липня. **)

В якому ж стані була свіжість цих частин? Щоби дати собі в цьому відчит, досить взяти під увагу:

Що з числа 207 дивізій, що були на західньому фронті в 1918 р., 196 дивізій увійшли в бій між 21 березня й 10 листопаду; решта ж (11 див.) були посередньої якости й нездатні до провадження бою.

Що 18 дивізій, які були вільні до 15 липня через те, що їх вважали за нездатні взяти участь в бою, були введені в бій між 15 липня і 10 листопаду.

Що за час від 15 липня й до 10 листопаду де-кілька дивізій брали участь в бою 3 й навіть 4 рази, через що загальна кількість участи дивізій в бою на протязі цих 4-х місяців піднялась до 405 в той час, як за 4 також місяці з 21 вересня до 15 липня вона дійшла лише до 364.

Нарешті слід відмітити, що часи відпочинку, якими користувалися дивізії, ставали все більше й більше короткими: 60% дивізій без перерви знаходились в бойовій лінії протягом вересня й жовтня; на долю инших припадало від 20 до 30 діб безперервної участи в бою.

---

*) Кількість полонених дає змогу уявити значність втрат німецької армії за час від липня до листопаду.

На протязі цього часу з 140 бувших в бою дивізій:

35 д. втратили від 1000 до 2000 ч. полоненими,
23 див. " " 2000 „ 3000 " "

З цього виникає, що на 10 листопаду більша частина дивізій мала в своїх рядах не більш як 1-2000 бойців.

**) Де-кілька часткових випадків стверджують цю страшенну кризу чисельного складу: 21 жовтня 3-я Гвард. дивізія складалася з 200 багнетів, 22 жовтня 52-й полк мав також лише 200 бойців, 24 жовтня 1-я Гвард. дивізія лічила всього 3 курені по 3 сотні, разом 720 бойців.

Таким чином, армія німецька мусила понести значні втрати сил як моральних, так і фізичних, перед якими напруження для наступових акцій на протязі березня—червня були тільки дитячими забавками. Дійсно, коли між 21 березня й 15 липня було введено в бій 178 німецьких дивізій, то в останнім разі половина з них була відразу ж знята з фронту й поставлена для впорядкування чи на відпочинок, чи на спокійний участок. Дивізії билися без перерви лише від 10 до 15 діб, иноді й менше; відпочинку ж мали по місяцю, а часами й більше того.

Навпаки, на 10 листопаду всі боєздатні дивізії чи то були вже в бою, чи тільки що вийшли з нього; всі вони вводилися в бій по де-кілька раз. В резерві ж, взагалі, не лишалося жадних свіжих сил.

18 липня, на самому початку операцій, ворог втратив перевагу можливости вести по свойому погляду боротьбу на виснаження. Починаючи від цього менту, у певному ступневі сполученого з американською допомогою, Вище Командування Союзників прикло Німців на безперервне витримання такої боротьби й цього одного було вже досить, щоби забезпечити собі перемогу.

Упадок сил моральних у ворога не був менший від виснаження його фізичного стану. *)

Предбачаючи великі наступи своєї армії, німецький Генеральний Штаб поділив дивізії на де-кілька категорій відповідно до їх якостей: дивізії штурмові, дивізії підмогові, дивізії для тримання спокійних секторів. З причин, які будуть наведені низче, ріжниця по-між зазначеними дивізіями швидко зникла в ве-

*) Витяг з наказу XVII нім. армії від 2 серпня це стверджує. „На протязі липня армія втратила 233 люд., які загинули без вісти, а взяла в полон лише 47 осіб. Цим указується, що в данний мент Англійці мають перевагу по-над нашим військом, яка може бути наслідком зниження бойового духу нашої піхоти".

Між тим, XVII армія лічила серед дивізій своєї бойової лінії:

1 липня: 1 дивізію дуже добру , 7—добрих , 2—задовольняючих.
31 „ 1 „ „ „ , 7— „ , 3— „

Таким чином, склад її був значно вищий, ніж в других німецьких арміях.

ресні та жовтні. Через це, коли між крашими дивізіями де-які зберегли минулу вартість і ще заслуговували назви „дивізій наступу“ (як 17, 18, 19 піші дивізії), зате инші були в стані повного упадку, як 5 піша, 2 Бав. піша, 8 Бав. кінна; частини гвардії, як 2, 4 й 5 Гв. дивізії, стали дуже посередніми. Дивізії середньої якости втрачали потрохи не тільки здатність до наступу, але ж позбавлялися всякої відпорної сили. В листопаді вони стали подібні до так званих „секторних“ дивізій. Останні ж, коли силою обставин прийшлося й їх увести в бій, стали цілковито нікчемні; байдужість та покірність панували серед найменше потерпівших з числа них, а недисціплінованість та революційний дух що-денно починали виявлятися серед тих дивізій, які потерпіли в боях.

Що ж торкається до війська внутрішніх депо та етапової служби, то вони були цілком недисціплінвані.*)

Тому, дальше продовження битви було б тільки послідовним рухом до найнижчого рівня всіх німецьких дивізій. Лише де-які пруські дивізії уникнули б, можливо, цього загального правила, але ж такого слабого ядра опору не вистачило б для усунення катастрофи.

Причини цього ослаблення були в дійсності дуже глибокі. Серед них першою була невдача липневого наступу і німецький вояка на протязі часу з березня до червня віддавав всі свої зусилля й приносив ті жертви, яких від нього вимагалося, бо він вірив в своє Командування, в могутність та вищість німецької армії і був переконаний, що наступ доведе коли не до рішучої перемоги, то, в усякому разі, до ослаблення ворога і, безперечно, до замирення. Початкові успіхи наступу в Пікардії, Фляндрії й на Chemin des Dames, які були влучно скористовані з метою пропаганди Вищим Командуванням, ослабили в його розумі спомини про важкі понесені втрати, а також розуміння про повну

*) Див. додаток 2 й. Документи, які свідчать про дисціплiну та ду[х] німецької армії на протязі літа й осени 1918 р.

некорисність цього наступу у відношенню до кінця війни. Таким чином, 15 липня він вірив ще своїм начальникам і готовий був до найвищого зусилля, не дивлючись на те, що ним починала вже спановувати втома.

Але ж початкові успіхи в Шампані та на Марні йому самому вже здавались недостатними. Це було початком розкладу духа німецької армії; козаки й навіть старшини почали сумніватися. Контр-наступ Французів 18 липня й ті наступи Союзників, що послідували потім в серпні та вересні, потрохи докінчили невдачу 15 липня. *)

Втома від безперервної боротьби, недостатній відпочинок на спокійних секторах або в тилу, недостатність харчування, гріп,—все це, ослаблюючи сили фізичні, в рівній мірі стосувалося духовної сили бойця. Діяльна пропаганда, що провадилася Союзниками у ворожих лініях через прокламації, акти, брошури та инше, збільшувала цю деморалізацію.

Бажання перемогти в імя здобуття миру потрохи змінилося бажанням осягнути його за всяку ціну, не

*) Див. додаток 3-й—Стаття Sorwärts від 23 березня 1924 р. „Втома".

От яким чином один інтелігентний полонений 2-ої Гв. дивізії міркує про становище на 20 вересня:

„В минулому березні всі ті, хто мислив, мали ще надію, що наколи б плани Вищого Командування здійснилися, то ми будемо переможцями. Ми давали собі відчит у величезності того завдання, яке припадало на нас, а також і в економичній могутності Англії, але ж ми вірили і в Гінденбурга й Людендорфа. Ви зупинили нас перед Амьєном. Німецькі часописи не казали про це, як про поразку, але ж всі ті, хто мислив розумно, бачили дуже добре, що про рішучу перемогу не може вже бути мови. Все те, на що ми могли надіятися і що було здобуте за ціну шалених боїв,—все це було лише компромісом. Поразка на Марні поклала кінець цим надіям і цей останній удар відчинив очі і посередньому вояці на те, що вовнній перевазі Німців був нанесений удар.

„Ми бачимо, що ми розбиті. Маю сумнів, щоби ті Німці, які не в полоні, віддавали собі відчит, навіть тепер, оскільки великою є ця поразка.

„Направляючись під ескортою в тил, я бачив такі речі, яким не міг вірити,—стільки обозів, коней, людей і велику силу артилерії. Я порівнював їх з нашими обозами, які мусили здаватися такими мізерними.

„Ми маємо ще де-яку кількість артилерії, але ж ви мусите мати 5 гармат там, де у нас тільки одна. Нам не вистачає запасів в той час, як ваші запаси невиснажні.

„Ні, Німеччина розбита і чим скоріше ми про це довідаємося, тим дешевше воно буде коштувати".

зупиняючись перед відворотом на власний терен або навіть за ціну визнання безсилля німецьких армій. Помічений спочатку впадок сил в окремих осіб перейшов потім в ослаблення цілих частин, яке ставало все більш й більш частим. *)

Таким чином, до часу завішення зброї моральні сили ворога були надламані. Бо инакше, чим можна було б пояснити те задоволення, з яким була зустрінута вістка про внутрішню революцію? Яким чином пояснити повстання, безладдя, заснування робітниче-козацьких рад і навіть жорстоке поводження зі старшинами?

Чи мала ще принаймні німецька армія, ослаблена фізично та морально, всі ті матеріяльні засоби, якими до цього часу вона постачалася в достаткові? Численні відомості, що були зібрані з цього приводу за часи операцій, дозволяли Вищому Командуванню Союзників бути під цим поглядом цілком достатнє освідомленим.

На диво заосмотрена за час зіми 1917-1918 р. р., в передбаченні наступу на весну 1918 р., німецька армія вже в середині липня втратила частину цієї матеріяльної могутности. Бо коли до цього часу виробу внутрі держави вистачало для відновлення втрат на фронті, то запаси в парках та арсеналах почали зменшуватися.

Починаючи з 15 липня, вироби всіх родів матеріяльної частини стають недостатніми для постачання фронту й кількість зброї послідовно зменшується. На кінець жовтня почувалася вже гостра криза.

Стан головних родів зброї й артилерії з риштунком та кулеметів дає блискучий цьому доказ.

15 липня артилерія німецька нараховувала в круглих цифрах:

Артилерії польової	—3100 батар.,	т.т. 12500	гармат
„ важкої	—2150 „	„ „ 7860	„
Разом — — — — —		20,360	„

*) Дивись додаток 2-й „Документи, які свідчать про дисципліну та ду[х] німецької армії".

З документів видно, що з червня місяця заміна матеріяльної частини та персонального складу починає відбуватися з труднощами. *)

Починаючи з серпня, коли наступ Союзників послідовно поширився на весь фронт від р. Маас до моря, втрати в людях, конях та матеріяльній частині стали значними.

Отже, через недостачу запасів, Вище Командування примушене:

а) розформувати частини;

б) зменшити кількість батарей в де-яких полках чи куріня;

в) зменшити кількість гармат в де-яких важких батареях.

Недавно здобутий документ вказує, що на початку листопаду німецька артилерія нараховувала тільки:

2600 польових батарей,

1605 важких „

Таким чином, за час з 15 липня Німецьке Командування примушене було розформувати 500 польових та 545 важких батарей і звести важкі батареї з 4 на

---

*) Наказ II армії від 6 червня:

„Армійська група Архикнязя Рупрехта подає від 1 червня: . . . . З огляду на значне зменшення за останні часи запасів матеріяльної частини, заміна часток у важкій артилерії зустрічає зараз труднощі. Тому необхідно звернути увагу гарматчиків на потребу економії часток важкої армати".

Протягом 14 діб в II армії стали нездатними до вжитку 177 гармат, більша частина з причини свого ж вогню. Майстерні більше не можуть направляти матеріяльну частину остільки швидко, щоби забезпечити регулярну заміну.

Наказ арм. групі Архикнязя Баварського (від 14 липня):

„В де-яких частинах знову виявлено протягом останнього часу велике ушкодження гармат від власного вогню . . . . , з огляду на поважну необхідність збереження матеріяльної частини, необхідно суворо дотримуватися встановленого обмеження швидкости стрільби".

Телефонична сповіщення до 25 кін. дивізії від 3 вересня: Старшина Генер. Штабу при армійській артилерії повідомляє: „Прохання про заміну важких гармат будуть прийматися лише в тих випадках, коли вони (гармати) будуть остаточно зіпсовані або коли вони будуть доведені до нездатности вогнем ворожої артилерії чи з причини вибуху в тілі гармати. Прохання про заміну гармат, відносно ремонту яких являється сумнів, задовольнятися не будуть, з огляду на повний брак в теперешні часи гармат важкої артилерії".

3 гарматі, а полки польової артилерії—з 9 на 8 батарей.

До цього ж треба взяти під увагу той факт, що решта батарей була далеко не в повному складі; матеріяльна частина багатьох із них попала до наших рук, а гармати значної кількости батарей були зіпсуті чи нашим вогнем, чи від власної стрілянини. *)

Таким чином можемо припустити, що загальне зменшення чисельности ділавших гармат уявляє круглу цифру 7000 і у Німців лишалося біля 9000 польових гармат та 4500 важких, т. т. за час від 15 липня й до 10 листопаду німецька артилерія зменшилася на одну третину.

Це стосується не тільки кількости, але ж і якости матеріяльної частини, яка значно підупала, бо протягом жовтня й листопаду багацько полонених — старшин та козаків—скаржилось в час допитів на посередню якість матеріяльної частини. Як здається, це мусить бути віднесене на рахунок, в більшості випадків, труднощів по виробу відповідної якости сталі, в якій почала вже відчуватися недостача.

Таке ж послідовне ослаблення помічається і у відношенню до предметів забезпечення (постачання). Ще в році 1916, після битви на Марні, в німецькій армії виявилася криза запасів. Ті міри, що були вжиті з метою збільшення продукції та відносний затишок в операціях східнього фронту протягом осени 1917 р. та зіми 1917-1918 р.р., дозволили Німецькому Командованню відновити значні запаси. Але ж, починаючи з весни 1918 р., криза виявилася знову.

Німецька артилерія витрачала в значному ступні без міри набої в часи підготовки атаки, і під кінець

*) Одні тільки французські та англійські армії захопили за час з 15 липня до 10 листопаду 4670 гармат, частина яких була вже нездатна до вжитку в наслідок вогню як нашого, так і свого власного.

Наказ Ген. Людендорфа від 1 серпня визнає поважність втрат, які були понесені від нашого вогню. Певна нотатка про кількість матеріяльної частини важкої та польової артилерії, що стала нездатною для вжитку, дозволяє встановити, що 13% загальної кількости гармат бойової лінії було цілковито зруйновано вогнем ворога.

битви в Пікардії витрати ці почали перебільшувати передбачені розміри; через це Командування наказало уникати марної витрати набоїв, щоби мати змогу зібрати запаси для майбутніх наступів. З початком серпня воно примушене видати суворі обмеження з тієї причини, що в час другої битви на Марні були покинуті значні запаси набоїв, що були зібрані між р.р. Ен та Марна для прориву 15 липня і наміченого далі наступу на південь.

Починаючи з жовтня, криза набирає гострого характеру: артилерія стріляє потрохи, вогонь запоровий касується як коштовний, сама продукція починає зменшуватися через те, що з заводів здіймається частина робітників для поповнення втрат на фронті; по відношенню до вибухових гранат наказується найсуворіша економія. *)

На загал стан німецької артилерії на 10 листопаду можна визначити в наступний спосіб: зменшення на одну третину матеріяльної частини артилерії, яка чинила на 15 липня, утруднення ремонту та заміни матеріяльної частини, зменшення артилерійської обслуги, недостача запряжки, недостатня продукція знарядь.

Приблизно такий же стан, хоч і не в такому гострому вигляді, помічається по відн шенню до кулеметів. Зімою 1917-18 р.р., в передбаченні наступових акцій, що були проектовані на весну, німецька піхота була добре заосмотрена кулеметами. Кожний курінь мав свою сотню важких кулеметів, а в кожній пішій сотні було 6 легких кулеметів, при кожній батареї малося два важких кулемети.

---

*) Наказ арм. групі Архикнязя Баварського, якого передано було телеграфом у 6-у дивізію через IV армію 1 жовтня:

„З причини настирливих утруднень що-до поповнення запасів для польових пушок та легких гавбиць, радиться користуватися переважно гранатами з зеленим та білим хрестами (газові гранати) замісць гранат вибухових".

Наказ 6-й Баварськ. Кін. дивізії від 26 вересня:

„Набої для легких гавбиць та 10 сант. пушок мусять вживатися лише в випадках атаки".

Тому рахуючи, що на західньому фронті на час 15 липня було чинних 95,000 кулеметів, з яких 35,000 важких і 60,000 легких, треба припустити, що ця кількість мусила зменшитися приблизно на $^1/_4$ частину.

Дослідження стану німецьких армій відносно авіації, засобів транспортування залізницями, автомобільними колонами чи звичайними обозами запасів предметів першої необхідности, фуражу тощо, дає таке ж враження розрухи.

Німецька армія, після $3^1/_2$ місяців повторних невдач, була значно ослаблена в людях та в матеріяльній частині і виснажена по відношенню сил моральних та неможливостю відновити свої сили. Цей гіркий стан армії кидався у вічі Вищому Німецькому Командуванню. Нема сумніву, що такий стан вважався ним за безпорадний, бо воно бачило перед собою такого ворога, який вирішив скористатися постійним поповненням людського резерву, забезпеченого Америкою, щоби продовжувати боротьбу без перерви. Розпачливість його положення збільшувалася ще тим, що воно знало не тільки свій стан, але ж добре розуміло всі ресурси, що малися в посіданню ворога. Останній щодня розгортував артилерію, добре заосмотрену наб. ями і значно вищої якости. Авіація його ставала безсумнівною повелителькою в повітрі і з'окрема, які б не були пропуски розвідчої служби Німців, вона мусила б виявити, що на початку листопаду у Союзників малося в резерві біля 80 дивізій і цей резерв продовжував весь час збільшуватися.

3. Маневрові можливості Вищого Німецького Командування.

Коли поставити питання, чи лишалася надалі Вищому Німецькому Командуванню можливість покрити

шляхом маневру слабість своїх військ з боку матеріяльної частини та чисельности, то треба відповісти, що такої можливости абсолютно не було. З цієї точки погляду становище його було ще більш серйозним.

І дійсно, ворог втратив з початку листопаду майже цілком вільність маневру: по-перше, через те, що йому не вистачало резервів, а далі завдяки тому, що становище в тилу унеможливлювало які-будь стратегичні пересування.

Раніше було зазначено, що в резерві у ворога нараховувалось на 10 листопаду тільки 17 дивізій. Безперервні атаки Союзників та поширювання поля битви примусили ворога увести в бій всі сили, які були в його розпорядженню, а потім—розпочати відхід на ту лінію, де він сподівався найти можливість перевпорядкуватися. Швидкий відворот дозволив йому уникнути оточення Союзними арміями, але ж ціною втрати великої сили матеріяльної частини.

Вище Німецьке Командування хотіло врятувати цю ріжнорідну матеріяльну частину. З де-яких документів, що попали до наших рук, можна бачити, що з метою забезпечення евакуації воно наказало при кінці вересня відворот послідовними скачками, які розділялися один від другого більш-менш довгими періодами опору. Таким чином воно примушене було продовжувати битву й залишати в розпорядженню кожної армії чи то групи армій значні резерви, які дозволяли б їм протиділати наступовим акціям Союзників та відступати ешелонами. Наслідком цього було: 1), що німецьке військо розтягнулося в лінію по всій довжині фронту від р. Мозель до Моря; 2), що стратегичні резерви Вищого Командування зменшились до $^1/_6$ частини того складу, який мався в липні, й 3), що впорядкування війська стало можливим лише при умові остаточного припинення відвороту. Між тим, 10 листопаду відворот цей був ще далеким від закінчення, бо перший призначений перестанок (течія р. Маасу від

Мезьєра до Намюра, а далі лінія Брюссель-Антверпен) ще не була осягнута.

Таким чином можна вважати, що Вище Командування вороже не було б ще довгий час в стані відновити оскільки будь значні стратегичні резерви. В випадку ж, коли б воно захотіло це зробити, воно послабило б лише свій фронт і збільшило б небезпеку прориву.

Припустимо навіть, що наколи б, в очікуванню нових атак в Лотарингії, йому пощастило переладнати свої сили в спосіб завчасного виводу відступаючого війська, то чи були б в його розпорядженні засоби для швидкого пересування частин на нові театри воєнних дій? Пересування таке було б можливе лише залізницями чи автомобільними колонами.

На 15 липня сітка доріг була незвичайно багата. Вона містила в собі:

На фронті р. Уаза—море три передові рокіровочні лінії в розпорядженні Архикнязя Баварського:

1. Ліль—Дуе—Камбре—С. Кантен.
2. Куртре—Орші—Ле Като—Гіз—Ляон,
3. Гент — Грамон—Ач (Ath) — Монс— Мобеж — Ольнуа.

На фронті р. Маас—р. Уаза дві передові рокіровочні лінії в розпорядженні Імперського Архикнязя:

1. Ляон—Асфельд—Ле Шатле—Вузьєр,
2. Ляон—Ліар—Аман—Вузьєр.

Позаду цих передових рокіровочних ліній мались ще чотирі таких лінії в розпорядженні Головної Кватирі, а саме:

1. Валянсьєн—Гірзон—Мезьєр—Лонгійон—Мец—Страсбург.
2. { Мобеж—Шарлеруа чи Валянсьєн—Монс—Шарлеруа. } Намюр — Арлон — Люксембург—Тіонвіль — Саарбрюк—Страсбург.

3. { Куртре—Зотегейм чи Турне—Ач—Кобленц | Брюссель — Лувен — Льєж—Верв'є—Кельн. Майнц—Страсбург чи Трір—Тіонвіль.

4. Гент—Антверпен—Малін—Тонгр — Візе —Е — Мюнхен—Гладбах — Дюсельдорф і далі лінія правого боку р. Рейн на Раштадт—Фрібург.

На 11 листопаду всі пять передових та перша з рокіровочних ліній Головної Кватирі були втрачені й обидва фланги німецького фронту були сполучені лише трьома рокіровочними лініями.

Таким чином маневрові можливості для Вищого Командування були значно ослаблені завдяки зменшенню кількости рокіровочних ліній. Але ж ще більша небезпека полягала в тім, що зменшився до крайньої міри рухомий залізничний склад, конче потрібний для стратегичних перевозок на рокіровочних лініях.

В дійсності, в той час, коли 15 липня тилова межа етапової зони була визначена лінією Гент—Рене —Перувель, а потім — франко-бельгійським кордоном до Лонгвійона, відворот німецьких армій примусив віднести цю тилову межу на східній кордон Бельгії та Лотарингії, коли фронт проходив через Антверпен—Брюссель—Намюр—Мезьер.

Коли уявити собі, що чотирі німецькі армії (біля 70 дивізій) відступали по бельгійському терену на північ від р.р. Самбра і Маас і що вони мусили відтягнути на схід всю матеріяльну частину та запаси зі своеї етапової зони *), всі гарматні та техничні парки, що були розташовані в Бельгійській военній окрузі (з'окрема в районі Мобеж—Монс—Намюрз, всі майстерні для виробу та ремонту, всі шпиталі етапові та военної офіції, всіх ранених і хорих (між якими значна кількість хоріла на гріп), всю матеріяльну частину, як

*) Вище було вже зазначено, з приводу послідовного відходу Німців за час другої битви на Марні, оскільки недостатня гнучкість продовольчих складів та система магазинів були згубними для німецьких армій. Щоб переконатися в тім, треба лише уявити собі, що тільки одна XVII армія мала 12 етапових продовольчих магазинів в зоні Жомон—Омон—Ляндресі—Боен—Гіз—Ля Капель—Сольр—Ле Шато.

нормальних так, і вузьких залізниць,—тоді стане ясним, яке незвичайне скупчення мусило утворитися на бельгійській залізничній сітці, з'окрема в горловині Льєж—Е—Ля Шапель, в яку зливалися три наступні евакуаційні лінії Бельгії:

1. Антверпен—Гасель — Тонгр—Візе — Е — Ля Шапель.

2. { Генте / Турне } Брюсель—Малін—Лувен—Льєж.

3. { Мобеж / Гірзон } Намюр—Льєж.

Таким чином, досить порівняти три наведені вище рокіровочні лінії з трьома лініями евакуації, щоби дати собі відчит в тім, оскільки вони переплуталися чи, принаймні, мали довгі загальні участки.

Ця плутанина, що викликалася евакуацією залізничної сітки, була важким тягарем на раменах Вищого Командування і майже цілком паралізувала його маневрові можливості.

Наступні данні стверджують цей параліч маневрування: протягом жовтня ворог примушений був майже зовсім відмовитися від стратегичних перевозок поміж фронтом р. Уаза—море і фронтом Швайцарія—р. Маас, які широко виконувалися раніше.

І дійсно, залізнична перевозка з фронту р. Уаза—море на фронт Швайцарія—р. Маас була виконана

в травні — 19 дивізіями,
„ червні — 14 „ ,
„ липні — 12 „ ,

З 24 серпня до 1 жовтня—24 дивізіями в той час, як з 2 жовтня по 8 листопаду було перевезено лише 5 дивізій.

Звідси виникає, що залізниці, які протягом всієї війни відогравали таку велику ролю у відношенні стратегичному, не могли допомогти ворогові в найкритичніший для нього час.

Щож торкається до автомобільних колон, які в нім. армії вживалися лише в критичні менти, для п

ревозу частини особливого призначення та для пробігів на велику просторінь, то вони вживалися ще менше, ніж залізниці в час евакуації Бельгії. Щоби приняти атаку в Лотарингії, самоходи могли ще підвезти до поля бою часткові резерви, але ж вони не могли бути вжиті для пересування значних мас війська з бельгійського фронту (де перебували головні сили Німців) до нового театру воєнних дій.

З наведеного очевидно, що Німецьке Командування, напередодні завішення зброї, майже не мало жадних маневрових можливостей, через що атаку Союзників на Лотарингському фронті могли зустрінути лише дивізії першої лінії (по більшості слабої якости) і декілька дивізій резерву армійського чи групи армій, що були б уведені в бій; зрештою ж лише простий натиск на правому березі р. Мааса, в районі на схід від Мезьєра, допровадив би до катострофи.

4. Умови відходу до східнього кордону Бельгії.

Тепер належить дослідити, в яких умовах могли б армії німецькі виконати відворот на рідну землю, наколи б ворог побажав в такий спосіб випорснути від постійного нажиму Союзних армій.

Очевидно, не має великої цікавости те, що торкається до армійських груп фон-Гальвіца та князя Віртемберґського, малочисельні дивізії яких на фронті від Швайцарії до Меца мали повну можливість відійти за Рейн.

Але ж, по відношенню до армійських груп Архикнязів Імперського та Баварського, питання з'являлося цілком в инакшому вигляді.

10 листопаду ліве крило Імперського Архикнязя (1-а армія) закінчило свій відхід на східній бік р. Маас, від Моон до Фюмей.

На північ від цієї армії на бельгійському терені

було ще шість німецьких армій, між Фюмей і голяндським кордоном, які займали фронт: Зельзет—Гент—Зотегейм—Грамон—Е de Монс—Бомон—Хімей, а саме з півдня на північ:

Архикнязь Імперський	VII армія XVIII „	41 дивізія на фронті Фюмей—Бомон (60 кілом.)
Архикнязь Баварський	II армія XVII „ VI „ IV „	68 дивізій на фронті Бомон — кордон Голяндії (120 кілом.)

Уявляється правдоподібним, що дві перші армії мусили б перейти р. Маас на фронті Фюмей—(викл.) —Намюр (викл.), а чотирі армії Арх. Баварського форсували б його поміж Намюром і кордоном голяндським (на північ від Візе) на фронті біля 75 кілом.

З цього виникає, що та смуга, на якій мусив переводитися відворот чотирьох армій Арх. Баварського, мала зменшитися зі 120 до 75 кілом., т. т. на 2/5 своєї довжини.

Більш того, завдяки виступу, який робить на півдні Голяндський Лімбург, осі відвороту цих чотирьох армій мусили сходитися під прямим кутом з напрямом відходу військ правого крила Арх. Імперського.

Щоби осягнути рівнобіжности смуг відвороту, Вище Командування примушене було зменшити ширину кожної з них. Загальний протяг зон шести армій (на меридіяні Візе) був приблизно біля 75 кілом., через це на кожну армію припадало лише коло 12 кілом.

130 дивізій і крім того значна кількість вспомогових частин (етапові війська, армійські органи, тощо) мусили котитися по цій вузькій горловині в 75 кілом.

Пересікаючи малодоступний район Арденів та Ейфеля, кожна армія ледве мала б до своєї розпорядимости від 3 до 4 доріг для руху, т. т. три і навіть чотирі дивізії мусили рушити по одній дорозі.

Можна уявити, яке б сталося нагромадження під безперервним натиском ворожих армій з одного боку—

в час переходу р. Маас поміж Намюром та Візе, а з другого—на меридіяні Візе. *)

Відомо, що, не дивлючись на всю штуку німецького командування, військо, яке відходило між Намюром то Льежом, залишило в наших руках значну кількість матеріяльної частини й персонального складу.

Що ж трапилося б крім цього, наколи б наступ американського війська в районі Монмеді, не зустрічаючи жадної природньої непереборимої перешкоди та жадної завчасно зміцненої позиції, розповсюдився б у напрямі Арлона в той час, як франко-американська атака на схід від Меца осягнула б р. Саари?

Тоді б лінія відвороту армій лівого крила Імперського Архикнязя була б відкинута на північ і звузила б зону відвороту Арх. Баварського.

Таким чином, маємо право сказати, що продовження бою було серйозною перешкодою до відвороту німецьких армій з терену Бельгії, що Командування Німецьке не мало більше змоги одночасно продовжувати битву й почати відворот і що воно стояло перед можливістю нової битви в Лотарингії. А тому воно й звернулося з проханням про завішення зброї, бо почувало себе напередодні неминучого воєнного нещастя.

---

*) Трудноші, які зустрічали німецькі армії в час відвороту їх по Рейна між 11 листопаду та 5 грудня, ярко освітлюють ті умови, в яких мусив би виконуватися відхід цих армій під натиском Союзників, наколи б битва продовжувалася.

Починаючи з 16 листопаду, від Командуючих арміями були надіслані підлеглим своїм частинам настирливі вказівки з вимогами найсуворішого порядку при виконанні відходу, який зустрічав величезні утруднення. Наколи військо не буде точно додержуватися наказів, то запобігти нещастю не можливо.

XVII армія мала в свойому розпорядженні тільки один шлях під час руху через гірний та без продовольчих засобів район Гоге—Вен. По цій дорозі мусили рушити 22 дивізії (наказ Командуючого XVII армією).

VII армія могла користуватися лише трьома дорогами, які зустрічалися в багатьох пунктах (згідно з захопленими документами).

IV армія не могла перевести все своє військо на південь від голяндського кордону й біля 75 000 чол. перейшли через Лімбург.

Всі ці прикрості трапились в умовах, коли Командування мало повну свободу для видачі розпоряджень що-до цього відступу. Що ж мало б бути, коли б в той час йому прийшлося мати ще діло з ворожими атаками?

5. Нарід та армія.

В той час, коли армії німецькі почали відступати перед повторними атаками Союзників і коли небезпека навали почала проходити в свідомість загалу, Німеччина не виявила жадного зворушення національного духу. Над країною тяжив рід якоїсь фатальної покорности долі. Країна багацько витерпіла за 4 роки й тепер сили її були занадто виснажені, щоб вона могла погодитися на дальші довгі пожертви.

У відношенні матеріяльному країна могла тільки животіти зо дня на день. Коли багаті люде та селяне не почували на собі тягару половинного пайка, то робітники й буржуазія, з'окрема в великих містах та промислових центрах, підпали довгому стражданню й з нудьгою дивилися на майбутне.

Не тільки не вистачало продуктів споживи, але ж майже всюди не доставало предметів першої для життя необхідности—в одязі і з'окрема у взутті почувалося недостача.

Всі ці матеріяльні злидні мали вплив на стан моральний німецького народу. В більшості населення стан безпорадности й сумної покірности, а далі — настирливе бажання здобути мир і покласти кінець пожертвам та стражданням змінили те погордливе зворушення, яке було викликане успіхами перших місяців року і підтримувалося штучно Урядом та всенімецькою печаттю.

Розповсюджені серед війська несчислимі прокламації та штучно переведена в державі пропаганда „переможенців" хутко принесли овочі на остільки сприятливому грунті. Уряд і воєнні начальники обурювалися на могутність тієї зброї, яку вони самі вживали раніше других і яку вони вважали тепер за безчесну...

Деморалізація була тим повнішою, чим глибшими були помилки й чим довший час вони підтримувалися.

Загалові не було жадної необхідности знати про стратегичні мудрощі Генерального Штабу. Для нього було досить читати що-денні красномовні сповіщення про ті втрати людьми та матеріяльною частиною, які опубліковувалися Антантою і проти правдивости яких більше не було суперечок, щоб дати собі відчит про правдивий стан речей. Загальна сума—360,000 положених та 6,500 орудій були яскравим доказом тієї невдачі, якою закінчилась 3½ місячна боротьба і занадто ясним провіщенням тієї участи, яку чекають війни майбутнього. Розвал Болгарії в вересні та Австрії в жовтні поставили ізольовану Німеччину перед ворожим світом. Вона почувала тепер цілком ясно, що партія її програна остаточно. Печать відважилася говорити про завішення зброї та мир; Уряд поклав на неї турботу підготовити загальну опінію до незапобіжних жертв, на які він рішився.

Взагалі, Німеччина 1918 р. в багатьому була подібна до Франції 1814 р.: довгі жертви та затяжна війна породили нестерпне бажання знову найти мир і попереднє нормальне життя. Лише тільки де-хто вірний з касти старшин дійсної служби, головним чином з числа пруських контингентів, говорили ще за продовження війни й за перемогу. Але ж голос їх не мав більше відгуку.

Вище Німецьке Командування хотіло ще спробувати продовжувати війну до останнього, але ж такого почуття не мали в собі ані нація, ані її керовники.

Висновок.

Маючи в решті решт армію чисельно ослаблену через втрати, понесені на протязі 8 місяців майже безперервної боротьби, маючи армію виснажену фізично й морально від недостачі відпочинку та повторних поразок, відчуваючи недостачу в гарматах та снарядах,

не маючи більш ані засобів для маневрування, ані можливости виконати їх для відбиття нової атаки Союзників, почуваючи свій відворот на р. Маас невдалим, а нарід на рідній землі виснаженим до кінця,—Вище Німецьке Командування зрозуміло, що найменша нова невдача потягне за собою повну воєнну катастрофу.

Щоби уникнути цього нещастя, щоби мати змогу вернутися на німецьку землю з військом, непошкодженим з зовнішнього боку, і оголосити, що воно ніколи не було розбите,—ось з яких мотивів Уряд Німецький поспішив прохати про завішення зброї і підписав його, згодившися на найжорстокіші умови.

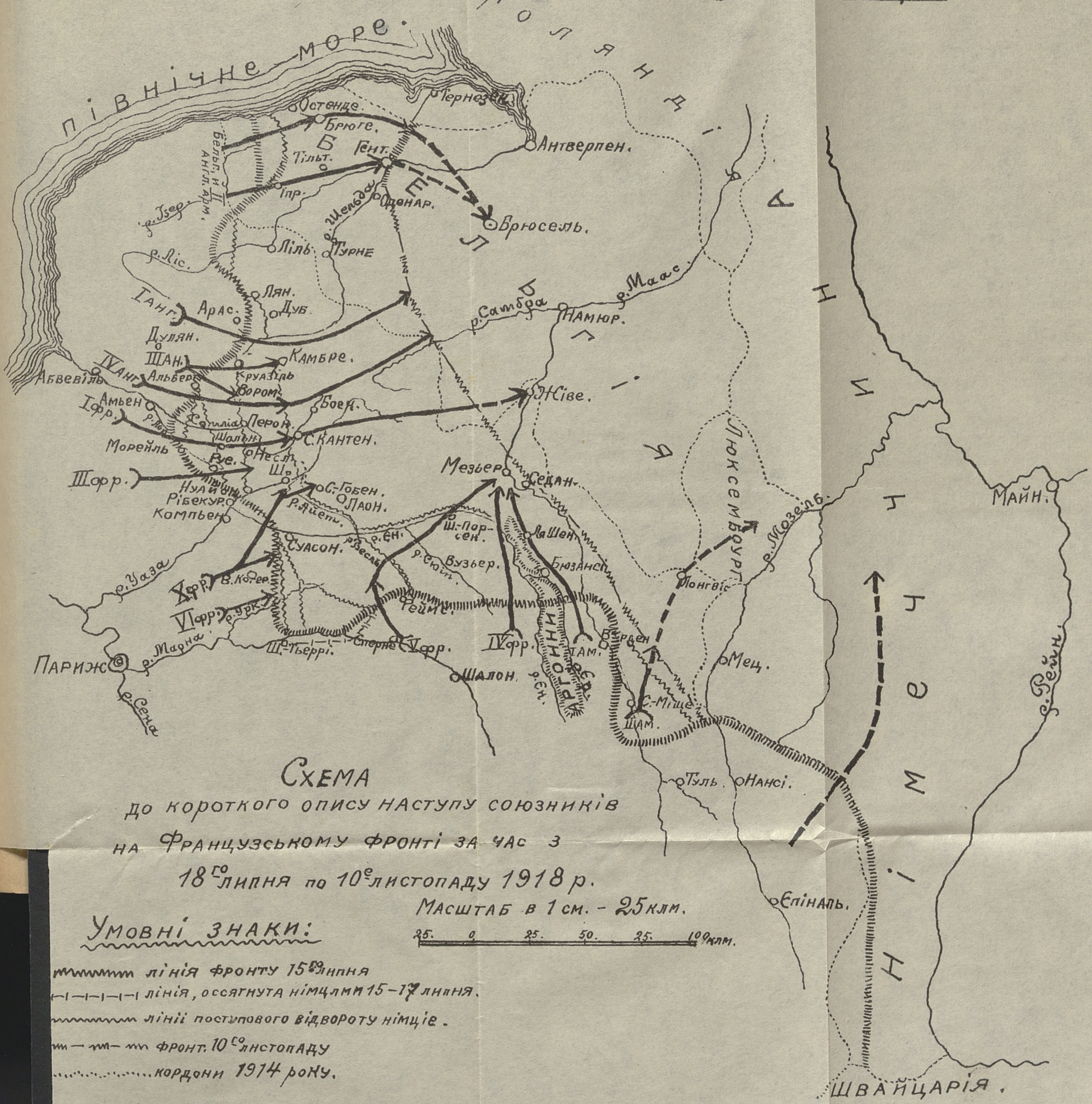
Цей факт дозволяє нам навести одне порівнання, яке, на нашу думку, малює з певністю стан німецької армії на 10 листопаду.

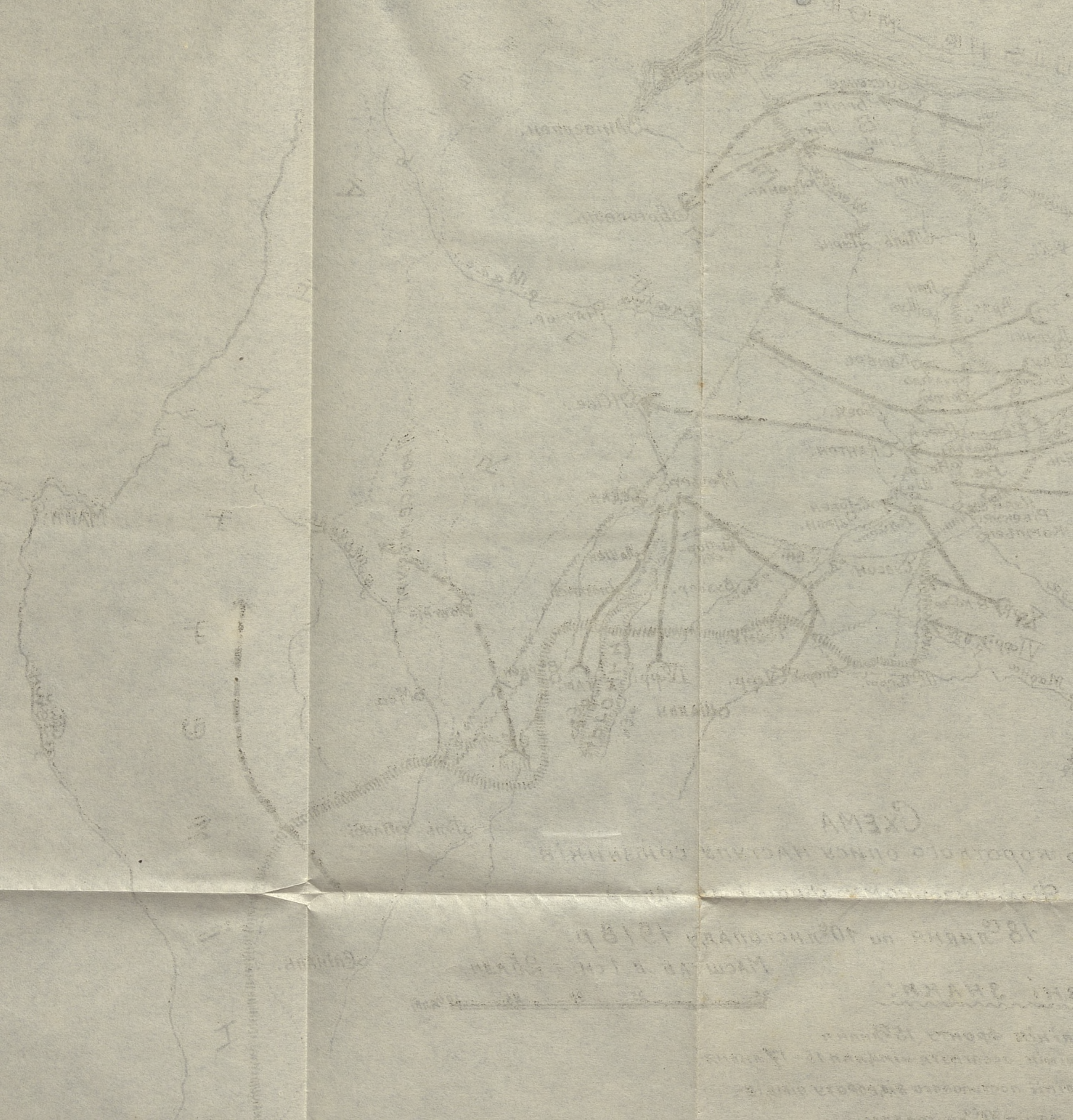
Инколи трапляється, що в герцю боксом, коли оден з двох супротивників, очевидно будучи слабшим від другого, доходить до виснаження, то помічник його, щоби допомогти запобігти принижуючого кінця, кидає на арену губку і цим визначає, що його пан припиняє боротьбу. В очах жюрі і загалу такий борець визнається переможеним.

Підписавши 11 листопаду завішення зброї, Уряд Німецький „кинув губку“ на арену і цим визнав, що його військо не здатне до продовження боротьби.

І саме в цей день Німеччина дійсно капитулювала, а тому нам належать всі права переможця.

Додаток. ч. 1, а.

Північне море.
Голяндія
Бельгія
Люксембург
Німеччина
Швайцарія.
Остенде.
Брюге.
Тернезен.
Антверпен.
Гент.
Тільт.
Іпр.
Оденар.
Брюсель.
р. Ізер
р. Шельда
Ліль
Турне
р. Ліс.
Лян.
Арас.
Дуб.
І анг.
Дулян.
ІІІ АН.
Камбре.
IV анг.
Абвевіль
Альбер
Круазіль
Ворон.
Боен.
Амьен
І фр.
Перон.
С. Кантен.
Морейль
Несл.
Ш фр.
Нуайон
Рібекур.
Компьен
С.-Гобен.
Лаон.
р. Айєть.
р. Ен.
Суасон.
р. Уаза
Х фр.
В. Котер.
VI фр.
р. Урк.
Ш.-Тьеррі.
Спорне
V фр.
Реймс.
Париж
р. Марна
р. Сена
Шалон.
р. Сатбра
Намюр.
р. Маас.
Жіве.
Мезьєр.
Седан.
Ш.-Порсен.
р. Сюїп.
Вузьєр.
Бюзансі
IV фр.
ТАМ.
Аргони
Верден
С.-Міїєль
Лонгві
р. Мозель.
Мец.
Туль.
Нансі.
Епіналь.
Майн.
р. Рейн.
Схема
до короткого опису наступу союзників
на Французькому фронті за час з
18-го липня по 10-е листопаду 1918 р.
Масштаб в 1 см. - 25 клм.
25. 0 25. 50. 25. 100 клм.
Умовні знаки:
лінія фронту 15-го липня
лінія, осягнута німцями 15-17 липня.
лінії поступового відвороту німців.
фронт 10-го листопаду
кордони 1914 року.

Схема

Документи, які свідчать при дисципліну та стан моральний Німців на протязі літа й осени 1918 р.

Нижченаведені де-які документи дають певне розуміння про послаблення дисціпліни та моральних сил німецької армії в 1918 р.

Дисціпліна.

Відношення поміж молодою старшиною та підстаршинами, що виконують обов'язки старшин.

Витяг з таємного наказу Пруського Военного Міністра від 22 червня 1918 р. :

„За останні часи отримуються відомості про випадки, коли поведінка молодих старшин по відношенню до „бунчужних — лейтенантів“ залишає бажати кращого. Більшість останніх, старших од цих старшин, жорстоко третірується першими, що глибоко тих ображає.

Одинокі випадки злого захования бунчужних — лейтенантів не дають молодим старшинам права зневажливо ставитись до більшости хоробрих і достойних бунчужних — лейтенантів, які виключним чином тримают себе на фронті й заслуговують найглибшої пошани та поваги з боку своїх товаришів . . . .

Хотів би вірити, шо молоді старшини будуть поводитися ввічливо з бунчужними—лейтенантами . . . . Наказується дати старшинам відповідні інструкції.

Копії наказу до цього будуть додані.

Підпис: Фон-Штейн.

Бойове товаришування поміж піхотою та артилерією.

Витяг з наказу 2-й Гвард. дивізії від 27 серпня 1918 р.

„З отриманих армією донесень помічено силу випадків, що піші сотні, проходячи крізь лінію батарей, не звертають уваги на прохання артилеристів про допомогу. Будуть приняті найсуворіші міри з метою попередити такий спосіб ділання, який вказує на певну відсутність розуміння обов'язку. Наказом армії надається старшинам—артилеристам повновладність виявляти NN таких

частин та призвища командірів, які відмовлять на прохання артилерії, і помічені будуть примушені дати в цьому відчит . . . .

Тих, що повертаються з фронту й не мають належної зброї, буде притягнено до воєнного суду.

Пропоную взяти на увагу необхідчість мати, в умовах оборонної війни, позаду фронту кожної частини надійних підстаршин.

Підпис: Фон-Фріденбург.

Наказ 28 дивізії від 8 вересня 1918 р. (Витяг).

„ . . . . . Належить користуватися всякими обставинами та вживати всіх засобів для відновлення у війську попередньої дисціпліни.

Сподіваюсь, що цього коротенького натяку вистачить для того, щоб оживити у всіх старшин і підстаршин поняття про значіння суворої дисціпліни і що завжди буде осягнута конечна мета—тримати військо в руках при всяких обставинах“.

Наказ 10 дивізії (30 серпня 1918 р.).

„ . . . . . За останні часи помічалось часто, й не далі, як сьогодня рано, при відвідуванні відпочиваючих курінів Иого Екселенцією Командіром дивізії, що відповідь на привітання начальника не буває одноразовою, що люде відповідають один вслід за другим, чи тоді, коли начальник вже пройшов; очевидно, все це робиться з метою перевернути в насмішку звичай привітання.

Хоч такі випадки й можуть з одного боку походити на дитинство, але ж в дійсності такі ухилення, як рівно ж инші явища, що помічаються в часи останніх перевозок залізницями, звертають на себе увагу начальства, бо вони є безсумнівним доказом упадку дисціпліни. Винні в таких вчинках належать безсумніву до числа тих, хто в час бою першими покидають поле або до тих, хто, як сьогодня наприклад, не має мужности назвати себе, коли запитують імя горлача.

Кожний старшина чи підстаршина, що знаходиться поруч, мусить вмішатися неухильно, але ж серед них мною помічено сьогодня сумний брак енергії. Який би не був великій ступінь доброзичливости, але ж дисціпліни повинно дотримуватися з невблаганою суворістю.

З причини, що ніхто з винних у вищезгаданій сотні не назвав себе, забороняю відпуски до нового наказу. Це розпорядження подати до відома всіх.

До Воєнної Ради вступила скарга на 7-у батарею 56 пол. арт. полку, яка спалила склад припасів, і на Командіра та квартирмейстера цієї батареї за недостатній догляд за підлеглими.

Численні рапорти жандармерії, що стосуються зроблених крадіжок, грабування фуражу тощо, стверджують про злиденний стан дисціпліни в де-яких сотнях та батареях"...

Наказ 2-ій Гв. Кінній дивізії від 15 серпня 1918 р.

„Протягом 14 діб зазначено відсутніми 1 підстаршину та 10 козаків, що вказує на недостачу з боку командування догляду. Тим менше причин вибачити таке явище, що дивізія мала 10 діб на відпочинок і добрі кватирі, чого не має жадна друга дивізія Західнього фронту в сучасний мент".

Підпис: Фон-Петерсдорф.

Витяг з наказу IX армії від 22 серпня 1918 р.

„Кількість дезертирів, що кружляють по тиловій зоні, неприпустимо збільшується. З огляду на це, після прибуття кінноти, необхідно збільшити міри нагляду за кордоном прифронтової смуги".

Наказ 78-ій дивізії від 23 серпня 1918 р.
(Цілком таємно).

„Командірам полків та курінів пропонується в час виконання наступних маршів мати особливий догляд за тим, щоби люде без дозволу не залишали колон.

Спроби, що були переведені в VII армії, дали доказ, що елемент малонадійний користується саме такими маршами, які має виконати дивізія, щоби залишити свої частини".

Підписав: Фон-Гольцманн.

Наказ 3-ій дивізії від 8 вересня 1918 р.

„З докладів старшин я переконався в тім, що 7 вересня від 6 до 18 год. біля 200 людей дивізії перейшло перехрестя доріг з Лаваль на О; таким чином, при сучасному стані чисельности частин це склало силу в цілий курінь позаду фронту. Цей факт яскраво вказує на серйозність становища".

Підписав: Фон-Іокков.

Витяг з наказу 51-й (11) дивізії від 21 вересня 1918 р.

„За останні часи значно збільшилась кількість випадків

порушення вояками обітниці на вірність службі. Рахуючи від початку року, в дивізії відмічено 104 випадки (з яких 12 — в серпні та 34—в вересні) дезерції, неслух'яности та порушення правил підлеглости.

Рахуючи навіть, що ці порушення дисціпліни можуть бути частково віднесені на те, що поміж козаками, які прибули з 456-го полку, є значна частина непевного люду (що нараховують за собою до 14 покарань), в цьому помічається в і д о м а з н и ж к а п о ч у т т я в о є н н о г о о б о в 'я з к у між вояками.

Цей поганий дух виникає також з того, що на протязі останніх місяців було неможливо обходитися з людьми суворо. Друге пояснення походить безумовно з того, що провини проти §§ 64 і 113 Воєнного Кодексу не досить суворо караються, хоч покарання досить часто підвищуються. Зменшення покарань, покладених за дезерцію та неслух'яність, а також знесення покарання, якого дуже побоювалися і яке полягало в привязанню людини до стовпа, дало, безумовно, дурні наслідки.

Тепер покарання не роблять на людей великого враження. Страхополохи та люде без почуття патріотизму чекають суду над собою (звичайно на протязі дуже довгого часу) в комфортабельних помешканнях, де мають захист від ворожого вогню.

Отже, наказується сформувати з людей, винних у вищенаведених порушеннях закону, дисціплінарні сотні, яким доручати виконання найтрудніших робот під ворожим вогнем (установка дротяних перешкод, підвоз вогнеприпасу тощо). Роботи, що будуть виконані під вогнем ворога, вкоренять в людях розуміння того, що життя в дисціплінарній сотні незвичайно важке.

Нарешті, позинно всі зусилля скерувати в такому напрямі, щоби виявити тих подозрілих осіб, які внутрі держави кружляють коло двірців і підбурюють людей не повертатися на фронт.

Д и с ц і п л і н а в н у т р і к р а ї н и. Б у н т и.

Маршевий курінь з 500 люд. був сформований в травні із депо XI округи. На двірець надіслано було також багато людей із 11 депо без зброї й під вартою. Зброя була їм видана тоді, коли вони були вже в потязі, але ж без набоїв. Де-кому вдалося сховати набої і в мент відходу потягу з ешелону був відкритий вогонь по двірцю. В час посадки не вистачило 55 чол., а 25 дезертували в дорозі.

11 серпня 1918 р. на двірці в Нейссі (VIII округи) збунтувався ешелон поповнень. Коли хотіли вмішатися ландштурмисти, то бунтівники приготовилися до відкриття вогню. Ландштурм був примушений відсту-

пити. Потяг міг відправитися лише на слідуючий день.

Поповнення, яке було призначене в полк Гвардійського корпусу, збунтувалося в час відправлення з Мюнхена (початок червня); була вжита зброя, при чім поранено Командіра куріня. Люде були повернуті в депо й знову відправлені на фронт невеличкими партіями.

Випадок в м. Грауденц.

Вирок Военного Суду, здобутий на нашому фронті, дає опис бунту в 2-му ерзац-куріні 5-го ландверного полку в Грауденці.

„Військо, призначене до відправлення, як поповнення, було зібране на пляцу коло касарні. Коли бунчужний — лейтенант, призначений супроводити його на двірець, подав команду: „На плече!“, вояки, не виключаючи навіть підстаршини, відмовились підпорядкуватися. Старшина своєчасно нагадав їм про суворе покарання, якому вони підпадуть, але ж люде не поворушилися. Одноголосно вони заявили: „Ми не поїдемо на фронт“.

В ту ж хвилю в вікнах касарні з'явився гурток козаків і підбадьорував бунтівників вигуками: „Браво“! „Ура“! „Ми голодуємо“, підпівуючи бунтівницькі співи. З'окрема вони повторювали вірші, що присвячені памяті Андрія Гофера: „Воно тягне на смерть, вороже військо“...

Бунчужний—лейтенант, безсилий проти цієї безмежної ворожости, посилає за Командіром сотні. Прибуває Командір і наказує зачинити вікна, звідки несуться всі ці крики, а потім, звертаючись до розуму козаків, каже, що їм погрожує не побачити знову своїх жінок та дітей на протязі від 10 до 20 років. Зрештою, він встигає, погано чи добре, привести загін на двірець.

Але ж чотирі вояки все ж таки вийшли зі строю, настоюючи на своїй відмові підпорядкуватися. Судді дали полекшення цим чотирьом козакам, бувшим у полоні у Росіян, але ж покарали їх всеж на 14 років вязниці“.

З цього ж документу можна довідатися, що аналогичний випадок трапився того ж дня і в тім же Грауденці в депо 129 піш. полку.

Бунт у полку Лейб-Гвардії (лист з Берлину від 25 червня).

Полк Лейб-Гвардії відмовився вирушити на фронт. Козаки повикидали у вікна лавки, постелі та инше приладдя, що було в касарні, а на центральному двірці, продовжуючи безладдя, стрі-

ляли у підстаршин. Прибув загін з надітими багнетами і бунтівники примушені були вирушити.

Випадки порушення дисціпліни були, безсумніву, дуже часті. Це цілком стверджується наступним наказом Военного Міністерства, яке переслідувало такі вчинки найсуворішим шляхом.

Міністерство війни.

22 липня 1918 р.

Таємно.

Зміст: випадки порушення дисціпліни за часи перевозки війська.

Не дивлячись на всі вжиті заходи, все збільшується кількість випадків за час перевозки війська, яке направляється на підсилення фронту. Ми стоїмо перед зловживаннями, які вищий обовязок наказує нам припинити. Тому належить вжити найрішучіших заходів.

Зі всіх боків отримуються відомості про дуже серйозні випадки порушення порядку підлеглости, які трапляються поміж начальниками ешелонів, персональним складом конвою, комендантами стацій та постами сторожі. Козаки не виконують ані наказів, ані інструкцій і навіть часто ставлять відкритий опір, не зупиняючись перед насильством над своїми начальниками.

. . . .

Для виправлення вказаного становища належить вживати наступних заходів:

1. Підстаршин та козаків, що призначені для майбутніх поповнень, збірати в учебному таборі, де, під наглядом постійного загону, вони будуть перебувати в умовах найсуворішої дисціпліни до часу посадки в потяг.

. . . .

3. Перевіряти, щоби від часу зформування ешелону люде одного й того ж депо були б під командою своїх начальників.

. . . .

5. Для нагляду за ешелонами призначати більшу кількість старшин та міцний конвой. На майбутнє всі старшини, що направляються до армії, позинні командувати ешелонами поповнень, за винятком випадків, коли вони викликаються наказами вищих начальників армії.

. . . .

8. Ніхто зі складу ешелону не може мати при собі набоїв.

. . . .

11. Стала варта з охорони значної сили має обсаджувати стації з харчовими пунктами і ті двірці, де передбачається довга зупинка. Про рух підозрілих ешелонів своєчасно повідомляти начальників пересування.

. . . .

13. Швидкі та рішучі міри, яких буде вжито при проявах неслух'яности, одразу ж вплинуть на людей під час дальнішої подорожи.

. . . .

16. Настирливо необхідно, щоби жадна людина і ні на один мент не почувала б себе вільною від нагляду. В разі потреби, опір мусить бути зламаний силою зброї. (Розповсюдити телеграфно).

Підписав: Фон-Штейн.

Начальник Генерального Штабу Дієвої армії.

9 серпня 1918 р.

Бажано, щоби вищенаведені керуючі вказівки виконувалися б в усіх ешелонах військових і щоби начальники ешелонів, а також персональний склад конвою були б цілком ознайомлені зі своїми обовязками. Кожний начальник, навіть наколи б він і не належав до складу ешелону, мусить взяти участь всякий раз, коли випадки порушення дисціпліни відбуваются в його присутності, та допомогти складові конвою виконати своє завдання. Лише тільки негайні та енергійні чини всіх начальників можуть врятувати нас від грізної небезпеки, яка полягає в поступовому упадкові дисціпліни.

. . . . . Є бажаним, щоби судові інструкції що-до злочинів подібного роду виконувалися активним чином. У випадку недостачі осіб судової офіції, з огляду на численність фактів порушення дисціпліни, Воєнний Міністр згодився призначати, після прохання зацікавлених штабів, додатковий персональний склад для виконання цієї роботи.

Нагадую, що є помилкою переконання, ніби особи, що рахуються за Воєнним Судом, не належать відправці на фронт або мусять видалятися зі свойого депо. Такий спосіб ділань є першим кроком в бік порушення дисціпліни.

Підписав: Людендорф.

Міністерство війни.

№ 9. 036/18.

15 серпня 1918 р.

Таємно.

1. Згідно наказу від 22 липня 1918 р. ч. 7385/18, Міністерство Війни знову виразно настоює, щоби у випадках одвер-

того повстання в часи перетранспортування війська вживалися законні вимоги що-до застосування зброї, які передбачені § 124 Военно-Судового Статуту, і щоб, залежно від випадку, вживалася сила зброї.

2. Всі козаки та старшини, які призначаються для підтримання ладу на двірцях і в час подорожи війська, повинні бути ознайомлені зі своїми правами та обовязками відносно вживання зброї у випадках, наведених вище в § 1.

Приклад. Ешелон, в якому вже виявлені яскраві ознаки повстання (написи на перегородках, крики, погрози, рушничні стріли), не виконує наказу про висадку. Тоді начальник ешелону дає одній з більш відмітних осіб (проводиреві, керовникові повстання) формальний наказ негайно висадитися, погрожуючи вжити зброю. Коли наказ не буде виконаний, погрози доконуєтьcя. В окремих випадках енергійне поводження з проводирями мало наслідком дуже швидке відновлення ладу в той час, як вимоги загальні, що були звернуті до маси або розмови з людьми, майже завжди лишалися не дійсними. В разі потреби так само належить поводитися з иншими керовниками заколоту. Необхідно, щоби весь ешелон в загальному складі знав дуже добре, що вживання зброї є не тільки право начальника конвою, але ж входить в прямий його обовязок. В той же час необхідно настирливо нагадувати людям, що кожне порушення дисціпліни без жалю карається Военними законами і що це неухильно виконується Военними судами.

3. Суддям не слід переводити розсліду про начальників, які вживали зброї, коли на їх погляд є встановленим, що це було необхідне для відновлення порядку.

Підписав: Фон-Штейн.

Дисціпліна в етаповій зоні.

Витяги з нотатки старшини гвардійського артилерійського полку.

„23 жовтня. Відкилясь сунуть сірі натовпи, не дивлячись на те, що відпуски заборонено. По більшості це ті люде, яких переводять з частин, але ж є багацько й таких, що не дивляться вам у вічі при запитанні, куди вони йдуть. Це „стрільці в бік“, які весь час розшукують своеї частини, але ж ніколи її не знаходять. Ой лихо! Це вже не наша армія 1917 р!..

Козаччина етапу, цінична та недисціплінована, самоходчики та обозники розташувалися на возах без лихтарів, балакають та палять цигарки.

Хотілось би їх стрепенути, але ж почуваєш, що вони перервуть вам горлянку. Лунає вигук, якого що-дня повторюють: „Гасіть лихтарі! Виймайте ножі! Хай пустять кров трьом чоло-

вікам!“ Можливо, що це лише жарти ґатунку касарні, але ж ці вигуки характерні і відмічають ступінь осягнутої здичавілости.

Людендорф, Гінденбург — ніяке прозвище не святе для цього натовпу. „Гінденбург, говорять вони, все рівно як сонце: на сході зійшов, а на заході має зайти“ — загальне глузування винагороджує промовця, який сидить в темнім кутку“.

Дух.

Витяг з наказу II німецькій армії від 25 серпня 1918 р.

„Протягом останніх днів в тилу фронту розповсюджуються людьми, що загубили голову, найнеможливіші поголоски, які перевищують всяку уяву. В глибині своєї розхитаної душі такі люде бачуть скрізь ескадри танків, кінні маси та густі лави піхоти. Дійсно, прийшов мент, коли наші обстріляні вояки мусять розмовлять у відповідний спосіб з цими поганцями й боягузами та оповідати про великі події фронту“.

Підписав: Фон-дер-Марвіц.

Наказ Головній Кватирі від 3 вересня 1918 р.

„За останні часи збільшується кількість скарг, що вступають з середини держави про відпускних з фронту. Останні справляють дуже не добре враження своїми заявами, які можуть бути прирівняні до ганебної зради й заклику до неслух'яности. Подібні вчинки кидають на брук добре імя не тільки поодиноких осіб, але ж і всієї армії і відбиваються прикрим способом на моральному стані тилу.

Нема сумніву, що вишезгадане викликає де-яке роздратовання, яке швидко доводить до гніву з огляду на ту втому та впадок сил, що, на жаль, остільки розповсюджені в запіллі. Для боротьби з цею хоробою вистачить примусити людей зрозуміти наслідки подібної поведінки. З'окрема потрібно примусити їх дійти до висновку, що пересікаючи країну, вояка бачить лише те, що знаходиться зовні. Почесна праця, сувора боротьба—це такі речі, що вислизують з під його уваги. Але ж, не дивлючися на це, здається, що є люде, які свідомо вибирають ворожу для держави лінію поступовання.

З причини цього наказую:

1. Всіх старшин та козаків ознайомити з цим наказом.

2. Осіб підозрілих залишати без відпуски.

3. Люди мусять бути освідомлені, що влада на місці в запіллі дістала інструкції чинити негайно. Винні будуть одразу ж повертатися до своїх частин, де понесуть кару і напевно будуть відправлені до дисциплінарних сотень.

Підписав: Людендорф.

Добровільні отруїння.

Наказ 1-й кінній дивізії від 11 вересня.

По відомостях про хід хороб з 21 по 31 серпня 1918 р. зарегистровано не менш 215 випадків (правдивих чи сумнівних) отруїння газами. Шляхом допиту було з'ясовано, що, всупереч неодноразовим наказам, протигази одягалися не відразу ж після того, як запах газу став помітним чи, навпаки, здіймалися занадто рано, не вичикавши наказу. Коли це буде продовжуватися далі, то винні будуть суворо покарані як за непослух.

Більш того, є сила данних підозрювати, що люде симулюють отруїння газами, щоб звільнитися від служби або добровільно вдихують газ, щоби стати нездатними до служби.

Люде мусять бути освідомлені, що в усіх подібних випадках вони будуть віддаватися до Воєнного Суду. Полки повинні докладати, в яких обставинах трапилися такі випадки.

В дивізії перед вступом до бойової лінії на британському фронті встановити особливий, найсуворіший нагляд за виконанням встановлених правил. На 20 вересня донести про стан частин, зазначивши число осіб, що захоріло з причини отруїння на протязі часу з 21 по 31 серпня та про тих, хто повернувся до своїх частин.

Підписав: Фон-Вальдерзее.

Стан духу по відомостях через поштове листування.

Тисячі листів, що попали до наших рук протягом вересня та жовтня, дають доказ того, оскільки послабнув дух німецького козака за останні місяці війни, а також оскільки загальним було бажання миру.

Де-кілька поданих низче витягів це стверджують:

Лист козака 402 полку (Шато-Тьеррі, 1917-1918 р.)

„Сотня знаходиться в першій лінії вже 20 діб і кажуть, що, з огляду на сучасну ситуацію, нас не змінять. Персонально я в першій лінії лише 8 діб, але ж і цього досить. Де-кілька осіб вже свавільно вирушили в запілля, а решта каже, що коли нас не змінять до 20-го, то вони всі підуть свавільно".

Лист козака 7 полку від 24 серпня 1918 р.

„Я радію, бачучи близьке закінчення війни, бо ми вже при кінці своїх сил, наші резерви майже вичерпані, харчовий стан

поганий, артилерійський риштунок, що виготований в червні, в липні вже витрачений! А наші втрати!.. Лише дипломати можуть нас подарувати миром. Може він скоро вже буде!..“

Лист хорунжого 273 резервного полку (197 дивізії) від 24 серпня.

„В сучасний мент маю враження, що ми велитеньским кроком наближаємося до кінця; сліпі мало-по-малу побачуть; чи не починається зоря? Божевілля властителей буде примушене незабаром здатися перед цілковито голою дійсністю“.

Лист козака 249 полку (75 дивізії).—31 серпня.

„Я теж бажаю, щоб ми були відкинуті до кордону. Тоді „Мішель“ буде мати менш довгі зуби і мир буде ближче“.

Лист козака 252 рез. полку.—2 вересня.

. . . . . Ворог перебільшує нас майже в усьому.

. . . . . Я не вірю більше в нашу перемогу, погані дні ще будуть“.

Лист козака 3 саперної сотні 37 куріня.—3 вересня.

„ „Томмі“ атакує нас що-дня. Я чуть не відправився до Льондону. Від цього мене утримала лише довгість полону та бажання побачитися з Вами. Коли подібна можливість повториться після моєї відпуски, я не буду довго хитатися. Піхотинці більше не стріляють. Коли „Томмі“ наблизився, Командір сотні зібрав своїх людей і вони пішли здаватися в полон в похідній колоні“.

Лист козака 11-го гренадерського полку (117 дивізії).—6 вересня.

„Ми нічого не їли до 28 серпня . . . а тому більша частина эглишила лад, що також зробив і я . . . .

Зараз ми знаходимося в Арденах і 8-го знову будемо в бою. . . Ще бажають, щоби ми були міцні духом! . . . Я ледве стримуюсь, бо мене охоплює божевілля!...“

Лист козака 336 полку (84 дивізії).—15 вересня.

„Сьогодня вночі ми вирушаємо у першу лінію. Можливо, що виявиться зручний мент, щоби відправитися до Французів. Мені цілком байдуже де бути: чи тут, чи там“...

Лист козака 28 полку важкої артилерії.—17 жовтня.

„Ми терпимо з радістю, бо нас підтримує одна надія, що всьому незабаром буде кінець. Мир, який би поганий він не був,

завжди для козаків буде ліпше, ніж перебування на фронті в очікуванні свого останнього часу".

Лист козака 21 полку (105 дивізії).—18 жовтня.

„Сподіваємося, що це довго не протягнеться. Проте, прийшов вже час покінчити зі всім цим; люде цього більш не бажають; всі вважають, що вже досить"...

Лист поручника резерву 10 гренадерського полку (11-ої дивізії).—23 жовтня.

„Перебуваю останні дні у дуже важкому стражданню. Це страхіття! Ах, кінець, кінець"...

ДОДАТОК Ч. 3

Початок поразки Німеччини по часопису „Форвертс".

Після того, як поданий твір був уже написаний, німецький письменник Адольф Костер подав 23 березня в „Форвертс"-і, офіційному органі тодішнього німецького уряду, статтю під наголовком:

„Помилкова дата", в якій він спростовує думку генерала Людендорфа відносно початку поразки Німців.

„Людендорф", пише він: „відносить початок поразки на 8 вересня 1918 р., коли, на захід *) від Амьєну, віч-на-віч перед погрозою англо-французської атаки, де-кілька німецьких дивізій перейшло на бік ворога. Таке ж твердження було виголошено генералом фон-Бон, а де-кілька консервативних часописів відгукнулися певними поголосками цієї думки.

В інтересі правди необхідно енергійно протестувати проти такого помилкового та тенденційного освітлення фактів.

Німецька поразка на французському фронті відмічається терміном не серпневих подій перед Амьєном, а битвою біля Реймсу в липні місяці.

Неуспіх нашої атаки в Шампані, поразка, яка була нанесена нам між р.р. Ен та Марна, відмічає кінець нашого 3-го наступу. Це був мент втрати нами стратегичної ініціятиви, панування над операціями, яке перейшло безповоротно до рук Вищого Командування ворога.

*) На схід... Прим. перекладчика

Ця поразка, яка мусить бути віднесена на рахунок Вищого Командування чи, скоріше—Головнокомандуючого, була наслідком помилкового вирахування резервів ворога та недбайливости нашої розвідчої служби.

. . . .

Липнева поразка відмітила не тільки глибоку зміну в ході операцій, але також і упадок духу наших армій французського фронту. Люде несподівано втратили надію, якою вови жили — на мир Людендорфа, — а вкупі з цією надією зникла й віра їх у перемогу—Людендорфа.

. . . .

Таким чином, поразка почалася 15 і 18 липня, а не 8 серпня. Це була поразка Вищого Командування. Воно обернуло на нівець наші надії на перемогу й близький мир, воно викликало упадок духу, який був наслідком цієї поразки, а не її причиною".

. . . .

ДОДАТОК Ч. 4.

Лист Маршала Гінденбурга до князя Макса Баденського, тогочасного Канцлера Імперії.

Берлин, 3 жовтня 1918.

Пане Канцлере Імперії!

Вище Командування армії підтримує своє прохання, що висловлене було в неділю 29. 9. 18. відносно безпосередньої пропозиції ворогові умов миру.

З огляду на розпад Македонського фронту і виникле з тієї причини зменшення резервів для фронту Західнього, а також через неможливість поповнити незвичайно важкі втрати, понесені нами в боях останніх днів,—більше не лишається жадної надії—оскільки про це може судити людина—примусити ворога до замирення.

Зі свого боку ворог продовжує що-денно кидати в бій нові резерви. Отже хоч німецька армія лишається непорушною й побідно відбиває всі атаки, всеж становище стає зі дня на день все більше й більше критичним і може примусити Вище Командування до прийому таких рішень, які будуть мати важкі наслідки.

В таких умовах ліпше припинити боротьбу, щоби позбавити німецький нарід та його союзників від недоцільних втрат. Кожний загублений день коштує нам тисячі хоробрих вояків.

Підписав: Гінденбург, Маршал.

ДОДАТОК Ч. 5.

Відступ Німців після завішення зброї по часопису „Мілітер Вохенблят".

20 березня 1919 р. в „Мілітер Вохенблят"-і надруковано статтю під наголовком „Відворот Західньої армії".

Ця стаття, очевидно з офіційних джерел, мусила, по думці автора, подати до відома про ті значні труднощі, які стали перед Вищим Німецьким Командуванням на другий день після завішення зброї, коли армія мала виконати свій відхід на той бік Рейну.

Стаття відверто визнає, що Вище Німецьке Командування вислизнуло 11 листопаду від нещастя пише завдяки поспішному підписанню умов завішення зброї. Цим вона фіксує багато тверджень, вислідів та висновків цього твору.

От через що являється цікавим подати з неї наступні витяги.

„Вже місяці, як майже на всьому Західньому фронті відбувається дуже тяжка оборонна битва проти ворога, який без втоми відновлює свої атаки з безприміриою впертістю. Хоч в цій запеклій

боротьбі фронт армій примушений був податися назад в ріжних місцях, все ж, завдяки жертовній відважності війська та командного складу, він не був перерваний в жадній точці.

11 листопаду військо армійських груп Архикнязів Імперського та Рупрехта, т. т. значніша частина всієї Західньої армії, виконувала новий відступовий рух на позиції Антверпен—р. Маас, заняття яких було предписано Вишим Командуванням з метою економії нашої сили. Переводячи на протязі тижнів жорстокі бої, всі армії головного фронту битви примушені були відмовитися від своїх добре влаштованих позицій, системи харчування та розташування по кватирях. Як наслідок всього цього, значні злидні виснажували сили війська до найвищого ступня.

Численні військові установи, які не мали обозів, пересуватися не мали змоги; частини ж, здатні до пересування, мали через велику втрату коней значно зменшену рухливість. Маса війська не була здатною до виконання довгих переходів; коні були в дуже недоброму стані і що-денне зменшення їх, за час відходу на позицію Антверпен—р. Маас, було дуже значне. Не вистачало взуття та зімнього одягу, також підків та гаків до них. Погана погода могла початися кожного дня.

На фронті головного бою вся маса війська, що брала в ньому участь, була стиснута на площі від 20 до 30 кілом. в глибину. Почали збільшуватися заколоти, дезерція, грабунки та озброєні напади на продовольчі органи армії, які ледве могли виконувати свої функції.

Оборонний бій вимагав з'осередження великої маси війська на порівнюючи тісному просторі; так, наприклад, армійська група „А" нараховувала в свойому складі, крім 61 дивізії, ще:

35 артил. полків,
66 піших артил. курінів з запряжками,
69 „ „ „ без запряжок,
21 пішу батарею,
68 саперних сотень,
9 курінів залізничних мінерів або частин для випуску газу,
46 мостових дивізійних парків,
61 рекрутових депо,
550 колон кінної або самохідної тяги.

На загал це складало 1 ¼ міл. люду та ½ міл. коней. Вже при нормальних умовах було б подвигом рушити походом в можливім порядку таку величезну масу і методично харчувати її на протязі руху. Але ж завдання таке утруднювалося до крайности в незвичайних умовах загального відвороту, з'окрема з причини серйозних техничних труднощів з боку передачі розпоряджень.

Важкий з'окрема стан залізничної сітки, напружений рух по всіх дорогах, недостача часу для прийняття

попередніх мір, хуткість відвороту, розстрій численних хлібопекарень завдяки революції, розкрадення продовольчих обозів і магазинів як на етапах, так і в середині держави і, зрештою, випадки відмови робітників працювати в депо та магазинах,—все це робило становище остільки складним і остільки заплутаним, що вищі органи керування, видаючи свої розпорядження, базувались на цілком непевних данних. Сюди потрібно додати ще крім того втручання несвідомих салдатських комітетів, які, з легковажности чи то зі злої волі, ставали проти планів командування й цим утворювали небезпеку для нормального харчування армії.

Міри, що були прийняті завчасно для забезпечення харчування, утруднювалися недостачою бензину та автомобільних возів, значіння яких стає переважаючим через злий стан залізничної сітки.

. . . .

Майже всі головні перевязочні пункти, амбуляторії й шпиталі були переповнені з причини безперевного припливу ранених і хорих, викликаного довгою битвою, що тягнулася до часу завішення зброї.

. . . .

Обстанова примусила кинути всю техничну матеріяльну частину, а також величезні запаси харчів та фуражу, значного розміру тилові установи, депо та майстерні, матеріяльну частину залізниць і ріжні матеріяли дуже поважного значіння. Наслідком цієї поспішної евакуації було те, що магазини харчів, одягу тощо, частенько грабувалися бродягами, а частіше—населенням. Коней страшенно зменшувалося через перевтому. В сучасний мент нема ще можливости виявити навіть приблизним чином понесені втрати, але ж вони перевищують, безумовно, де-кілька міліярдів. В перший раз, за чотирі з половиною роки війни, армія відчула на самій собі вплив старовинної приказки: „Горе переможеним"!

. . . .

Пересічно половина війська та велика сила коней мусили ставати табором. Шляхи були взагалі досить в доброму стані, але ж в гірній країні вони становили великі утруднення, з'окрема для виснажених коней і для колесних обозів взагалі.

. . . .

Залізнична сітка мусила, природньо, витримати найбільш важку частину перевозки війська. Той план, згідно з яким передбачалося скористатися до максимума цією сіткою при початку евакуації, прийшлося залишити, бо, з огляду на злий стан експлоатаційної частини, можно було лише з великими труднощами забезпечити найголовніші потреби, а саме: відправка додому ра-

нених та хорих, евакуація частин, що не могли пересуватися власними засобами, віддалення в запілля найбільше поважних матеріялів, перекидка наперед необхідних для постачання армії запасів і предметів першої необхідности, підтримання торговлі. Про відновлення ж перевозки самого війська не можна було і мріяти до того часу, поки голови колон не осягнуть терену на схід від окупованих районів та етапової зони Ельзасу й Лотарингії. Така перевозка почалася лише 18 листопаду, а набрала вже регулярного характеру з дня 25 цього місяця".

С. ДЕЛЬВІҐ.

Артилерії Генерал-Полковник.

АРМІЯ ЗАВТРІШНЬОГО ДНЯ.

На вікні одної книгарні забачив я брошуру: General Percin. L'armée de demain. Ім'я Percin було мені добре відоме. Я знав, що капітан Percin на початку 80-х років минулого сторіччя встановив научні підвалини сучасної артилерійської стрільби, що в ранзі полковника він дав французській артилерії ті нові засоби маскованої стрільби, якими тепер керуються артилерії всього світу й, нарешті, знав його невпинну працю перед Великою війною, яко інспектора французької артилерії, в галузі осягнення найтіснішого звязку артилерії зі своєю піхотою. Я купив книжку і знайшов думки, положені в основі її остільки цікавими, що хотів би коротко ознайомити з ними читачів нашого журналу.

Глава I брошури написана проти закону трьохрічної служби, якого принято було Французами в 1913 році. Дамо слово авторові.

Велика війна показала, що для того, щоби зробити найкращого вояку, не треба садити його на 3 роки в касарню. *) Поклики 1902-11 р.р. були в касарні лише 2 роки, а поклики 1911-1918 р. р. навчалися пересічно

*) Цей вислід не можна розглядати огульно. Час дійсної служби козака залежить від того, перш за все, оскільки розвиненим фізично та духовно вступає він до шерегів армії. Цілком зрозуміло, що думки ген. Персена що-до зайвости 3-х річного сроку служби для Франції були б цілковито хибними для країни з иншим ступнем культурного розвитку. Ред.

6 місяців. Останнього терміну досить, щоб навчити козака користуванню зброєю. Рекрутські школи в Швайцарії продовжуються від 65 до 85 днів, в залежності від роду зброї, після чого козак повертається додому.

Прибічники довгих термінів служби знають це добре, але уважають за необхідне мати в частинах мирного часу міцний кадр козаків, щоб мобілізовані люде не ослабили помітно бойової сили частини. Резервист уважався воякою гіршої якости, не здібним мати участь в перших боях без оточення досить значним числом салдатів армії мирного часу. Резервові частини уважалися достойними виконувати лише другорядні завдання.

У наслідок цих поглядів було те, що резервові дивізії опинилися на початку війни без кулеметів і телефонів, озброєні рушницями і гарматами старого зразку та під командою застарілих, підбитих життям начальників. В той час активні дивізії, які опинилися проти переважаючого числом ворога, не мали змоги самі встояти підчас прикордонних боїв у Шарлеруа. Першу перемогу на Марні дали салдати—батьки, що були в складі дивізій територіяльної армії.

Резервист виявився кращим воякою, ніж салдат касарні. Зрозуміло, справа не в тому, щоб гарно ходити церемонійним маршем, або красиво віддавати пошану, а в тому, що треба робити в бою. Найкращі приклади мужности та ініціятиви відмічені в наказах арміям у резервистів, загартованих в боротьбі життя, яка ще не відома молодому салдатові касарні.

Дійсний вояка озброєного народу є резервист. Салдат касарні є лише учень. Як тільки він став достойним бути резервистом, треба відправити його додому. *) Режим касарні нищить волю. Він не дає військового духу, того, що тягне вояку пориватися на ворога, як тільки зазначена мета. Тепер вже не досить мати ме-

*) Але ж як здобути велику кількість добрих резервистів, не маючи кадрів для їх навчання, т.т. значної армії мирного часу? Ред.

ханичних, сліпо покірливих салдат. Сучасний бій вимагає людей, які ділають не тільки мишицями, але ж головою й серцем.

Перемогу Франції дали не частини з міцним кадром мирного часу. Приклади паніки в перших боях помічалися якраз у частинах, де переважав салдат касарні. Підготовлені як слід резервисти не мають потреби в кадрах мирного часу, щоби скласти чудову бойову частину, коли їм дати добрих начальників *) та необхідну зброю. Частини резервових дивізій, що 5 вересня 1914 р. атакували ворога на Уркськім каналі й дали першу перемогу, не мали кадрів. **) Не мали кадрів і частини територіяльної армії, які в листопаді 1914 р. примусили відступити пруську гвардію.

II глава книжки присвячена організації армії „завтрішнього дня".

Коли резервист не тільки не гірший, а иноді кращий від салдата касарні, то треба мати лише резервистів. В мирний час зовсім без салдат. На протязі 6 місяців військового навчання хай будуть лише „козаки—учні". Як тільки навчання закінчене,—додому.

В дійсності козак старих термінів служби не багато учиться в касарні. У французській армії мирного часу офіційно показано було 143,000 козаків на немуштрових посадах: джури, писарі, майстрі, кухарі, садовники і т.и., а скільки було таких посад „неофіційних"! Також помилка уважати життя в касарні корисним для піднесення моральної якости козака. Відомо всім, що перший рік козак служить добре, а чим дальше, тим побільшується карність.

В Швайцарії козак навчається в рекрутських школах. Підчас навчання рекрут не входить в склад ніякої бойової частини. Бойові частини складаються виключно з козаків—громадян і не мають кадрів салдат касарні.

*) Хто має дати цих добрих начальників, як не армія мирного часу? Ред.

**) Трудно припустити, щоби при тій же загальній ситуації і такому ж керуванню згори, могли б бути инші наслідки бою, наколи б замісць резервних були б кадрові частини. Ред.

Кінне навчання трудніше при короткому терміні. В Швайцарії молодий козак бере свого коня до себе після закінчення навчання, заплативши в державну скарбницю половину його вартости, і ним користується для своїх потреб, годує й мусить його підтримувати в стані, здібнім до бойової служби. При кожнім поклику на учебні збори державна скарбниця повертає козакові десяту долю ціни коня, який після 10 років робиться його властністю.

Хто мав нагоду бути присутнім на маневрах швайцарських військ, той мав змогу бачити, як виконують там кінні та артилерійські частини на другий день після мобілізації тяжкі марші, які не під силу найкращим частинам касарневої армії.

При відсутності армії мирного часу не буде помічатися легковажного відношення до учебних зборів. Кожний мобілізований дійсно матиме практику в тім, що йому належить робити на війні. Шевці, чоботарі й столярі будуть в полі, а не в майстернях. В Швайцарії кожна категорія мобілізованих залишається на зборах стільки, скільки вимагає характер її праці, щоби й жадної години не пропадало. Наприклад, мобілізується для маневрів похідний лазарет. Спочатку закликають лікарів на 29 днів. Через три дні приходять санітари, яких закликається на 17 днів. Нарешті являються їздові з кіньми лише на 11 днів. Цей приклад показує, з якою повагою відносяться там до учебних зборів.

Підстаршини підготовляються в окремих школах з трьохмісячним курсом, після котрого частина призначається, яко підстаршини-фахівці, в рекрутські школи, а решта зараховується у військові частини й відправляється додому. З останніх підстаршин-громадян, комплектуються почасти по вибору, почасти по старшинству ті старшини-громадяне, з яких переважно складається старшинський корпус. Фахівці-старшини в Швайцарії майже виключно інструктори рекрутських шкіл.

Виконання посади старшини або підстаршини в Швайцарії уважається за громадський обов'язок. Людина, яку визнано здібною для обняття посади командіра, відмовитись від цього не може, як не може відмовитися козак від рекрутської школи. Така людина мусить мати патент старшини. Від здібного керувати фабрикою, залізницею або навчанням можна вимагати, коли це потрібно для держави, принаймні здібности вести в бій чоту з 50 чоловік. Фабриканти, адвокати, купці командують в Швайцарії великими бойовими частинами і, по заяві військових представників инших держав, виявляють підчас військових зборів надзвичайну здібність. Інженер, що керував одною стороною на маневрах, виявив такі знання стратегії й тактики ріжних родів зброї та військової літератури, яким могла б позаздростити більшість фахівців—генералів, занятих що-денно турботами гарнізонного життя остільки, що дійсна військова галузь їх фаху залишається в занепаді.

Для підготовлення фахових старшин, а саме: інструкторів і професорів військових шкіл, старшин Головного штабу, Військового Міністерства, інженерів зброї та для підготовлення вищих командірів належить мати при університетах окремі військові факультети не менше як з 4-річним курсом. Але бажано, щоб кожний старшина тимчасовий або працюючий постійно, після скінчення університету мав иншу професію, щоби оминути фахову вузькість, загрожуючу кожному, хто має однобічну діяльність.

Необхідно встановити законом фізичні вправи не тільки перед, але ж і після закінчення школи рекрутів.

Життя в касарні, при щоденних навіть заняттях гімнастикою та постійних маршах на протязі всіх 3 років служби, ще не гарантує збереження фізичної міцности до 40 років, того зросту, коли багато людей ще посилається на фронт.

Ні в якім разі не треба вводити військові вправи в діло фізичного виховання молоді. Такі вправи неминуче **вироряться** в парадні маневри, у „гру в

салдатики". Не треба шкільних батальонів. Але треба починати фізичне виховання всіх з 10 років аж до 45 років, всіх, не виключаючи жінок, які будують расу. Військовій владі треба надати право призначати додаткові періоди навчання того громадянина, який на контролі показав незадовольняючу фізичну треніровку. Лише тоді частини резервові на другий день після заклику зможуть виявити ті рекорди терпіння, витреваласти та дисціпліни, якими пишається швайцарська армія.

Кажуть, що армія мирного часу необхідна для охорони кордону на випадок несподіваного нападу сусіда. Але частини мирного часу не стоять на позиціях. В 1914 році вони встигли бути своєчасно на позиціях лише через те, що вже за де-кілька днів раніше знали, що буде війна. Резервисти, мешканці прикордонних районів, скоріше будуть на своїм бекеті, ніж частини мирного часу, коли підготовлені підручні запаси зброї, частини організовані, командіри призначені з прикордонних мешканців, і коли все це контролюється учебними зборами—що-річно на два дні.

Статути армії „завтрішнього дня" мусять бути вичищені від усього зайвого, театрального, що було в попередніх статутах. На жаль, рутина так кріпко в'їлася в мозок фахівців, що, здається, єдиний засіб звільнення статутів від театральних дій, за котрі підчас війни платили тисячами вбитих та калічених, це скасувати фахівців, залишивши тільки абсолютно необхідних.

Існування армії касарень часто придушує вільну думку та ініціятиву старшинського складу. Кажуть: „найбільша помилка салдата—це розмишляти". Погляди професорів вищої військової школи не погрішимі. Вимовляти незгідні з ними думки не дозволяється. Такі погляди робляться догматами, а пригнічення вільної думки зветься: „єдинством доктрини". В 1914 році ген. Lanrenzac'a, який, не погодившись з планом ген. Жофра, дозволив собі доповісти де-кілька нотаток, бу-

ло усунуто від командування V армією. Через де-кілька днів виявилося, що він був правий.

Що-річні видатки на армію в 1910 році були: в Швайцарії 12 фр. на одного громадянина, тоді як у французській армії 23 фр. З цього не треба виводити, що з переходом до міліційної армії військовий бюджет скоротиться на половину. Нема сумніву лише в тім, що видатки на утримання особистого складу будуть значно менші.

Що-до военного матеріялу, то завдяки надзвичайному рухові успіхів техники, треба бути обережним при заготовленні великих запасів зброї. Правда, що підчас останньої війни скоро прийшов час, коли запаси мирного часу були близькі до витрати. Але коли б військове управління передбачало ті величезні витрати набоїв, що дійсно були на війні, і зробило відповідні величезні запаси, то матеріяльні засоби держави було б знищено до війни і Франція була б виснажена раніш, ніж її ворог.

В главі III автор розглядає проект військового закону, внесений депутатом Поль-Бонкур. Цей закон не йде так далеко, як хоче автор, і не розриває зі старими традиціями. „Треба творити нове, а не нашивати латки“, каже ген. Персен.

Остання IV глава торкається загального роззброєння.

Щоб забезпечити собі мир, кажуть одні, треба збудувати оборону держави остільки могутню, щоби відняти всяку думку про успіх нападу серед найбільше сміливих та нахабних сусідів. Навпаки, гадають інші: хто має в руках могутню збройну силу, той матиме завжди спокусу до використання її проти сусіда; тому ніяких підготовлень до війни; не треба ані фахової армії, ані озброєного народу.

Останній принціп розумний та гідний для людства, яке керувалося б в житті розумом. На жаль, людство поки що не зробилося розсудливим, і тому

доволиться памятати старе правило „si vis pacem, para bellum“ (хочеш миру, готуйся до війни).

Знищення всієї зброї, що існує на світі, не допомогло б ділу загального миру. Припинити війну, коли її хоче нарід, не можна. Тим більше не можна примусити нарід воювати, коли він того не хоче. Треба стреміти до того, щоб він її не хотів. Дійсне роззброєння не в тому, щоби знищити оборону держави, а в тому, щоб не було армії фахівців, які жадають від війни нагород, слави та иншої собі користи. З впровадженням міліції народи втратять охоту до військових авантур.

Автор переконаний в тім, що з впровадженням міліції оборона держави не заслабне, а стане навіть міцнішою, ніж при численній армії мирного часу.

Міліційна армія вимагає найперше свідомости громадянства і бажання громадян стати всею волею і розумом на охорону держави. Свій державний устрій мусить бути остільки дорогий кожному громадянинові, щоб він завжди був готовий заплатити за існування його ціного свого життя. Счасливий нарід, який має такий державний устрій!

При таких умовах відпала б і замаскована причина існування фахової армії мирного часу, а саме необхідність захисту органів влади від ворожих елементів власної держави. Влада каже: „армія вні політики“, розуміючи тут ворожу собі політику. Віддаленням рекрута від рідної хати, довгим триманням його в касарні влада будує орган „своєї“ політики, ту озброєну силу, яка могла б під загальною формулою „захисту батьківщини від ворогів зовнішніх і внутрішніх“ ділати зброєю проти кого хоче влада, подібно наємникам, або преторіянцям.

Принципи організації армії озброєного народу чудові; про них не будемо вести суперечок. Справа

дійсної оборони держави полягає в тому, як перевести принціпи в життя. Тут зустрічаємо величезні труднощі організації, порівнюючи з організацією постійної армії мирного часу. Міліційні армії не з'являються новиною. Всесвітня історія показує, як народні міліційні армії, сильні чисельністю, завзяттям і самопожертвою, легко розсівалися при сутичках з малими арміями фахівців військового діла, навіть наемників. Для охорони батьківщини не досить того, щоб бути готовим положити своє життя. Потрібна не смерть, а перемога.

Умови, спріяючі існуванню міліційної армії, ми бачимо в Швайцарії, не дивлячися на те, що в її межах з'єднані такі нації, які по-за межами цієї держави являються віковічними ворогами. Ідея необхідности своєї охорони глибоко проникла в душу свідомого, вільного народа, що дав Арнольда Вількенріда і Вільгельма Теля. Вся земля покрита сіткою стрілецьких і спортових товариств, обхоплюючих всі верстви населення. Збори мирного часу викликають заздрість чужоземних фахівців. Я ніколи не забуду того захоплення, з яким виконувалися бойові стрільби артилерії на Тунськім полігоні, де я мав нагоду бути присутнім.

Брашів.

16/III—1924 р.

П. ШАНДРУК.

Генерал-Хорунжий.

ДУМКИ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ТАКТИКИ ПІХОТИ.

Шість довгих років минає з того менту, як усі великі держави світові припинили оружну боротьбу. Та хоть в наслідок Світової війни на Східньому фронті, на теренах бувшої Росії, війна продовжувалася, хоть всі держави були в ній зацікавлені й так чи инакше впливали на перебіг її, але ж безпосередньої участи в ній не приймали: з ріжних причин—Антанта, впоєна перемогою, мала клопіт по використанню своєї перемоги, Центральні держави, головно Німеччина, бо Австрія розпалася, мусили шукати якогось виходу з тяжких умов, міжнародніх політичних і економичних внутрішніх, що склалися в наслідок поразки. Через те війни на Сході між большовиками з одного боку, новими національними утвореннями та білими з другого провадилися в маштабі, так би мовити, „хатньому" та мали вигляд у порівнанні до Світової війни досить примитивний.

Отож лише Світова війна викликала той надзвичайний, могутній розвиток техники, свідками якого ми зараз являємося. Самий перебіг її штовхав інтелектуальні сили по шляху винаходів, бо з менту, коли на Західньому фронті противники закопалися в землю,

лише щось особливе, незнане ворогові, могло вплинути на розвязання війни.

Студіюючи тепер Світову війну по тих численних творах, якими збагачується що-дня воєнна література, бачимо, а про дещо й довідуємося, як про незнане, що обидві ворожі сторони напружували всі сили розумові, щоб віднайти якийсь новий засіб для знищення.

Та хоть рішаючого, остаточного значіння ці винаходи не мали, бо не танки, гази, удосконалені повітроплави тощо перемогли Німців, вони лише складали частину тих умов, що до цього спричинилися, але ж всетаки свою поважну ролю в цій перемозі вони відограли. Разом з тим вони вплинули на способи проваджєння модерного бою, вони викликали еволюцію застосування засобів і цих способів.

Найбільшого свого розвитку воєнна техника, удосконалюючи знаряддя нищення людей, досягла вже після війни, на протязі останніх шести років. Обстанова, з одного боку, викликала необхідність такого розвою, бо відчувалося, що мир є лише тимчасовим замиренням, з другого боку сприяла йому, через те що в спокійних умовах є можливість шляхом експериментів перевірити доцільність винаходів.

Отже зараз ми стоїмо перед фактами такого удосконалення ріжних знарядь війни, що мимоволі напрошується думка, чи є можливою війна в майбутньому, бо трудно припустити, щоб хтось ризикнув її розпочати, свідомий тих страшних спустошень та крівавих жертв, яких напевно на протязі перших же годин будемо свідками.

Однак це не може бути підставою до занедбання воєнної справи, до нехтування нею. Ні один нарід, ні одна держава не можуть з тої причини відмовитися від завчасних приготовлень до війни, навпаки, саме через те, щоб запобігти війни, мають напружити всі сили, щоб бути до неї готовими.

Військова думка весь час шукає нових шляхів, нових способів провадження війни, щоб найбільше

раціонально вжити того, що дається до її розпорядимости, як засоби війни.

Піхота армій всіх держав, що приймали участь в Світовій війні, трималася майже однакового погляду на вживання збройної сили своєї, на спосіб бойових ділань. Скрізь панувала думка, що війна з тих чи инших причин довготревалою бути не може й через те піхота виховувалася в дусі наступовому—поривання вперед з метою дійти до бою на багнети було провідною думкою при вихованню піхоти.

Вогневому бою відводилося поважне місце в бойових чинах піхоти, але ж гадалося, що вогонь привязує бойця до землі, робить його пасивним. Через те лише в випадках, певно визначених (в арміях російській, німецькій, австрійській), поодинокому бійцеві надавалася самостійність для провадження вогню. Засадничо керування вогнем спочивало в руках начальників в бойовій лінії, саме: в руках чотового командіра.

Передбачалося, що обстанова може викликати необхідність для перебрання керовництва вогнем сотенним командіром.

Такі погляди базувалися на досвіді Японо-Російської війни.

Стосовно до цього організація піхоти передбачала розподіл на бойові одиниці: сотня—сотенний командір керував безпосередньо і через чотових к-рів рухом і вогнем своєї сотні; чотовий командір безпосередньо й через своїх ройових командірів керував рухами своєї чоти, особисто керував вогнем своєї чоти, або передавав його в руки ройових к-рів, коли визнавав це необхідним. Ройові командіри та старші в ланках були лише помічниками свого чотового командіра й головним своїм завданням мали стежити за правильним і точним виконанням його наказів та мусили вести вперед свої рої та ланки.

Не було речі про те, щоб кожний стрілець виховувався в напрямку самостійного провадження вогню, навпаки, радилося навіть начальникам для підтримання дисціпліни вогню провадити вогонь по можливості завжди визначеною кількістю набоїв; причин до цього, в більшості грунтовних, було багато.

Не хочу цим сказати, щоб піхотинця не виховували взагалі в дусі виявлення ініціятиви, щоб відбирали йому її, перекладаючи на начальників. В жадній разі ні. Кожний вояка мусив виявляти ініціятиву, свідомо ставитися до своєї ролі бойця й цю свідомість розвивали в ньому.

Та ж Японо-Російська війна виявила особливе значіння в бою піхотному автоматичної зброї. Кулемет набрав особливого значіння. Правда, що з ріжних причин лише Німеччина багато забезпечила свою піхоту кулеметами. До початку Світової війни кулемет був, як в російській, так і французській арміях, озброєнням полку, чи куріня, а сотням додавався коли треба було вперто боронити який небудь поважний сотенний відтинок для зміцнення вогню. Не раз траплялось, що піхотинці більше турбувалися перебуванням кулеметів на їх відтинкові, бо ж на першому місці стояла відповідальність за цілість його, ніж використовували його вогонь.

Отож на війну в 1914 році піхота вийшла організованою так, що організаційною тактичною одиницею була сотня, а вогневою одиницею була чота. Озброєна піхота була мушкетами та кулеметами з розрахунком 1 кулемет на 500 багнетів пересічно.

Перші бої виявили особливе значіння вогню кулеметів, завдяки яким значно збільшилася відпорна сила малих бойових одиниць. Почалося спішне збільшування кількости кулеметів і вже в кінці 1916 року, як норма, кожній сотні бойової лінії й сотням курінного резерву додавалася кулеметна чота.

Коли в наслідок першої битви на Марні противники закопалися в землю, виявилася потреба озброїти

піхоту в ручні гранати, щоб дати ій змогу вибивати ворога з окопів, коли вогонь артилерії з тих чи инших причин не міг в данний потрібний мент дати активної допомоги своїй піхоті. Піхоту починають постачати ручними гранатами, удосконалюючи їх все більше й більше, що допровадило до створення мушкетних гранат, а нарешті до гранат великого калібру, для кидання яких були пристосовані особливі прибори.

Разом з тим повстала потреба в забезпеченні піхоти такою артилерією, яка була б під руками й помагала піхоті просовуватись вперед, паралізуючи вогонь кулеметів ворожих—повстає піхота гармата 37 m/m. Але ж до того часу, як її впроваджено, піхота використовує звичайну польову 3" пушку, в більшости відібрану у ворога; здіймає з неї щит, возить її за собою й користується в потрібних випадках.

Застосування ворогами артилерії великих калібрів примушує до більш поважного уфортифікування позиції, до створення так званих опірних вузлів, багато обсажених кулеметами, забезпечених цементними та иншими добре зміцненими бліндажами. Треба опірні вузли, не знищені артилерією, унешкоджувати, самій піхоті треба їх розбивати—появляється піхотна артилерія близького бою великих калібрів, у вигляді ріжних бомбометів та мінометів.

В такий спосіб підчас самої війни розвивалася техника озброєння, що викликалося особливими умовами провадження бою.

Щоб рельєфно визначити ріжницю поміж узброєнням піхоти в 1914 році напередодні війни та узброєнням сьогодняшнього дня, як наслідка досвіду Світової війни, подамо порівнюючу таблицю озброєння куріня, причім одночасно визначимо ріжницю в засадах організації, яка викликана тим же розвитком узброєння (Див. табл. **А.** і **Б.**).

Цілком зрозуміло, що збільшення техничних засобів провадження бою не могло не вплинути на його тактику, а ця в свою чергу поставила певні вимоги

А. Курінь піхоти російської армії.

<table>
<tr><td>Липень 1914 р.</td><td colspan="2">4 сотні піших в 190-200 багнетів кожна.
1 чота тяжких кулеметів—2 кул. Максима.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Кінець 1923 р.</td><td colspan="2">3 сотні піших
1 сотня кулеметів тяжких з 8 кулеметів
1/2 сотні піших розвідчиків
1 чота бомбометів з полков. бомбом. сотні—2 бомбом.</td></tr>
<tr><td>Кожна сотня має:</td><td>4 чоті по 36 багнетів,
2 ручних кулемети Федорова
36 ручних гранат
18 мушкетних гранат.</td></tr>
</table>

Б. Курінь піхоти французсьної армії.

<table>
<tr><td>1914 р.</td><td colspan="2">4 сотні піших в 230-240 багнетів кожна.
1 чота тяжких кулеметів з 2 кулеметів.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">На квітень 1924 р.</td><td colspan="2">4 сотні піших
1 сотня тяжких кулеметів з 12 кул. (Жукандо-Деляндр)
1 чота піхотної артилерії—2 мортирі або 2 пушки 37'''
1/2 сотні піших розвідчиків</td></tr>
<tr><td>Сотня піша має:</td><td>3 чоті по 52 чоловіка (4 бойових групи в кожній чоті)
4 ручних кулемети (2 секції), або
2 секції легких кулеметів—4 кулемети
72 ручних гранаті (2 секції гренадерів-вольтижерів)
18 мушкетних гранат</td></tr>
</table>

що до організації піхоти.

Насамперед таке ніби обтяження техникою потягнуло за собою зменшення кількости людей в сотні і то з двох причин: а) збільшення автоматичної зброї заступило іменно в силі вогню людей і б) виявилася трудність маневрування такою ж кількістю людей, яка була в сотнях 1924 р.

Коли припустимо, що звичайний стрілець прицільно випускає на хвилину 10 стрілів, ручний та легкий кулемети по 100 стр., тяжкий 500 стрілів, то матимемо:

в 1914 р. Курінь піхоти в 800 ч. міг випустити—8.000 куль
та 2 тяжких кулемети по 500—1.000

Разом в хвилину 9.000 куль

в 1924 р. курінь піх. франц. в 624 ч. може випустить:

стрільців 572 × 10 = 5.720 куль
сотня тяжк. кул. 12 × 500 = 6.000 —
16 ручн. кулем. × 100 = 1.600 —

13.320 к. в 1 хвилину.

До цього треба додати 72 ручн. гранаті, 18 мушк. та набої чоти піхотної артилерії.

Отже бачимо, наскільки, при значному зменшенню кількости людей, збільшується ефектність вогню куріня. Наколи ж узяти під увагу взагалі більшу ефектність автоматичної зброї, то дійсно в усіх відношеннях сила вогню по боці куріня 1924 року.

Для збільшення сили вогню в 1914 році приходилося згущати бойову лінію й направа для стрільби передбачала найбільший інтервал поміж стрільцями в 5 кроків, який зменшувався з наближенням до останнього рішучого менту бою—атаки. Тепер збільшення з одного боку ефектности вогню, з другого вимоги зручности потребують розріження бойової лінії, причім французський та німецький статути (Instruction de combat du groupe et de la section i Ausbildungsvorschrift für die Infanterie h. 2) передбачають, що мінімальний інтервал ли-

ше між стрільцями одної бойової групи має бути не менше 5 кроків.

Застосування при обороні так званих „опірних пунктів“ викликало необхідність маневрувати найдрібнішими єднаннями, з метою невеличкими групами бійців продертися через ворожу оборонну лінію. Це в свою чергу викликало необхідність розподілити піхоту на найменші органичні єднання, щоб надати їм можливої самостійности в провадженні бойових чинів у середині ворожої оборонної смуги, коли губиться звязок з начальником і керування через те ускладняється.

Наведені причини примусили поміркувати як над питаннями доцільної організації піхоти, так і над питанням її, відповідно до нових вимог тактики, виховання.

На підставі здобутого досвіду всі армії великих держав приняли за найменшу бойову одиницю так звану бойову групу, яка складається в ріжних арміях з 7 до 13 людей. 3—4 бойові групи творять чоту. В своїй бойовій праці бойова група виявляє з себе частину, яка на підставі одержаного наказу в рамках завдання сотні чинить в звязку з сусідніми групами, але ж самостійно, в залежності від обстанови.

Розглянемо наступні фази бойової чинности бойової групи як при наступі, так і при обороні на підставі тих статутів та інструкцій, які видані в французькій, німецькій та польській арміях.

Н а с т у п. Бойова група (стрілецька група) являється найменшою одиницею, якою керують командами або знаками. В обсязі дійсного артилерійського вогню сотня посовується в строю розімкненому—стрілецькій лаві (порівняймо розімкнений стрій згідно старого російського статуту), або низкою; строї ці застосовуються в залежності від вогню ворога та місцевости. Начальник групи перебуває в районі своєї групи в

місці, звідки йому найзручніше керувати. Першим і головним завданням начальника групи є наблизитися зі своєю групою до ворога можливо найшвидче та без великих втрат. Це досягається пристосуванням до місцевости та доцільним вживанням всього озброєння групи: легких або ручних кулеметів, мушкетних чи ручних гранат, як рівно ж підтримкою з боку супроводячої піхотної артилерії.

При посуванні вперед піхота попадає під вогонь з боку ворога—необхідно використовувати місцевість, особливо уникаючи рельєфних предметів, щоб найліпше замаскуватися від нагляду та вогню з повітря. Група посувається бігом від закриття до закриття, використовуючи вигідні позиції для стрільби по ворогові.

Нормальними середніми дистанціями для розпочаття вогню піхотою рахується 600-1000 кроків, з якої віддалі кожний стрілець самостійно вибирає найважнішу ціль і стріляє.

Наблизившись до дистанції 100-150 кроків, стрільці вживають мушкетних гранат, після чого атакують, використовуючи й ручні гранати. Вдершись в розташування ворога, група впорядковується та продовжує вогневий бій, як в глибину розташування ворога, так і на боки, допомагаючи сусіднім групам. Разом з тим повинен н-к групи памятати, що ворог негайно перейде в контр-атаку, й до цього бути готовим.

Часова затримка сусідніх груп перед опірними пунктами ворога не звязує бойової чинности групи, яка має змогу просовуватися вперед, навпаки, її обов'язком є рух вперед. Знищенням цих опірних пунктів займуться бойові групи другої та третьої ліній, або відділи піхоти для цього окремо призначені.

У випадку, коли данна бойова група не може посунутися вперед, ручні або легкі кулемети мають заняти фланкуюче положення проти пункту опору, не чекаючи наказу.

Після осягнення зазначеної лінії, групи повинні негайно впорядкуватися, звязатися з сусідніми групами та своїм командіром чоти.

Оборона. При обороні начальник групи відповідає за підготовку та тримання дорученої йому позиції, звичайно виявляючої з себе опірний пункт або його частину. Він повинен використовувати всі засоби для зміцнення та замаскування свого участку, відповідного підготовлення обстрілу. Всі роботи повинні бути замасковані—найкраще працювати вночі.

Ворога треба відбивати рушничним та купеметним вогнем з дистанцій середніх, цьому підпомагає супроводяча піхотна артилерія. В разі міцного ворожого вогню, який дає багато втрат, групі дозволяється пересунутися вперед, або в бік, і в жаднім разі назад. Як каже німецька „Направа для навчання піхоти, кн. II"—„для того, хто обороняється, є справою чести зустріти ворога на позиції". Оборона повинна бути впертою; всі стрільці повинні зберегти зімну кров при появленню танків, повітроплавів, або у випадку застосування ворогом газів.

Для контр-атаки необхідно вживати групи другої лінії; вони після виконання завдання мають вертати на своє місце.

Бачимо, що не тільки на начальника групи покладається багато, — від нього вимагається виявлення спритности та уміння розібратися й використувати обстанову, але ж кожний стрілець повинен проявити в повній мірі ініціятиву, бо ж у всякий мент має й сам виступити в ролі начальника групи.

Надзвичайно складні обов'язки. А це потребує й відповідного навчання та виховання. Ріжнорідність зброї, ріжноманітність обстанови пред'являють багацько вимог; мало навчити модерного вояку, треба розвинути в ньому розуміння своїх обов'язків, розуміння обстанови, свідомість необхідности напруження сили волі для осягнення мети. Не менше поважну ролю відограє необхідність вміти поводитися зі своєю зброєю,

щоби в кожний мент вміло використувати її. Коли ж це все зробити? Це тепер, коли більшість держав скоротили до мінімума час чинної служби у війську. Дійсно, лише культурний нарід, нарід з високою освітою може бути вивчений в такий короткий (иноді 8-10 місяців) термін військової премудрости.

Ніхто не знає, що принесе нам майбутнє, може досить недалеке. Здавалося б, що Світова війна цілковито вичерпала всі ресурси, що після такого колосального напруження сил не скоро можна чекати нової війни. Коли справедливим є прислів'я: „si vis pacem, para bellum", то дійсно можна не чекати війни, бо шалено всі народи до неї готуються. Але ж чи це так? Чи розвязані всі суперечні питання, які викликали Світову війну? Коли глянемо в істоту речей, то побачимо, що суперечностей цих побільшилося; Світова війна, не вважаючи на її кошмарність, була, мабуть, прелюдією до дальших світових катаклизмів.

Розвій военної техники викликається побоюванням за завтрішній день, за майбутнє. Він приносить нам що-дня такі новини, що не знаєш: чи дивуватися, чи бліднти перед можливою навалою несподіванок. Це викликає потребу пристосування тактики до всіх цих винаходів. Військова думка напружено працює, освітлюючи способи користування всіма винаходами, але ж коли порівняти все, що відбулося на протязі якихось 10 років, то прийдеться погодитися з відомим французьким письменником полковником Воті, який сказав, що „коли б зараз показати сотникові, що десь висидів у вязниці ці 10 років і знає тільки способи та засоби провадження бою з року 1914, сучасні методи та засоби бою, то він би подумав, що це йому сниться, так мало є спільного між тим, що було в 1914 р. і що маємо зараз".

Українська Армія творилася в особливих умовах— в умовах визвольної боротьби. Не маючи змоги вчититися, принаймні, використувати винайдене другими, наша армія в цих тяжких умовах все-таки виявила найбільше бойових якостей та певну гнучкість у застосуванні нових методів провадження бою. Тому воєнним керовникам нашим належить памятати про необхідність, в рамках можливого, узгляднюючи оці бойові риси українського народу, бути готовими до виконання своїх обов'язків.

Воєнна наука еволюціонує; бачимо, що воєнна думка шукає нових шляхів застосування незмінливих засад воєнної штуки,—отож, відкинувши цілковито з одного боку косність, з другого аргументи „персонального досвіду", маємо з одкритими очима підійти до того, що нам дала Світова війна і принаймні слідкувати за розвитком воєнної техники та еволюцією тактики. Не будем забувати, що провід мусить належати піхоті.

Джерела: Майор Бувар. Досвідчення Світової війни.
Полковник Бедьє. Французська піхота.
Підполк. Воті. Тактика піхоти.
Французська тимчасова інструкція для бою групи й чоти.
Німецькі приписи для піхоти ч.ч. I і II.

В. П. САВЧЕНКО.

Генштабу Полковник.

ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ ПЕРЕМОГИ В ЛИСТОПАДІ 1920 р.

Вступ. Чотирі роки минає від того часу, коли розігралась остання бойова драма Армії У.Н.Р., але листопадівська операція 1920 р. й досі не освітлена в цілому. Більшість учасників минулих боїв не знають усієї минулої тогочасної обстанови й через те не можуть дійти до правдивого висновку.

Бо більшість старшинства знає лише те, що робилося на фронті його частини, або ще й у сусідів, але ж що торкається обстанови на фронті всієї Армії, то має про неї туманну уяву.

З огляду на це в них може скластися хибне, на мій погляд, враження, що ніби то після замирення між Поляками і большовиками 18/X-1920 р. наша Армія не могля перемогти в листопаді цього ж року.

Мені хотілося б на підставі прикладів із історії военної штуки довести, що при тогочасній обстанові, базуючись головним чином на моральнім стані большовицького війська, що склався в наслідок поразок під Варшавою, Львовим, Замостям і послідуючих, не виключалася для Армії У. Н. Р. можливість розбити большовицьку групу військ, яка оперувала в районі середньої течії південного Буга, не торкаючись питання перемоги большовиків у кінечному.

I.

ЗАГАЛЬНА СИТУАЦІЯ НА ПРОТИБОЛЬШЕВИЦЬКІМ ФРОНТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920 р.

А. Ситуація на польсько-українсько-большевицькім фронті від початку серпня до замирення.

а) Ліквідація большевицького наступу на Польщу.

Поразка большевицької армії під Варшавою принесла їй великі матеріяльні втрати в людях та майні, а головним чином деморалізувала її, яскраво підкресливши її внутрішню слабість. Наколи б дійсно большевицька армія в той час була добре з'організована, міцна духом, а маси охоплені ідеями комунизму, то вона не розпорошилася б від одного контр-удара під Варшавою молодої польської армії, яка перед тим на протязі двох місяців несла майже тільки поразки. Зпід Варшави большевицька армія безупинно котилася назад, ще з більшою швидкістю ніж Поляки від Київа. Ще один натиск невеликої, але міцною духом армії, захопленої національною ідеєю і можна було б цілковито розбити й остаточно деморалізувати ті большевицькі війська, які оперували на українсько-польськім фронті до підходу свіжих військ у достатній кількості з глибини Росії, або з Врангелівського фронту. Для того, щоб підтвердити оцю нашу думку та до де-якої міри змалювати обстанову в районі Варшави в серпні місяці 1920 р. нижче наводимо копію документу, надісланого в 1920 р. до Українського Генштабу.

Копія.

ПОЯСНЮЮЧА

записка до схеми розположения польсько-українських військ на протибольшевицькім фронті на 30/VIII включно.

Блискучою операцією польських військ на лінії рік Вепрж—Вісла вщент розбито головну масу большевицьких сил, які з надзвичайною впевненістю в побіду і заняття Варшави форсували свій похід з Білорусі в Польщу.

Розпочатим Поляками 13/VIII наступом з району Модлина, який 16/VIII був підтриманий переходом у наступ головної польської ударної групи з району р. Вепрж між Люблином та Демблином і уступною групою з району Холма, — большевикам був нанесений тяжкий удар. Дальніше розвинення цього вдару вело за собою для них страшну погрозу бути окруженими і вони 18/VIII почали відхід од Варшави. В цей день вся польська армія повела атаку і почалося настирливе переслідування захитаного ворога. Хоч большевикам і вдалося врятувати від окруження головну масу своїх військ, але відхід їх був настільки поспішний, а обходячі та переслідуючі польські армії настільки мистецьки та рішучо вели своє діло, що ця головна большевицька маса хоч і не зістала оточеною, але стратила майже все: і людей і майно. Ворожі частини, які були на північ од Вісли та Нарева, не так легко втікли зі створених для них польських кліщів. Більша частина попала до полону, і лише кращі одиниці кінноти та де-котрі дивізії піхоти (біля 30.000), які були приперті до німецького кордону, перейшли його і в більшій частині зістали обезброєними Німцями.

Всього на Варшавськім операційнім напрямку большевиками було скупчено (з резервами) до 27 піших дивізій, 3-х кінних дивізії та 2 загони, що разом складало біля 150.000 багнетів та шабель.

Нині по закінченню Поляками своєї контр-операції вже робляться підсумки успіху. Польською армією взято в полон 100.000 *) людей та майже вся артилерія і всі обози ворожі; кілька дивізій цілком в полоні, кільканадцять знищені зовсім, решта або втікла до Німеччини (30.000), або розпорошилася й розбіглася.

Нині большевицькі частини між Августовим та Влодавою не виявляють собою здібної до бою оружної сили. Кілька наспіх зібраних відділів прикривають окремі напрямки: Гродненський, Волковиський, Пинський та Ковельський. Центр ваги переноситься в район Грубешова—Замостя. Кіннота Буденного продовжує тут свої операції і продралася досить далеко на захід. Але цю

*) По пізніших відомостях 80.000.

кінноту стискують польсько-українські війська з півночи та з півдня і можливо надіятися, що через кілька днів Буденний примушений буде в кращім випадку відійти на схід.

Генштабу Підполковник Дідковський.

В той час, коли провадилася боротьба на підступах до Варшави, Укр. Армія під керуванням Генерала Поручника Омельяновича—Павленка активно боронила Східну Галичину і вкупі з Поляками прикривала підступи до Львова.

Починаючи від 7-го серпня, ворог на фронті нашої Армії був активний. 10-го серпня большевики форсували р. Стрипу на всьому відтинку Української Армії, але контр-наступом були відкинуті на східній беріг цієї річки.

Ворог продовжує весь час вести наступ на українсько-польські війська Південного фронту, направляючи головним чином удар кіннотою в напрямку Топорів—Львів. 16-го серпня опівдні ворогом була форсована р. Зах. Буг між Буск—Каменка і таким чином був прорваний фронт VI польської армії.

VI польська армія почала відступ для безпосереднього захисту Львова. 12 польська піша дивізія (яка була розташована на лівому крилі нашої армії) повинна була відходити на м. Бобрку (що 25 вер. на півд. схід од м. Львова).

Згідно з наказом Південного фронту ч. 3435 Українська Армія мусила відійти за р. Дністро і заняти позиції по західньому березі цієї річки, від румунського кордону до м. Миколаєва на Дністрі включно, біля 150 верст по повітровій лінії. Крім того Штаб фронту особливо підкреслював важливе значіння підтримки звязку з Румунією.

Такого великого фронту наша, мала по складу, Армія заняти не могла, а тому перед Головним Українським Командуванням стало питання—чи відводити Армію в більш північнім напрямку, щоб не загубити звязку з VI-ою польською армією, примірно на фронт Галич—Бобрка, і через те загубити звязок з Румунією,

чи навпаки—заняти південний відтинок Дністра від румунського кордону до м. Журавно, щоб зберегти звязок з Румунією, але загубити тимчасово звязок з VI польською армією.

Для виявлення, яке з цих двох рішень більше відповідало планам Начального Довудства Військ Польських, Начальник Українського Генерального Штабу надіслав телеграфне запитання до Н. Д. В. П. 18 серпня за ч. 045, а Українська Армія в ніч на 19 серпя почала відворот за р. Дністро.

Між тим большевицька кіннота, яка прорвала польський фронт, вже 18 серпня захопила м. Бобрку й через те перервала залізницю Львів — Станіславів, а 19/VIII — м.м. Миколаїв—Ходорів. Таким чином перериається залізниця Львів—Стрий, а через те і останній звязок Української Армії з польським Штабом Південного фронту. Звязок залишається виключно літаками. 20-го серпня ворожа кіннота займає м.м. Жидачів—Журавно і 21-го серпня м. Стрий, чим фактично відрізує нашу Армію від польської, через те, що частини нашої Армії могли підійти до Дністра тільки 20-го серпня. 21-го серпня роз'їзди ворожої кінноти появились вже в районі Калуш—Войнилів, себ-то в запіллі нашої Армії. Відповіди від Начального Довудства Військ Польських на надіслані йому Начальником Українського Генштабу телеграфом два вищезгадані запитання не було.

В цей час ворог уперто почав атакувати переправи на р. Дністрі: Нижнів—Іезупіль, а також намагався сфорсувати р. Дністро в районі Усічко. Всі спроби його були відбиті нашими резервами.

Будучи цілком відірвані від польської армії, не знаючи ситуації, яка склалася в районі Львова, маючи обмежену кількість набоїв, без резервів для манерву проти ворожої кінноти, кількостю коло 2400 шабель, що заходила в запілля нашої Армії, Командуючий Армією вирішив заняти більш зосереджене положення й

готовитися до активних чинів спільно з VI польською армією.

Згідно з наказом наша Армія 24 серпня займала фронт: від румунського кордону по Дністру через Нижнів до Єзуполя включно, далі по р. Бистриці Надвірнянській до м. Надвірної.

Для провадження розвідки з метою виявити напрямок руху большевицької кінноти, наша кінна дивізія була залишена в районі Комарівка—Вікторів (що 17 верст на північ од Станіславова). Мостові переправи через Дністро коло Єзуполя і Галича трималися нашими сильними відділами. Штаб Армії знаходився в Отинії. Ставка Головного Отамана—на ст. Мотиєвці (на схід од м. Коломиї). В цей мент 5, 6, 13 польські дивізії були оточені у Львові, а 12 польська дивізія VI армії 20/8 повинна була до вечера осягнути район Бобрка—Хлібовце — Підмонастир, маючи напрямок через Поморяни—Перемишляни.

Щоб допомогти большевицькій групі, яка потерпіла поразку під Варшавою, кіннота Буденного з під Львова перекидається в напрямку на Варшаву з метою повернути колесо бойового щастя там знов на свій бік.

Від 28 серпня по 2-е вересня провадяться вперті бої в районі м. Замостя кінноти Буденного з 6 стрілецькою Українською дивізією і польськими відділами, які спільно загородили шлях Буденному на Варшаву.

Таким робом Українська 6 стрілецька дивізія в певній мірі спричинилася до перемоги над большевиками на підступах до Варшави.

Отже Українське військо на всіх відтинках спільного фронту виявило свою відвагу, впертість; фронт в цей період ні разу не був прорваний, не дивлячись на те, як бачили вище, що наша Армія часами перебувала в тяжкій обстанові, як наприклад, підчас згаданого раніше прориву VI польської армії. Це свідчить про високий моральний стан нашого козака в цьому періоді.

Згідно з наказом Польського Штабу Південного фронту від 13-го вересня, українсько-польські війська почали лагодитися до наступу на цілому Галицькому обшарі.

В ніч з 14/15 вересня наша Армія форсувала р. Дністро на фронті м. м. Заліщики—Ієзупіль, атакувала ворога на східньому березі цієї річки, розбила його і, енергійно переслідуючи, вже 18-го вересня перейшла р. Збруч. Наслідки цієї операції Української Армії слідуючі: звільнення від ворога терену між Дністром і Збручем, розгром 41 піш. большевицької дивізії та захоплення трофеїв *).

Весь час виграючи ліве крило ворога і виходючи на тилеві шляхи його, наша Армія поставила всю XIV армію большевицьку в неможливі для опору умови. Лінії річок Стрипи й Серета, на які ворог міг би з'організувати свій опір, були обійдені нами, а славетне діло Окремої Кінної дивізії 17 вересня в районі м. Трембовля загрожувало катастрофою всій XIV большевицькій армії. Значіння нашого маневру відмічено наказом VI польській армії.

На всьому фронті польських військ у вересні теж перемога. Ворог кидає зброю, масами попадає до полону зі своїми штабами і Поляки безупинно просовуються на схід.

Як видно з доповіщень, по 23 вересня Українська Армія цілком розбила большевицькі 41 й 47 піші дивізії та багато забрала полонених; большевицька 60-а піша дивізія розпорошена, її одна бригада блукала деякий час в околицях Бережан; большевицька 24 піша дивізія цілком знищена Поляками. На північ од р. Припяти захоплені Поляками м. м. Мінськ—Вільно, а литовська армія відтиснута на північний схід. Цими операціями Поляки відокремлюють большевиків од Литви, переривають безпосередній звязок большевиць-

*) До наших рук впало: 1217 полонених, 1 важка гармата, 68 кулеметів, 1 радіо-стація, 915 возів, де-кілька канцелярій частин, а також канцелярія штабу 41 піш. дивізії і самохід комдива 41.

кого Командування з Німеччиною і досягають контакту з Латишами.

б) Становище на фронті Армії У.Н.Р. перед замиренням.

Під натиском наших військ на правому крилі (3-а стріл. Залізна дивізія) ворог, збитий нашим контр-маневром в районі Нова—Ушиця, робив зусилля затриматися на лінії м. Яришів, залізниця Могилів—Бар, але ж збитий і тут почав дезорганізований відворот в напрямку Вапнярки. Наші частини правої групи скінчили переслідування приблизно на лінії м. Яруга—м. Чернівці (на півн.—схід од м. Могилева), м. Шаргород, а передові частини просунулися навіть на схід од цієї лінії.

На відтинку середньої групи (4 і 6 стрілецькі дивізії) ворог, потиснутий з району Явтушків—Женишківці впровадив у бій з резерву 47 пішу дивізію і при допомозі двох бронепотягів ставив опір в районі м. Бар.

На відтинку лівої групи (1-а Запоріжська дивізія) ворожі частини в районі Деражня—Летичів при допомозі 5-ти бронепотягів на залізниці Жмеринка—Деражня вперто боронили свої позиції, флянкуючи кінното середню групу, і контр-наступом намагалися утриматись своїм лівим крилом.

Зрештою на лівім крилі ворожі частини зістали відперті в районі Літина.

19/X був останній день бойових подій на фронті Української Армії в широкому маштабі. В цей день наша права група вела бій з ворогом, який намагався потиснути частини її в районі Борівка—Політанки—Писарівка. Частини групи, щоб не дати змоги ворогові опанувати районом вищезгаданим, відкинули його на східний беріг р. Мурафи, при чім взяли до полону майже цілком 422 піш. большевицький полк. 19-го жовтня до м. Бару прибула большевицька делегація й заявила, що 20-го жовтня прибуде до нашої Армії делегація від Штабу XIV большевицької армії. Того ж дня прибула большевицька делегація до 1-ої

Запоріжської дивізії, але Запоріжці відправили її назад, мотивуючи тим, що не мають уповноважень з нею вести переговорів.

Од 20/X до 10/XI на всьому фронті Армії наступив спокій, коли не рахувати розвідчих чинів, що почались з боку большевицького в листопаді.

в) Становище на фронті Польської Армії перед замиренням.

XII большевицька армія, понесши колосальні втрати, стояла під загрозою польського кінного корпусу на своє праве крило (з півночи). Залишивши Коростень, вона з'осередилася майже вся в районі Житомира, занявши річку Случ пішими відділами 24 дивізії та розїздами 25 кінної башкірської бригади. З огляду на загрозу для Коростенського залізничного вузла і перед небезпекою дальшого посування Поляків на схід, командуючий XII большевицькою армією видав наказ, з'ясувавши перед комсоставом всю надзвичайну вагу менту, про опір ворогові. Але ж при разгортанні 7-а піша большевицька дивізія була цілком знищена Поляками. Перед замиренням Поляки займали приблизно лінію: на схід од м. Летичева — Хмільник — Остропіль, по р. Случ, Новгород Волинський (Звягель)—Олевськ—Хочин, через р. Припять і далі на північ—Старобідно—Грозів—Щучани—м. Дісна.

г) Запілля большевиків на Україні перед замиренням.

Воно не було безпечним для большевиків, бо населення в більшості ставилося до них вороже і в багатьох місцях повстало; через те большевикам приходилося для боротьби з повстанцями вживати значних сил, відтягуючи для цього війська з фронту.

Так, на схід од м. Літина проти повстанців оперувала бригада 47-ої пішої дивізії; проти отамана Мордалевича, який провадив операції в Радомишлівськім і Житомирськім повітах, була кинута ціла дивізія; в районі м. Балта—ст. Вапнярка для боротьби з відділами Заболотного вони відтягнули з фронту бригаду

60 піш. дивізії; в районі Малина—Сквири проти отамана Струка і Соколівців були направлені кінні відділи; проти Махна большевики тримали VI армію (в більшості збірні загони не більші бригади); для захисту залізниць од псування з фронту відтягуються бронепотяги, але це не помагає. Залізниці руйнуються повстанцями. На Лівобережжі потяги ходили тільки вдень і то під ескортою бронепотягів. Від Фастова до Козятина залізничного руху не було; всі состави з лінії Вапнярка—Жмеринка—Київ евакуовані—частина до Кременчуга і Черкас, а друга частина—до Київа—Дарниці.

Б. Короткий огляд подій на українсько-большевицькім фронті з 20-го жовтня по 10 листопаду.

В час замирення бойових операцій не провадилося і таким чином для нашої Армії наступає тимчасовий спокій, коли не рахувати випадків розвідчих чинів з нашого боку 1/11 і 4/11, а з боку большевиків систематичної розвідки з 6 по 10 листопаду.

а) Перегрупования ворожих сил.

Агентурною розвідкою було виявлено, що в кінці жовтня ворог провадив інтенсивне поповнення своїх частин, а також перекидав з півночи цілі дивізії, як піші, так і кінні.

З розвідчого звіту 6 стрілецької дивізії до 15 годин 27/10 видно, що з 22/23 жовтня 8 кінна червоного козацтва дивізія ночувала в м. Станіславчику на південь від Жмеринки й околицях; вона мала напрямок руху на південь. Раніше ця дивізія оперувала на північ од цього району.

В розвідчому звіті Штадарму од 4/11 зазначено, що 2/11 кіннота Котовського стояла в селі Микулинцях (7 вер. на півден.—схід од Літина).

В оперативному звіті Штадарму від 4/11 зазначено, що по відомостях 1-ої Запоріжської дивізії ворог за останні дні на наш бік нікого не перепускає. (Ознака перегруповання.)

6/11 розвідчий звіт Штадарму повідомляє, що 45 піша большевицька дивізія з району Літина перейшла в район Юзвина.

В Козятин прибув Петроградський карний полк — 300 людей, який провадить мобілізацію в цьому районі. В Жмеринку прибула кінна бригада Котовського; там же продовжують стояти 2 кінних полки 8-ої кінної Червоного Козацтва дивізії. В Браїлів 2/11 прибуло 2 піших запасових полки з Казані.

Розвідчий звіт Штадарму від 7/11 підтвержує, що большевицька 24 піша дивізія 6/11 прибула з району Любара в район Літина.

З розвідчого звіту правої групи від 7/11 видно, що 7/11 большевицька 41-а піша дивізія з району м. Мурафи пересувалася на південь.

Всі ці перегруповання були доказом, що ворог готується до акцій і кожну хвилю може навалитися на нас, а тому треба було за всяку ціну попередити його і чим скоріше, тим краще. Правда, всякий наступний день зміцнював нас, але в той же час ворог, маючи великі матеріяльні засоби, порівнюючи до нас, ще більше зміцнювався.

б) Перегруповання Українських та союзних російських військ.

27/10 5 стріл. Херсонська дивізія змінила 4 стріл. Київську дивізію; того ж дня Кулеметна дивізія заняла позиції на правому крилі армії.

28/10 4 стрілецька Київська дивізія відійшла в м. Явтушків в армійський резерв; крім цієї дивізії в армійський резерв відійшла 2 Волинська у Волковинці—Галузинці й Окрема Кінна дивізія в м. Воньківці.

Од 28/10 Штаб правої групи розташувався в Могилеві.

III-а російська армія (1-а і 2-а стрілецькі і Збірна Козача дивізії) генерала Перемикина з'осередилася до початку листопаду в районі Волочиська.

24/10 підійшла і розташувалася в районі Чорного Острова російська окрема Збірна Козача дивізія Осаула Яковлева *).

Таким чином Українська Армія до 1-го листопаду зробила необхідне для неї на випадок бою перегрупування, а союзні російські війська, які підлягали в опе-

*) Про союзні російські війська на українському фронті більш докладно буде сказано далі.

ративнім відношенню нашому Командуванню, підійшли до району Волочиськ — Чорний Острів і 7 листопаду розташувалися, як зазначено в доповіщенні 7/11 *).

в) Запілля після замирення.

В той час, коли в нашому запіллі був спокій і населення ставилось до нас прихильно, про що свідчать офіційні доповіщення, а також досить добре переведена мобілізація, у большевиків у запіллі, навпаки, було дуже неспокійно.

Це стверджується наступними документальними данними:

1) Витяг з оперативного звіту до 20 год. 24/10

„По отриманих Командіром 1-ої дивізії відомостях в районі на схід од Літина большевики ведуть бої з повстанчими відділами в складі до 4000 людей".

2) Витяг із розвідчого звіту Штадарму від 6-го листопаду 19 год.

„Згідно донесень залоги м. Звягель, дня 1/11 вночі було чути довгу гарматну та кулеметну стрілянину в запіллі ворога в районі між Житомиром та Коростенем. Голова большевицької делегації, запитаний про причини цієї стрілянини, заявив, що мабуть іде бій з повстанчими відділами, котрі появилися в районі Житомира й Коростеня".

Копія.

3) Таємно-оперативно.

По всіх адресах.
Оперативний звіт до 8 год.
6-го листопаду.
Мапа 1.200.000.

По додатково отриманих донесеннях од правої групи перед

---

*) Із Проскурова ч. 134. 7/11.

Копія.

Срочно секретно.

Городок Наштадарму Украинской Оперативная сводка к 18 ч. 7/11—20 г. Штаб III Русской Проскуров.

1 стрѣлецкая дивизія — Карповцы — Скарженцы — Перегоновка—Ниж. Волковцы—Ружична.

2 стрѣлецкая дивизія—Бальковцы—Маначин—Янушевцы—Куриловка—Коростова. Штаб—Маначин.

Сегодня Казачья дивизія—Хоньковцы—Маниловка—Катериновка—Груховица—Иванковцы. Казачья дивизія займет указанный район 9 ноября сего года. Сейчас находится в районѣ Николаева.

Катюржинцы 7 ноября 1920 г. 18—35.
За Наштадарма III Русской
Штабс-Капитан Дроздовскій.

фронтом 3 дивізії в районі Томашполя чути було гарматну стрілянину. По відомостях од селян і перекинчиків ворог веде в своїм запіллі бій з повстанчими відділами.

Дня 4-го листопаду з 2 дивізії висланий був кінний роз'їзд од застави, що стоїть у Курилівці, до с. Почапинців, де роз'їзд був зустрінутий сильним рушничним вогнем.

Ніч на фронті Армії пройшла спокійно. 6-го листопаду год. 8, м. Городок ч. 01213. Генкварт Дієвої Генштабу Генерал-Хорунжий Кущ.

В. Російське протибольшевицьке військо.

а) На терені Польщі. Російське військо на терені Польщі підлягало „Русскому Политическому Комитету", на чолі якого в той час стояв Борис Савинков. Перед листопадівськими боями воно складалося:

1) з III російської армії Генерала Перемикина— 2-х стрілецьких і одної Збірної Козачої дивізій в загальній кількості 1500—2000 багнетів і 800—1000 шабель; до 2-го листопаду вона була перекинута в район Волочиська;

2) військ Генерала Булак-Балаховича в загальній кількості 3000 багнетів, які підчас листопадівських боїв Української Армії оперували на Гомельському напрямку. Ген. Б.-Балаховичом були заняті м. м. Мозир і Річиця; він прямував на Гомель, але перед переважними силами червоних почав відступ до польського кордону, який і перейшов в районі Лунинця в кінці листопаду.

3) Окремої Збірної Козачої дивізії Осаула Яковлева—800 шабель. Ця дивізія 24/10 прийшла в район Чорного Острова і була підпорядкована в оперативному відношенню Командуванню Української Армії.

б) На фронті Врангеля од 25 жовтня по 17 листопаду. Армія Генерала Врангеля, по відомостях Українського Генштабу, на 31 серпня 1920 р. складалася з 3-х корпусів у загальній кількості з запасовими військами до 144 тисяч людей, але ж

бойовий склад мала 80—100 тисяч багнетів і шабель.

Перед проривом Буденного біля Каховки (у Берислава на Дніпрі) північна смуга фронту Врангеля проходила приблизно біля м. м. Олександрівськ—Маріупіль.

25 жовтня в районі м. Нікополя II кінна большевицька армія Миронова (Донець) почала переправу через Дніпро.

Перед рішучим наступом на фронті армії Врангеля большевики поширювали чутки, що Буденний перейшов на бік українських повстанців, а в дійсності він з польського фронту машерував в район Каховки. 30-го жовтня Буденний енергійним наступом 10.000 кінноти і двох піших дивізій в районі Каховки, не зустрічаючи майже опору, пройшов глибоко в запілля армії Врангеля, вийшов в районі Салькова, захопивши Ново — Олексієвку, і частиною сил рушив по запіллю II армії *).

Таким робом на північ од Перекопської шийки натиском червоних з фронту, а головним чином із запілля, армія Врангеля була розбита й розрізана на дві частині, які з'єднались тільки 2-го листопаду.

В решті решт армія Врангеля, загубивши 60 відсотків свого складу, відійшла в Крим, але не надовго. 6-го листопаду почались бої на Перекопі, а вже 17-го останній транспорт з військом одчалив од Кримських берегів в напрямку до Босфору.

в) На решті фронтів. Крім Врангелівського фронту були ще й другі протибольшевицькі сили, які по своїй віддаленности впливати на події нашого фронту не могли, а тому ми на них спинятися не будемо.

Висновок. Одже загальна ситуація в другій половині 1920 р. для продовження збройної боротьби нашої Армії була краща, ніж в першій половині й тільки з другої половини жовтня вона погіршала, а тому треба було поспішати з наступом, щоби використати цю сприяючу ситуацію.

*) В цей час військо Врангеля поділялося на I і II армію.

II.

СТРАТЕГИЧНЕ СТАНОВИЩЕ АРМІІ У.Н.Р. НАПЕРЕДОДНІ ПРОРИВУ II ФРОНТУ 10 ЛИСТОПАДУ 1920 Р.

А. Розташування Украінськоі Арміі на 10 листопаду.

Напередодні прориву наша Армія займала фронт *) приблизно по лінії від м. Яруга на Дністрі включно, по р. Мурафі й далі на північ: с. Березівка—м. Шаргород—с. с. Носівка—Андріївка—Мовчани—Коцмазово—Матейково—Токарівка—Рожени—Дубово—Винниківці—Багринівці—Літинка, смуга між нами й Поляками включно (Летичів—Миколаїв—Купель), протягом майже 110 верст.

Армія Українська складалася з 7 піших і 1-ої кінної дивізій; крім того в складі Армії тимчасово була російська Окрема Збірна Козача див. Осаула Яковлева.

Фронт було поділено на три групи:

Права — (Генер.-Хор. Удовиченко) 1-а Кулеметна і 3 стрілецька Залізна дивізії, — 3511 багнетів, 663 шаблі, 22 гарматі і 178 кулеметів. Вона займала фронт від м. Яруга включно до цукроварні, що на 1 кілометр на північ од м. Шаргорода.

Середня група—(Генштабу Генерал-Хорунжий Безручко) 5 стріл. Херсонська і 6 стріл. Січова дивізії,—2006 багнетів, 158 шабель, 11 легких гармат, 86 кулеметів; займала фронт од цукроварні, що на північ од м. Шаргорода, до залізниці Жмеринка—Проскурів в районі ст. Сербинівці.

Ліва група—(Генерал-Хорунжий Базільський) 1-а стріл. Запоріжська і Окрема—Збірна Козача дивізія

*) 10 клм. мапа.

Осаула Яковлева *) — 588 багнетів, 1253 шаблі, 16 лег. гармат, 151 кулемет. Фронт—од залізниці в районі ст. Сербинівці **) до с. Літинка включно.

Армійський резерв: а) 4 стріл. Київська дивізія—район м. Явтушків.
б) Окрема кінна дивізія — м. Воньківці.
в) 2 стріл. Волинськая дивізія — в районі с. с. Галузинці—Волковинці.
г) III-а російська армія (Генерала Перемикина)— в районі м. м. Проскурів—Волочиськ; Штаб—м. Проскурів.

Штаб Української Армії — м. Городок.

Ставка Головного Отамана — Кам'янець Подільський.

Запасові війська: 1-а Зап. бригада—м. Проскурів.
2-а Зап. бригада—м. Кам'янець Подільський.
Штаб Зап. військ — Кам'янець Подільський.

Передові базісні склепи — м. Дунаївці, м. Городок.

Головний базісний склеп — район м. Гусятина.

Центр політичний і адміністраційний — м. Кам'янець Подільський.

Головні воєнні шляхи:

а) Залізничні — Волочиськ — Проскурів — Деражня; Гусятин — Ярмолинці; Кам'янець — Староконстантинів; Могилів—Бар.

*) 9-го листопаду ще машерувала з району ст. Богданівці в район м. Летичева й далі в розпорядження Комгрупи лівої.

**) До прибуття дивізії Яковлева праве крило лівої групи охороняв кінний Мазепинський полк на участку—ст. Сербинівці с. Курилівці.

б) Шосе — Волочиськ—Проскурів; Дунаїці—Нова Ушиця—Котюжани — Гусятин — Ярмолинці; шосе місцями: Солодківці—Зіньків—Явтушків — Бар; Кам'янець Подільський — Проскурів.

в) Грунтові— Грунтових шляхів багато; їх більше з півночи на південь і далеко менше з заходу на схід, особливо на півдні. В суху погоду грунтові шляхи добрі не тільки для військ, але ж і для обозів; після дощів, через черноземний грунт, вони так розкисають, що для пересування гармат і обозів не вигідні.

Праве крило армії забезпечувалося прихильною до нас в той час Румунією, а ліве, до початку листопаду, польським військом; але на початку листопаду Поляки, згідно умов польсько-большевицького замирення, поступово пересунулися за р. р. Збруч і Горинь на „розеймову", демаркаційну смугу.

Б. Склад і чисельність Українських та большевицьких військ на фронті Яруга — Літин перед проривом 10 листопаду.

Українська армія. Наша Армія з кінною дивізією Осаула Яковлева на 7 листопаду нараховувала 8968 багнетів, 3250 шабель.

Артилерії на 8 листопаду малося: — 85 гармат легких і 10 тяжких, крім того 687 кулеметів, рушниць —25.607.

Харчовий стан Армії на 7/11—4115 старшин і 36.941 козаків.

Таким чином Армія з кінною дивізією Осаула Яковлева на 10/11 нараховувала не менше 10 тисяч багнетів, *) 3500 шабель, 95 гармат, 687 кулеметів, 2 бронепотяги, не рахуючи III-ої російської армії, яка могла дати 2000 багнетів і до 1000 шабель.

б) Большевицька армія. Большевицьке командування до 10-го листопаду з'осередило на фронті нашої Армії майже дві армії: XII і XIV (24-41-44-45-47-60 піші дивізії, 8-а кінна, 25 Башкірська кінна бригада та кінна бригада Котовського) в загальній кількості приблизно 20-24 тисячі багнетів, 3500-4000 шабель — 120 гармат — 5 бронепотягів **).

В. Забезпечення Української Армії.

Забезпечення нашої Армії в листопаді трохи поліпшало, але було далеке від бажаного.

Підчас ведення переговорів Поляків з большевиками з 12/11 — 18/11 і після замирення можна сподіватись було, що Поляки будуть мати більше можливости допомогти нам матеріяльно, але в цьому напрямі багато не було зроблено.

Де-кілька документів, дотичних забезпечення Української Армії.

Копія.

Із Запоріжської ч. 47. 6—21—57 Наштадарм У. Н. Р.

На ч. 370/к. Дивізія забезпечена, не рахуючи підходячих мобілізованих, на 60 %; чобітьми 65 %, харчами 20 %, де-чим 40—50 %, грішми 5 %, рушницями 80 %; набоями до них і до кулеметів 30 %, кіньми 10 %, техничним майном 5—8 %.

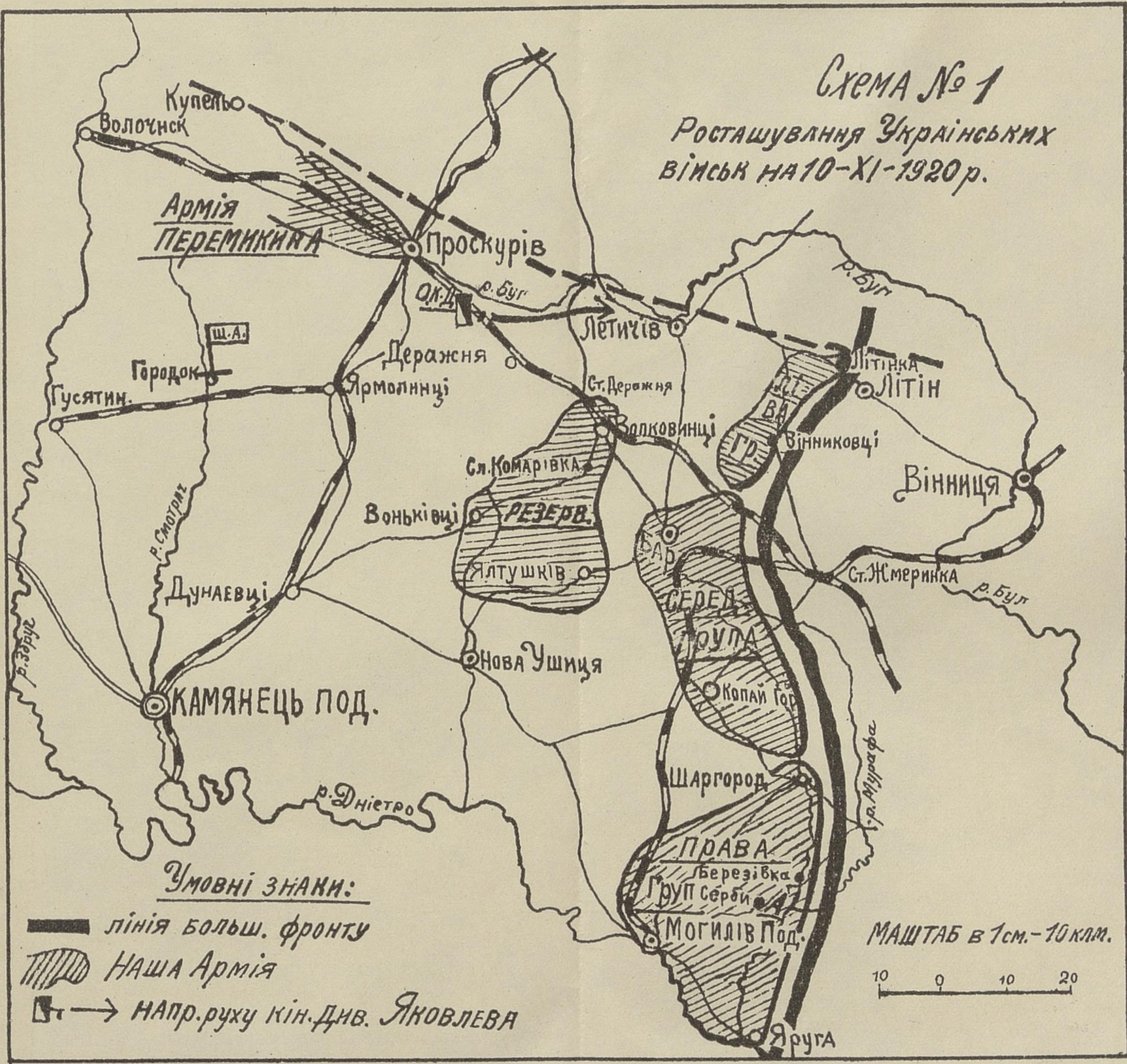
Стара Гута 6/11—20 р. ч. 104/оп.

Наштадив 1 Запоріжської

Генштабу Підполковник Стефанів.

*) При напруженні—15000 тисяч, маючи 40.000 людей і 25.607 рушниць.

**) По польських відомостях 18.000 тисяч багнетів. В перші дні листопадівських боїв бронепотягів було менше.

Схема № 1
Росташування Українських військ на 10-XI-1920 р.
Купель
Волочиск
Армія Перемикіна
Проскурів
р. Буг
О.К.Д.
Летичів
Деражня
Ст. Деражня
Літинка
Літин
Вінниковці
Вінниця
Щ.А.
Городок
Гусятин
Ярмолинці
Волковинці
Сл. Комарівка
Вонськівці
Резерв.
Ялтушків
Бар
Серед. група
Ст. Жмеринка
р. Буг
р. Смотрич
р. Збруч
Дунаєвці
Нова Ушиця
Камянець Под.
Копай Гор.
Шаргород
р. Дністро
р. Мурафа
Права
Березівка
Груп Сербі
Могилів Под.
Яруга
Умовні знаки:
лінія больш. фронту
Наша Армія
напр. руху кін. див. Яковлева
Маштаб в 1 см. – 10 клм.
10 0 10 20

Копія.

ДОДАТОК

до відомости про стан артилерійського постачання Дієвої Армії на 8 листопаду 1920 р.

Назва частин	Гармат	Рушниць	Кулеметів: Максима	Кулеметів: Кольта	Кулеметів: Люїса	ПРИМІТКА
Команда тилу	—	514	2	12	1	
1-а дивізія	10 . 2	2645	42	32	27	2 — 48 лін. гавб.
2-а —	11	4462	24	39	33	
3 —	14 . 2	4956	74	14	20	2 — 48 лін. гавбиці
4 --	18 . 2 . 2	3725	9	34	18	2 — 48 лін. гавбиці 2 — 6 дм. гавбиці
5 —	6	1797	11	27	12	
6 —	8 . 2	2251	14	12	14	2 — 48 лін. гавбиці
Кулеметна дивізія	6	1312	17	44	18	
Окрема кінна дивізія	6	1200	20	32	18	
Бронепотяг „Кармелюк"	3	163	2	9	—	
Бронепотяг „Запорож."	3	58	8	5	5	
Загін ген. Гулого	—	500	8	2	5	
Морський полуекіпаж	—	200	6	8	—	
Панцерний дивізіон	—	24	6	—	3	
Разом	85 легк. 10 тяжк.	25.607	243	270	174	

Начальник Відділу Постачання Управління Начальника Артилерії Дієвої Армії Підполковник Сухотин.

Т. В. О. Начальника
Дислокаційного відділу
1-го Генкварта
9-го листопаду 1920 р.
м. Кам'янець.

Копія.

До Начальника Оперативної
Управи.

Додаток до відомости про стан артилерійського постачання Дієвої Армії на 8 листопаду 1920 р.

Відомості, які подало Управління Начальника Артилерії при Штабі Дієвої Армії У. Н. Р., такі:

а) рушниць в запасі зовсім нема. Було телеграфичне повідомлення від Поляків, що 10.000 рушниць направлено в розпорядження Начальника Артилерії, але ці 10.000 ще не приняті.

Рушничних набоїв в запасі мається 100.000.

В дивізіях набої є, але взагалі недохват досить великий.

Що-до кулеметів, то в запасі мається тільки 5 сист. Кольта.

б) Відносно гармат, то зараз мається 3-х дм. — 4 нових зі всіма приладдями і 15 старих; 48"—5; 6 дм.—5.

Набоїв мається 17.550.

В набоях гострої нужди не помічається.

Сотник Радченко.

Г. Настрій ворожих і наших військ.

Після розгрому головних большевицьких сил під Варшавою, поразки під Львовом, Замостям і на других відтинках українсько-польського фронту большевицьке військо впало духом. У недобитків почалася велика дезерція й паничний настрій. Були зафіксовані випадки невиконання наказів і погроми в запіллю. Взагалі в той час большевицька армія не уявляла із себе, переважно піхота, регулярного війська.

У нашого козацтва навпаки—настрій був чудовий, була віра в нашу перемогу.

Мобілізація людей і коней, порівнюючи, пройшла гарно.

Настрій серед населення спокійний і до нашої влади прихильний.

Д. Оцінка стратегичного становища Української Армії напередодні прориву.

Замирання Поляків 18/X поставило Армію Українську в тяжкі умови, а большевицьку рятувало від катастрофи, яка була неминуча; це розвязувало їм руки на фронті на північ од нашої Армії й давало можливість перекинути з півночи XII армію для операцій проти нас.

Згідно умов перемир'я Польська армія поступово почала відхід за р.р. Збруч і Горинь; забезпечене до цього часу наше ліве крило зістало відкритим і кожну хвилину можна було чекати вдару ворога з півночи. Коли взяти під увагу те, що Поляки з 22 квітня і до 18-го жовтня не забезпечили нашу невелику Армію тим, чого ми сами не могли здобути, навіть при бажанні й затраті енергії *), то після умови з большевиками, якою вони звязали собі руки відносно нас, чекати забезпечення не було більше рації. Отже час був на користь большевиків, що були забезпечені ліпше від нас.

Дух нашої Армії був без порівняння вищий ніж армії большевицької.

Через сказане вище ситуація на фронті вимагала від нас енергії, швидкости рухів та рішучости.

Мент вимагав од нашого Командування за всяку ціну попередити ворога в наступі і до того ж несподіваному, щоб вирвати в нього ініціятиву і внести в його ряди панику, яка могла дати нам і набої і потрібне майно. В 1919 р. Запоріжська група тільки й жила тим майже, що захоплювала у ворога.

Небезпеку з півночи, що після замирення Поляків нависла над лівим крилом нашої Армії, наше Коман-

*) Набої, техничне майно та инше.

дування взяло під увагу і відповідно до цього зробило перегрупування військ, закінчивши його 1-го листопаду.

Лишалося тільки попередити ворога, при всіх несприяючих обставинах, до яких відносилися—кепське забезпечення Армії та неготовність союзних російських військ. Замирення на де-який час було корисним для нас, бо ми потребували для перепочинку припинення бойових подій, що тревали без перерви від 15 вересня. Але весь час треба було памятати, що бувають такі менти в історії війн, коли грають ролю не кількість, а якість війська, моральний стан його і, головним чином, час. Коли упустити мент, то другий раз він не повертається.

III.

ЛИСТОПАДІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ З 10 ПО 21 ЛИСТОПАДУ ВКЛЮЧНО.

Мапа 10 вер. дм.

Початок бою. Прорив правої групи.

10-го листопаду між 7—8 годинами, в той час, коли майже всі старші начальники правої групи були в м. Могилеві, куди їх було покликано Командуючим групою 9/XI на нараду з приводу нашого наступу, що намічався на 11/XI, большевики, після короткої гарматної підготовки по району с. Березівки, пристріляному ще за час затишшя, перейшли в наступ піхотою між м. Чернівцями і с. Березівкою. 7-а бригада *) 3-ої стріл. Залізної дивізії, яка займала фронт в цьому районі, після короткої перестрілки була швидко збита і ворожа кіннота кинулась по шляху с. Березівка — м. Могилів. Наступаючи цим шляхом,

*) Бригадою тимчасово командував полк. Чміль.

вона вскочила в с. Шендерівку, де стояв 24 курінь 8 бригади (ця бригада, яко резерв 3 дивізії, займала район с.с. Серби—Шендерівка). Частина куріня була знищена, а решта попала до полону, за винятком поодиноких людей, яким пощастило втікти. Другі курінi цієї бригади, розстрілявши набої, теж незабаром були збиті.

Майже одночасово з проривом в районі с. Березівка, був зроблений прорив виключно кіннотою в районі м. Шаргород. В цьому районі о годині 7—8 ранку, під туман кіннота непомітно підійшла близько до фронту і несподівано кинулась в шаблі на заставу, яка стояла на дорозі на схід од м. Шаргорода. Застава встигла дати лише кілька стрілів. Знищено заставу, яка була розташована на північ од м. Шаргорода на цукроварні (1 кілом).

9-а бригада тої ж дивізії, яка скупчилась в м. Шаргороді, була обійдена кіннотою з півночи (приблизно 1 — 2 сотні), головна маса якої проскочила по шляху Мурафа—Шаргород. Ця бригада частично була знищена, а більшість попала до полону. Тільки 12 кулеметів на тачанках (із 38) і поодиноким кінним удалося вискочити з м. Шаргорода.

Розбита 3-я дивізія, загубивши багато людей забитими, раненими, а ще більше полоненими, залишивши ворогові більшість гармат, почала дезорганізований відступ в загальному напрямі на півден.-захід в район с. с. Юрківці—Серебринці—Лядова. О 16 годині того ж дня ворожі кінні відділи появилися в районі Вендичани—Немерчі, а розїзди доходили до с. Рівно (верст 12 на захід од залізниці Могилів—Бар).

Недобитки 3-ої дивізії в ніч на 10/11 листопаду розташувалися в районі с. с. Юрківці—Серебринці.

Біля 11 годин в той же день ворог повів наступ на Кулеметну дивізію, але вогнем її був відбитий. Між 15—16 годинами він знову значними силами наступав на позицію 2-го куріня в районі с. с. Мервинці — Іванівка і частиною сил між 1-ою і 2-ою бригадами цієї

дивізії. Бій продовжувався до ночи. Зазначені вище села переходили з рук до рук. В лавах наших билися проти ворога і місцеві селяне, забираючи зброю від забитих і поранених. Через повну відсутність набоїв і багнетів на більшій кількості рушниць, контр-атака 2-го куріня і місцевих селян не мала великого успіху і тому прийшлося повернутися на старі позиції. Біля 20 години був запитаний телефоном Генштаб дивізією (м. Могилів), звідкіль одержано наказа відходити: 1-й бригаді на м. Бронницю, а другій на с. Воеводчинці, де і заняти позиції; обози почали пересуватися до м. Могилева. В Бронниці був телефонний звязок зі штабом дивізії. Незабаром після приходу до Бронниці 1-ої бригади, їй наказано відходити на м. Могилів, а 2-ій на с. Рівно, щоби не бути відрізаними ворогом, котрий вже займав м. Озаринці. Через 1/2 години після цього звязок зі штабом дивізії припинився і куди штаб вирушив, бригади не знали.

В першому ударі проти 3-ої дивізії з боку ворога брала участь піхота і не менше одної кінної бригади.

Ніччю 10/11 листопаду в м. Лучинець стояв штаб большевицької кінної бригади; між 24 — 3 годинами тої ж ночи у Вендичанах було розташовано до 300 шабель ворога, а на кладовищі Вендичан—200 багнетів; в с. Верхн. Ольчадаїв 200—300 шабель ворога.

Причини поразки правої групи.

Поданий хід подій дає змогу зробити наступні висновки що-до причин поразки правої групи, а саме:

1) Відсутність добре організованої розвідки й охорони в дивізії.

2) Відсутність заздалегідь розробленого на всякий випадок плану оборони.

3) Відсутність в частинах старших начальників, які в більшості в той мент ще не повернулися з Могилева.

4) Великий протяг фронту.

5) Злий стан звязку.

6) Несвоєчасна надсилка штабом групи набоїв на фронт *).

7) Неуміння заховувати службових таємниць.

8) Добре організована з боку ворога розвідка, особливо агентурна.

9) Несподіваний наступ ворога.

Що торкається всієї групи, то до цього можна прибавити—невикористання своєчасно кінноти **).

Взагалі не було жадної спроби перейти до контрнаступу за відсутністю добре налагодженого звязку в групі.

Ситуація 10/XI на відтинку середньої групи.

10-го листопаду 5 стр. Херсонська дивізія займала фронт по лінії с. с. Носівка—Андріївка—Мовчани, маючи дозорчі кінні пости в с. с. Коцмазово—Матейково.

6-а стрілецька дивізія згідно з наказом по групі ч. 1 від 9/11 вирушила 10 листопаду о 8 годині з району м. Бар в район с. с. Попівці—Коцмазово.

Простір між залізницями Бар—Жмеринка і Проскурів—Жмеринка наглядала сотня 6-го техничного куріня, яка залишалась в м. Бар.

Частина ворожої кінноти, в 150—200 шабель, що прорвалась в районі м. Шаргорода, пішла на м. Копайгород і вийшла в запілля 5 стр. Херсонської дивізії, а головна маса на м. Лучинець.

Після 12 годин ворог повів наступ по всьому фронту 5 Херсонської дивізії і о 18 годині примусив її відійти на лінію Обухів—Копайгород—Гальчинці.

---

*) Зі слів де-яких командірів частин, які були на нараді 9/XI в Могилеві, виявляється, що набої в Могилеві були вже 9-го, кількостю не менше, як де-кілька сот тисяч рушничних набоїв. Ці набої підчас прориву були вислані 10/XI на зустріч відходячим частинам, але в районі Вендичан попали ворогові. Один із командірів частин 3-ої дивізії в ніч 10/XI захватив ці набої в Вендичанах в той час, коли большевики п'янствували, а набої охороняли селяне. Здається, що при тих обставинах і з тими силами можна було розбити большевиків в Вендичанах, беручи на увагу їх безпечність, але не найшлось людини, яка б ризикнула на цей крок. Набравши стільки набоїв, скільки можна було нести на людях, цей відділ потихеньку відійшов, забравши й селян, які охороняли набої, а большевики продовжували п'янствувати.

**) По відомостях Ш. Д. А. на 7/XI в одній тільки 3-ої дивізії рахувалось 606 шабель.

До вечера 10/11 6-а стрілецька дивізія зосередилась в районі с. с. Попівці—Матейково.

Ворог до вечера цього ж числа заняв м. Лучинець—с. Степанки (8 вер. на північ од м. Лучинець) —Грабовці—Коцмазово.

Ситуація 10/XI в районі решти військ Української Армії і російської.

В інтервалі між середньою і лівою групами і на фронті лівої од Коцмазова до Літинки включно був повний спокій.

Цілий день 10/11 армійський резерв стоїть на місці (2-а Волинська—4-а Київська і Окрема кінна дивізія).

Російська Окрема Збірна Козача дивізія Осаула Яковлева—в районі Летичева.

III-а російська армія Генерала Перемикина — на місці, в районі Проскурова—Волочиськ (з 7-го листопаду *).

Висновок.

Отже 10/11 в той час, коли на фронті правої групи розігралась бойова драма і вирішувалась доля групи, а до деякої міри всієї армії, сусідня група до 11 годин дня не проявляє ніякої активности (прорив між 7—8 годинами), поки ворог її саму не заатакував; три Українські дивізії армійського резерву стояли на місці, не зробивши кроку вперед і загубили дарма день 10 і ніч 10/11 листопаду. **) На фронті лівої групи повний спокій.

---

*) 10 го листопаду Головний Отаман С. Петлюра в передбаченні нашого наступу 11/XI, не знаючи про те, що фронт нашої Армії прорваний, виїхав автом на фронт. Як не помиляюсь, про прорив йому стало відомо тоді, коли він приїхав у Курилівці Муровані.

**) Автор цілковито помиляється в оцінці ролі армійського резерву в сучасному бою як маневрової групи, а не затички для дірок фронту, що мусили виконувати часткові резерви групи, і не робить розрахунку часу, коли можна було вжити армійського резерву.

Про поразку правої групи перші відомості в Штабі Армії (Городок) були отримані з телефонної розмови Генкварта з старшиною для доручень при Гол. Отамані (здається, з Нов. Ушиці) о 22 год. 10 листопаду. Біля 23 год. було вже принято 3 донесення правої групи (від 8, 10 й 12 год.), а між 24 год.—1 год. ночи був виданий наказ ч. 395, який міг бути отриманий групами між 2--3 год. ночи. Треба було дати час штабам дивізій резерву коли не на обміркування, то, принаймні, на передачу розпоряджень вниз, а частинам зібратися вночі. Ясна річ, що вимагати початку руху раніш ранку було не можливо, бо війська не остільки рухливі, як . . . думки автора. Ред.

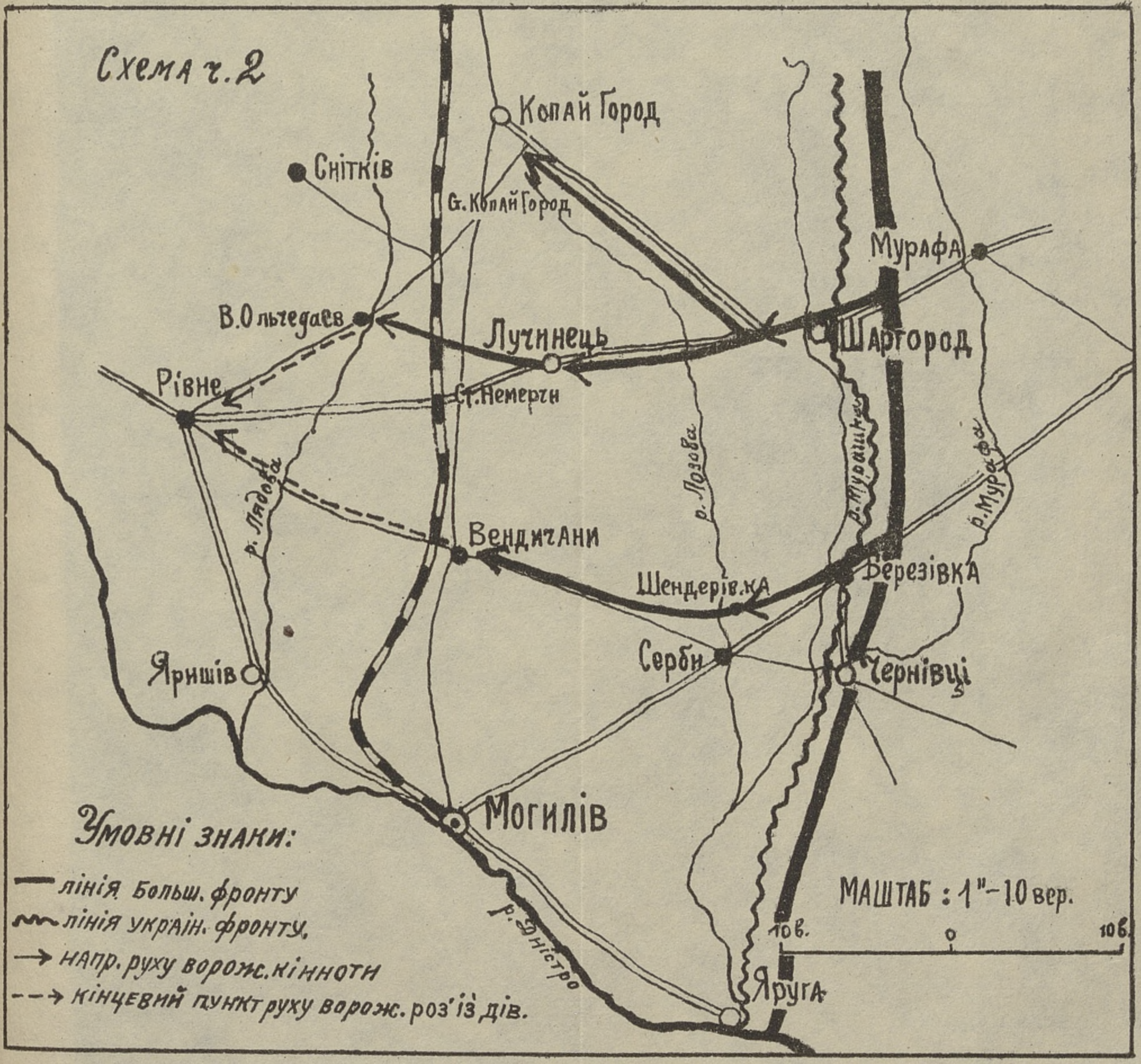

Схема ч. 2
Копай Город
Сніткiв
G. Копай Город
Мурафа
В. Ольчедаев
Лучинець
Шаргород
Рівне
Ст. Немерчи
р. Лозова
р. Мурашка
р. Мурафа
р. Лядова
Вендичани
Березівка
Шендерів.ка
Серби
Яришів
Чернівці
Могилів
Умовні знаки:
лінія Больш. фронту
лінія україн. фронту
напр. руху ворож. кінноти
кінцевий пункт руху ворож. роз'їз дів
р. Дністро
МАШТАБ : 1"–10 вер.
10в.
0
10в.
Яруга

III-а російська армія 10/11 продовжує спочивати в районі Проскурів—Волочиськ.

Цілий день звязок працював кепсько. Таким чином із 9 піших і 3 кінних дивізій (2 піш. і 2 кінних—російські), які були в розпорядженні Командарма Генерал-Поручника Омельяновича-Павленка, в бою 10/11 взяло участь тільки 3 піші дивізії і то в ріжні часи дня *).

Наслідки прориву 10-го листопаду—поразка большевиками нашої правої групи і потиснення правого крила середньої групи (5 стріл. Херсонська дивізія). На 11/11 праву групу треба вважати небоєздатною,—маючи це на увазі Командування Армії і видає відповідний наказ Армії на 11/11.

Витяг з наказу ч. 395.

„а) Окремій Кінній дивізії зранку 11-го листопаду перейти в м. Сніткове, ведучи розвідку на Вендичани—Лучинець, в метою розшукати ворожу кінноту і знищити її.

б) 4 стріл. Київській дивізії як можна швидче пересунутися в м. Копайгород, ведучи розвідку на м. Шаргород—Лучинець з метою допомогти правій групі вдарити в праве крило і тил прорвавшогося ворога.

в) Правій групі своєю кіннотою ліквідувати ворожій наступ, щоби випрямити своє положення, після чого приступити до виконання завдання згідно останнього оперативного наказу.

г) Середній групі затриматись поки виконанням завдання останнього оперативного наказу, а потім в звязку з 4 Київською і Окремою Кінною дивізіями, дивлячись по обставинах в правій групі, продовжувати виконання попереднього завдання.

д) Лівій групі продовжувати виконання останнього оперативного наказу.

Залишеній в армійському резерві 2-ої Волинській дивізії бути напоготові до маршу по першому наказу".

*) Таке явище треба вважати цілком нормальним на великому фронті, коли армія поділена на окремі самостійні групи. Ред.

Оцінка наказу ч. 395.

Із розвідчих звітів, попередніх оперативн. наказів, а також плана Командарма од 29 жовтня видно, що головна небезпека для нашої Армії передбачалася з півночи, а тому і армійський резерв був ближче до лівого крила Армії, ніж до правого (Явтушково—Вонськівці—Галузинці). В нашому наступі, що передбачався 11/11, головне завдання покладалось на середню і ліву групи, а права група по ідеї мусила грати другорядну ролю. Завдяки добрій большевицькій розвідці, особливо агентурній, і зраді *) большевикам були відомі наші слабі місця, а також день нашого наступу. Вони випередили нас на одну добу і вдарили по нашому слабому місцю. **) Цього завжди треба було чекати. Отже перші стріли 10/11 загуркотіли на фронті правої групи і прорив фронту трапився там же. Цього лякатися не було чого, бо при великому протязі фронту і при малій кількості багнетів фронт завжди може бути прорваний, це звичайне явище в маневреній війні. А голівне полягало в тому, що раз ворог нас попередив, то треба було за всяку ціну знов вирвати ініціятиву; не треба було губити часу на прояснення ситуації і негайно з першими гарматними стрілами і недобрими відомостями з правого крила приступити до виконання свого попереднього основного плану, середньою і лівою групою розбити перед собою ворога, а правою стримувати його наступ ***). Цим би не латалось дірка, а уперто навязувалась своя воля. В противному разі ми спізнялись на правому крилі і до нуля зводили наші приготовлення на фронті других груп.

Що торкається самого наказу ч. 395, то, здається, краще було б зробити в ньому такі зміни:

*) Перехід на бік большевиків командіра Штабової сотні 9-ої бригади і одної чоти за день-два до прориву.

**) Права група була найсильнішого складу і в разі доброго командування удар большевиків був би зліквідований до вечера 10 листопаду. Ред.

***) Цю думку автор наводить даремно, бо Штаб Армії через 2—3 год. після отримання відомостей про „перші гарматні стріли" вже закінчував передачу тих розпоряджень, яких вимагала дійсність. Ред.

а) Окремій Кінній дивізії негайно з одержанням цього наказу перейти в м. Сніткове і бути там не пізніше розсвіту 11/11, ведучи розвідку на Вендичани —Лучинець з метою активного забезпечення правого крила армії в районі Сніткове, і тримати звязок з правою групою.

б) Київську дивізію в оперативному відношенню передати в підлеглість Комгрупові середньої; крім того зазначити, щоб вона була не пізніше розсвіту 11/11 в м. Копайгороді.

в і г) Середній і лівій групам з розсвітом 11/11 перейти в енергійний наступ на своїх відтинках і розбити ворога; переслідуючи його, ні в якому разі не переходить річки Буга. Лівий групі весь час забезпечувати себе з півночи.

д) 2-ій Волинській дивізії до розсвіта 11/11 зосередитись в с. Петрани і поступити в розпорядження Комгрупа лівої. Один курінь цієї дивізії з батареєю і одною сотнею Мазепинського полку залишиться у м. Волковинці в армійському резерві.

е) Армії Генерала Перемикина до розсвіта 11/11 зосередитись в районі м. Міхамполя, провадячи розвідку через м. Воньківці в напрямках м. м. Заміхів—Явтушково і тримаючи звязок через ст. Деражня з м. Летичевом.

Одну з 2-х піших дивізій, найменше боєздібну, до розсвіту 11/11 зосередити в м. Проскурів. До вечера 11/11 армії Генерала Перемикина перейти: піхоті — с. Шелехово, кінноті—Женишківці. Розвідку — Заміхів — Явтушково.

Такою зміною оперативного наказу досягалось слідуюче:

1) Наша воля не підлягала ворогові і розбивала його плани; *)

Виривалась ініціятива з його рук; *)

*) Звичайно, що ці вислови визначають одне і те ж розуміння. Ред.

3) Ми не латали дірок, а наносили кулаком міцний удар ворогові;

4) Словами „забезпечення правого крила Армії“ не давали можливости відірватися кінній дивізії з поля, де мусив розігратися генеральний бій; а вислів „активно забезпечувати“—не пришивав її до одного місця і пасивности, а, навпаки, давав повну свободу в межах свого завдання—забезпечування правого крила Армії.

5) Віддаючи Київську дивізію в підлеглість Комгрупові середньої, цим обєднувалось Командування і забезпечувалось од окремої поразки. *)

11 листопаду. Другій день бою.

а) Права група. Зранку 11/11 ворожі кінні відділи продовжували переслідування правої групи вздовж р. Дністра.

Біля 6 годин ранку цього числа частини 1-ої бригади Кулеметної дивізії пройшли м. Могилів. Не маючи абсолютно ніякого звязку ні зі Штабом дивізії, ні з 2-ою бригадою, полковник Пузицький (помічник Комдива Кулеметної) вирішив продовжувати відступ в напрямку на м. Яришев, куди і підійшов з відділом Кулеметної дивізії о 8 годині ранку. В цей мент в м. Яришеві зосередилась решта Кулеметної дивізії, Штаб дивізії, відділ полковника Гулого-Гуленка, якась частина 3-ої стріл. дивізії і багато обозів.

Як тільки відділ полковника Пузицького втягнувся в м. Яришев, ворог несподівано з заходу підійшов до містечка, перерізавши дальніші шляхи відступу і відкрив вогонь по м. Яришеву. Піднялась надзвичайна метушня, особливо серед обозів. В цей критичний

*) Можливо, що рішення автора значно ліпше, ніж те, яке було прийнято Командуванням Армії на протязі кількох хвилин, що лишалися для цього в його розпорядженні в той скрутний мент. Ні Ген.-Кварт. ні Нач. Штабу (Командуючого в той мент в Штабі не було) иншого рішення не взяли, алеж рішення було взято, передано підлеглим частинам і дальніше залежало вже від виконавців. Отже користуючись методом научної критики, авторові належало б оцінити наказ ч. 395 не з боку того, чи не було б в данний мент ліпшого рішення, а з боку доцільности виданого розпорядження. Тоді б не було потреби подавати своє рішення, як ліпше, бо звичайно, чим докладніше з'ясується ситуація за час після війни, тим на свободі та по докладному обміркуванню можна приняти значно ліпше рішення. Ред.

мент сотник Кириця зі своїм курінем з криком „слава" атакував ворога на висотах в районі Яришева, а полковник Пузицький з кінною півсотнею прорвав ворожу лаву, що займала дорогу з м. Яришева в с. Хоньківці і в такий спосіб примусили ворога до відходу на північ. Але відходячому ворогові на допомогу підійшли спішені кінні частини і шлях на захід знов був під загрозою. Полковник Пузицький, зібравши під загрозою розстрілу окремих вояків, які були біля обозу, організував сотню зі старшин, козаків, лікарів, санітарів і остаточно зліквідував ворожий напад. О 12 годині дня шляхи з м. Яришева на захід були вільні. Після бійки полковник Пузицький послав сотника Волощука з кіннотчиками з повідомленням, що ворог відбитий і шлях на захід вільний. Виявилось, що Штаб дивізії, 1-а бригада, 2 куріні II бригади, а також частина III дивізії, здається, 21 курінь, кудись зникли *).

До 15 годин курінь сотника Кириці, кіннота і зформована сотня під загальним керуванням полковника Пузицького займали позиції в районі м. Яришева. Пропустивши обоз, цей відділ, як аріергард, розпочав рух на м. Калюс, куди і прийшов після 20 годин на ночівлю. В близчих селах на схід од м. Курилівці Муровані цього числа вдень ворога не було виявлено.

Зранку кіннота 3-ої стріл. Залізної дивізії знаходилась в районі на захід од с. Верхній Ольчадаїв і в с. Попова, а піхота — 11/XI ночувала в м. Стара Ушиця. Штаб правої групи—м. Курилівці Муровані. Звязку Штабу групи з своїми пішими частинами майже не було. За винятком бою з ворожою кіннотою в районі м. Яришева, на других відтинках правої групи бою в цей день не провадилось.

*) 21 курінь 7 бригади 3-ої Залізної дивізії і 2 куріні 2 бригади Кулеметної дивізії на чолі з Комбригом 2-ої переправились по льоду через Дністро в районі с. Лядова в Румунію. Через те, що Дністро ще не добре замерз, були нещасні випадки. Ці відділи інтерновані Румунами.

11/XI в правій групі боєздібною рахувалась тільки кіннота і, як виняток, відділ полковника Пузицького.

б) Середня група. О 6 годині ранку 11/XI частини 6 стріл. дивізії скупчились в с. Попівці, а 13-а бригада в с. Гальчинці. Дивізія повела наступ з метою оволодіти с. с. Грабовці — Коцмазово. Збивши ворога з передових позицій, дивізія продовжувала наступ, але під самим с. Коцмазовом була атакована з півночи ворожою кіннотою, досить значної кількости і примушена відійти з великими втратами—забитими, раненими і полоненими на лінію м. Копайгород—с. Шипинки, а до вечера — в район с. Мар'янівки, виставивши на с. Кошаринці, с. Верхівку з бекетами в с. Приморщениця.

Частини 5-ої стріл. Херсонської дивізії після бою відійшли спочатку на с. Володіївці, а після того, як були охоплені з півдн. сходу ворожою кіннотою — на лінію с. с. Борок—Мар'янівка, виставивши застави по горбах на схід од цих сіл.

в) Відтинок між середньою і лівою групами. Відтинок од с. Комарівці (виключно) і до с. Курилівці (включно) охоронявся бронепотягами і кінним Мазепинським полком. 11/XI бронепотяг „Кармелюк" з залізничною сотнею прибув на ст. Комаринці (Волковинці), а бронепотяг „Чорноморец" відійшов у запілля для заміни паротяга і полагодження гарматної установи.

На відтинку кінного Мазепинського полку 11/XI після 13 годин ворог повів наступ на смузі с.с. Сербинівці—Лопатинці—Курилівці, силою до 200 багнетів і 60 шабель. Наші кінні пости відійшли в район сл. Сиверинівки—Головчинці, але після рішучого контр-наступу Мазепинці збили ворога і примусили його відійти на свої старі позиції. Через $1 \, {}^1\!/_2$—2 годині ворог повів в другий раз наступ на цьому відтинку, але ж удачним маневром Мазепинців з боку с. с. Петрани—Курилівці ворог знов був відкинутий. О 18 годині 10 хвилин ворог в третій раз перейшов в наступ, силою

до 300 багнетів і 60 шабель і примусив наші кінні відділи відійти в с. Ражени.

г) Ліва група. Цілу ніч 10/11 листопаду ворог провадив розвідку на правому крилі групи.

11/XI на всьому відтинку лівої групи спокій. Ліва група провадила перегрупировку, яка скінчилась о 16 годині.

I-а бригада Запоріжської дивізії зосередилась в районі с. с. Дубова—Винниківці—Овсяники; 2 бр.—в районі с. с. Багринівці — Літинка; 3 бр.—в районі с.с. Сахни—Білецьк; кінний Чорних Запоріжців полк — в районі с. с. Клопотівці—Макарівці; кінна дивізія Осаула Яковлева (російська) — в районі с. с. Дяківці — Кусиківці—Медвідівка.

д) 4-а стріл. Київська дивізія 11/XI о 7 годині ранку вирушила з м. Явтушково і до вечера заняла після сутички з ворогом с. Мар'янівку, кінното́ю—с. Берлинці Лісові. На ніч дивізія скупчилась в с. с. Берлинці Польові—Супівка.

е) Окрема Кінна дивізія 11/XI о 13 годині скупчилась в м. Сніткові; її розїзди в 4 верстах на південь од цього міста зустрітили ворога. В районі м. Сніткове дивізія вступила в бій. До 17 год. з боєм вона заняла село Котюжани, ст. Котюжани, а в 17 год. 30 хвилин дивізія вела бій з ворожою піхотою на горбах на захід од с. Раманки (на схід од ст. Котюжан). В цьому районі розбита большевицька піша бригада 60 піш. дивізії. До нашого полону попало 500—600 чоловік із 538, 539, 540 полків, 2 цілком справні гармати, 8 кулеметів, із них 6 на тачанках з кіньми, до 300 гарматних набоїв і 100.000 рушничних набоїв. Після бою дивізія на ніч відійшла в м. Сніткове, куди і прибула між 24—1 годиною ночи. Втрати дивізії—3 старшини раненими, до 20 козаків забитими і раненими, 30 коней вийшло з рядів.

ж) Армійський резерв—2 стріл. Волинська дивізія — с.с. Галузинці — Волковинці.

з) III-а російська армія, Генерала Перемикина, на 11/XI — в районі м. м. Проскурів — Волочиськ.

Висновок. 11/XI ворог розбиває середню групу і несе частичну поразку від Окремої Кінної дивізії в районі с. с. Котюжани—Романки.

На фронті правої групи серйозних подій не було. Тільки в районі Яришева була бійка відділу полковника Пузицького з ворожою кіннотою, яку відбито. Де-який успіх ворог має на відтинку Мазепинського полку. Перед вечером на праве крило середньої групи прибула 4 стріл. Київська дивізія, яка мала незначну сутичку з ворогом в районі с. Мар'янівка.

На відтинку лівої групи спокій.

III-а російська армія стоїть на старому місці. 11/XI не принесло нам рішучих наслідків через зпізнення резервних дивізії і тому, що акція лівої групи в цей день не була розпочата.

12 листопаду. Третій день бою.

а) Права група. О 6 годині ранку частина Кулеметної дивізії під командою полковника Пузицького вирушила з м. Калюса, де вона ночувала 11/12 листопаду, в напрямку на м. Стару Ушицю. Рух по шляху, який ішов по-над самим Дністром був надзвичайно тяжким і обози рухались поволі. Не доходячи 5—6 вер. до м. Старої Ушиці, приєдналися частини I Кулеметної бригади, які на чолі з Комдивом, Генерал-Хорунжим Бурковським, вирушили 11/XI з м. Яришева по-над самим Дністром в напрямку на м. Калюс.

Біля 17 години Кулеметна дивізія зосередилась в Старій Ушиці.

Цього ж дня частини 3 дивізії вирушили зі Старої Ушиці на м. Жванчик. Кіннота 3-ої стріл. Залізної дивізії відійшла на м. Нову Ушицю, де був розташований і Штаб правої групи.

Ранком цього ж числа м. Калюс занято ворожим відділом кількостю до 250 шабель і 200 багнетів. Можна

гадати, що це той самий відділ, який ночував 10/11 в районі ст. Вендичани.

На відтинку правої групи цілий день боїв не було. Тільки пізно вечером м. Курилівці Муровані було заняте двома ворожими кінними сотнями, евентуально тим самим відділом в 300 шабель, який 10/11 ночував у с. Верхн. Ольчадаїв.

Вздовж р. Дністра ворог провадив інтенсивну розвідку в напрямку на стару Ушицю.

б) Відтинок 4 стріл. Київської дивізії. Зранку 12/XI дивізія вела впертий бій і біля 12 годин захопила с. с. Берлинці Лісові, Берлятку, Обухово, ст. Котюжани і с. Хрінівку. Незабаром ворожа кіннота, кількостю до 500 шабель з артилерією, повела наступ на дивізію з боку с. Татариска (6 верст на південь од м. Снітково), захопила с. Котюжани і заатакувала частини цієї дивізії біля с. Берлинці Польові. Майже одночасово з цим ворог повів фронтальний наступ, а його кіннота, кільк. до 300 шаб., атакувала з лісу, що на північ од с. Берлинці Лісові. Київська дивізія, відбиваючи ворога, що насідав зо всіх боків, несла тяжкі втрати і почала пробиватися на с. Борок. Дивізію врятував Генерал-Хорунжий Тютюнник, який появився в передніх лавах зі своєю Штабовою сотнею і атакував ту ворожу кінноту, яка більше всього насідала. Це для ворога було так несподівано, що в цьому пункті він відійшов назад, що дало змогу дивізії впорядкуватися і більш-менш щасливо вийти зі скрутного стану. Після бою дивізія одержала наказ скупчитись в районі м. Воньківці.

в) Події в районі Окремої Кінної дивізії. В той час, коли 4 стріл. Київська дивізія вела бій і з боєм відходила на с. Борок, Окрема Кінна дивізія спочивала в районі м. Снітково. Але незабаром після поразки Київців ворог з району ст. Котюжани повів наступ на м. Снітково. Прапори ворога помилково були приняті за білі, що дало підставу гадати про бажання ворога здатись. Коли вислані від дивізії

парламентарі наблизились до 400 кроків, ворог розпочав по них і по дивізії гарматний вогонь на картеч і кінними лавами кинувся в атаку. Окрема Кінна дивізія перейшла в контр-атаку, але була зустрінута сильним гарматним вогнем ворога. Не маючи перед собою зручної для маневру місцевости, дивізія не могла витримати наступу переважних сил ворожих і почала відхід в напрямку на м. Заміхів. О 20 годині головні сили цієї дивізії прибули в м. Заміхів, маючи арієргардні відділи в боях з переслідуючим ворогом.

г) Відтинок середньої групи. 6 стріл. Січова і 5 стріл. Херсонська дивізії зранку 12-го листопаду повели наступ з району с. с. Борок—Мар'янівка в загальному напрямку на Копайгород. Дивізії мали успіх і посувалися вперед, але між 15 і 16 годинами в Штабі середньої групи були одержані певні відомості, що 4 Київська дивізія, яка наступала правіше групи, розбита і відійшла в загальному напрямку на м. Явтушково. Не маючи добрих відомостей з півночи і своє праве крило відкритим з півдня, група о 16 годині почала відхід, боючись за свої тилові шляхи. О 21 годині група зосередилась в районі Явтушково-Підлісне.

д) Відтинок між середньою і лівою групами. На фронті кінного Мазепинського полку ворог зранку 12/XI виявив значну активність і потиснув кінні застави. З наступом темряви бойові акції в цьому районі стихли.

12/XI о 11 годині бронепотяг „Кармелюк" вирушив до позиції Мазепинського полку. На схід од ст. Сербинівці він вступив у бій, після якого відійшов на стацію Комарівці.

До 16 годин бронепотяг „Чорноморець" ще не повернувся з ремонту.

е) Ліва група. Зранку 12/XI 1-а стріл. Запоріжська дивізія перейшла в наступ.

1-а бригада після впертого бою заняла о 15 годині

с. с. Почапинці, Майдан Почапинський і горби на схід од цих сел.

2-а бригада до 10 годин оволоділа с. с. Борків—Майдан Борківський і Кулига.

Контр-наступом 25-ої кінної Башкирської бригади головним чином із Літинського району в обхід з півночи лівого, неприкритого крила 2-а бригада була трохи потиснута. Через спізнення куріня 3-ої бригади вона не могла перейти в контр-наступ і до вечера залишалась на горбах під с. Майдан Борківський і на схід од с. Кулиги. Ворожий контр-наступ на лівому крилі дивізії був стриманий і після цього ворог провадив тільки інтенсивну розвідку. На правому крилі дивізії с. Почапинці знов перейшло до рук ворога.

Втрати за 12 листопаду в 2-й бригаді—один старшина забитий, 2 козаки ранених; в першій бригаді не відомо, а 3-я бригада участи в бою не брала.

Мала акція 12/XI в лівій групі зясовується тим, що російська кінна дивізія Осаула Яковлева не прибула в призначений їй район, не дивлячись на цілу низку наказів, і 12-го листопаду не розпочала наступу, як це обіцяв Осаул Яковлів. Лише о 10 годині один полк цієї дивізії вирушив із с. Сахни в с. Кусиківці.

Армійський резерв. 2-а Волинська дивізія за винятком кінного Мазепинського полку стоїть на місці—Вовковинці—Галузинці.

Армія генерала Перемикина. Частини російської групи генерала Бобошка зосередились в районі с.с. Михалківці — Заруддя — м. Михампіль; кіннота генерала Трусова залишалась в районі м. Проскурів—Олешин—Груживиця.

Центр уваги Командування Армії цього числа перейшов на середню і ліву групи, а події на фронті правої групи вимагали негайного прикриття міста Камянця Подільського, де евакуація ще не починалася. В звязку з цим виникала необхідність створити з частин залоги м. Камянця невеличкий збірний відділ, якому і було наказано виставити на

13/XI охорону по р. Ушиці від Старої Ушиці через Соколець—до м. Миньківці для захисту району Камянець—Дунаївці від можливого нальоту ворожої кінноти.

Так вже 12/XI склалась ситуація, яка загроджувала перебуванню Уряду У. Н. Р. і центральних установ у Камянці.

Висновок. 12/XI ворог наніс поразку 4 стріл. Київській і Окремій Кінній дивізіям, наслідком чого змушена була відійти середня група в район Явтушків Підлісний. Кінні застави Мазепинського полку були трохи потиснуті. Ліва група мала лише незначний успіх через спізнення дивізії Осаула Яковлева.

Вранці ворог заняв м. Калюс, а вечером 2-ма кінними сотнями м. Курилівці Муровані. Місто Камянець Подільський було під загрозою нальоту ворожої кінноти.

Таким чином 12/XI листопаду перевага була на боці ворога.

Отже неуспіх цього дня виник з таких причин:

1) Відсутність об'єднання Командування середньої групи і Київський дивізії;

2) Бездіяльність Окремої Кінної дивізії підчас боїв середньої групи і Київської дивізії;

3) Невиконання наказу Комдива російської Осаула Яковлева.

13 листопаду. Четвертий день бою.

Зранку 13/XI ворог був активний од р. Дністра до залізниці Жмеринка—Проскурів включно.

По одержаних од селян відомостях зранку 13-го листопаду на просторі між р. Дністром і шляхом Котюжани—Дунаївці в напрямку на захід посувався значний відділ ворожої кінноти; пізніше виявилось, що то були частини Одеської кінної зразкової бригади, кількостю до 800 шабель.

О 13 годині нашим льотником сконстатовано присутність ворожої піхоти в Курилівцях Мурованих, а також на шляху між цим містечком і Вербівцем—ру

колони піхоти з артилерією, в яку наш льотник кинув де-кілька бомб.

В цей день частини правої групи скупчились в районі м.м. Жванчик — Миньківці; боїв на відтинку групи не було. О 14 годині частини середньої групи після впертого бою залишили м. Явтушково і заняли ряд позицій в районі с. с. Осламово—Дашківці—Нетечинці. 4 Київська дивізія скупчилась у м. Воньківці. Об 11 год. Окрема Кінна дивізія вирушила з м. Заміхова на м. Зіньків.

О 13 годині бронепотяг „Кармелюк“ біля села Васютинці вів бій з наступаючою ворожою кіннотою.

Під натиском 300 багнетів ворога кінний відділ Мазепинського полку примушений відійти з с. Ражени до с. Васютинці.

О 6 год. 30 хвилин 13/XI частини 1-ої Запоріжської дивізії перейшли знов у наступ.

Російській кінній дивізії осаула Яковлева, яка до вечера 12/XI зосередилась в районі с. с. Дяківці—Кусиківці — Медвідівка, наказано наступати на відтинок с. с. Вонячин — Осалінка з метою допомогти атакою одним полком з північного заходу від Літина Запоріжській дивізії.

О годині 11 1-а бригада Запоріжської дивізії захопила с. Почапинці (11 вер. на півд. захід од м. Літина) і вийшла на лінію с. с. Лисенка — Микулинський Ріжок; 2-а бригада захопила с. с. Микулинці — Борків — Майдан Борківський, а 3-а бригада, з допомогою Кінної дивізії осаула Яковлева—м. Літин. Кінна дивізія осаула Яковлева по його власній ініціятиві після опанування м. Літином вирушила в напрямку на Винницю.

Коло 12 годин 70-а і 71-а піші большевицькі бригади з допомогою кінноти перейшли в контр-наступ і вибили 1-шу Запоріжську бригаду з занятих нею сіл; через брак набоїв бригада під ворожим натиском відійшла на лінію с. с. Дубова—Лисогірка.

В той час, коли 1-а бригада Запоріжської дивізії билась в районі с. Почапинці, ворог одним кінним

полком перейшов в контр-наступ проти цієї бригади з района с. с. Головчинці — Курилівці, але проти них був кинутий Кінний полк Чорних Запоріжців. Чорні Запоріжці відкинули цей ворожий полк, понесши втрати—9 козаків забитими, 20 раненими і до 30 коней.

Після 15 годин ворог, підвівши резерви, знов перейшов в контр-наступ на Чорних Запоріжців і примусив їх відійти до с. Петрани.

Коло 18 годин Штаб лівої групи одержав наказ про нове групування армії і група приступила до виконання цього наказу. В боях цього дня група захопила полонених і другі трофеї, але і сама понесла втрати забитими і раненими. Вона цього числа знов не розвила свого успіху, через відірваність дивізії осаула Яковлева.

13-го листопаду перевага була на боці ворога.

На 14 листопаду Командування Армії вирішило Групою Армійського резерву (2 стріл. Волинська дивізія, армія генерала Перемикина зміцнена Збірною Козачою дивізією осаула Яковлева) атакувати ворога в напрямку Явтушків — Бар, а на випадок неуспіху заміреного складено план поступового відходу Армії на лінію м. Сатанів — с. Мочулинці — Чорний Острів — м. Миколаїв, прикриту на крилах нейтральною зоною.

14 листопаду. Пятий день бою.

Ніч 13/14 листопаду пройшла на фронті Армії в жвавій розвідчій діяльності ворога.

Він попередив наш замірений наступ і ще вночі почав бойові акції проти середньої групи. Після перегрупування 13-го листопаду в середню групу війшли дивізії—4, 5, 6 та Окрема Кінна.

Обняв командування цією групою Генерал-Хорунжий Тютюнник. Група вже зранку 14-го листопаду під натиском ворога почала відходити на захід, на м. Зіньків. Опівдні частини групи перейшли в рішучий контрнаступ і потиснули ворога. Перед вечером проходив фронт групи через с. с. Осламовс—Дашківці — Нетечинці.

Увечері цього ж дня кіннота правої групи провадила впертий бій з ворожою кіннотою, що наступала в районі на захід од м. Миньківці. Де-кількома рішучими контр-атаками наша кіннота примусила ворога припинити тимчасом наступ у цім районі. Головні сили групи ще опівдні перейшли в район на схід од м. Дунаївці (с. с. Іваньківці—Горчишна—Дем'янівці).

Армійська резервна група *) на розсвіті перейшла в наступ на фронті м. м. Явтушків—Бар—Васютинці. Перед південем частини цієї групи збили ворога з його позиції і осягнули лінію с. с. Шмирки — Стодульці — Ражени. В час цєї акції особливо відзначився Кінний Мазепинський полк, бронепотяг „Кармелюк" і Окрема залізнична Запоріжська сотня. Захоплено полонених з 533 совітського полку.

1-а російська стрілецька дивізія біля 14 годин вела бій в районі с. с. Женишківці—Гоголі. Дивізія коло 17 години вибила большевицький 7-й кінний полк із с. Женишковець. 3-й стрілецький полк дивізії підходив до с. Дубровці. В с. Явтухи була ворожа піхота, звідки с. Женишківці обстрілювалося ворожим артилерійським вогнем. Звязок російської дивізії з лівим крилом середньої групи був у районі с. Нетечинці.

Частини лівої групи на 10 годин 14/XI скупчилися в районі с. с. Радовці—Стара Гута—Голенищево—Сахни—Білецьк—Буцнево зі Штабом групи в с. Варинка. На фронті групи день 14/XI відзначився слабим контактом з ворогом.

До вечера 14/XI на всьому фронті Армії бій стих, перейшовши в звичайну стрілянину й чини розвідчого характеру.

Бій 14-го листопаду не дав великої переваги жадній зі сторін. З нашого боку були впроваджені в бій останні резерви.

Таким чином намір Командування Української Армії

*) 14-го листопаду Збірна Козача дивізія осаула Яковлева тільки повертаїлася з рейду з під Винниці; о 10 годині передовими відділами була в с. Кулики, що на пів. захід од Літина.

нанести ворогові рішучий удар не дав конкретних наслідків. Було вирішено почати плановий відхід в загальному напрямку на північний захід.

15 листопаду. Шостий день бою.

Зранку 15/XI кіннота 3-ої стріл. Залізної дивізії увязалася в бій з ворожою кінною бригадою на схід од м. Дунгєвець.

Перед північнем місто було захоплене частинами 363 совітськ. полку і Одеською кінною зразковою бригадою. Другий відділ цієї бригади перед вечером захопив с. Нестерівці й прямує на м. Балин.

О 10 годині середня група своїм лівим крилом повела наступ на с. Нетечинці й заняла його, але контр-атакою переважних сил ворожої піхоти, підтриманих кіннотою, примушена була відійти на своє попереднє місце—горби, що на захід од цього села.

Об 11 годині Армійська резервна група на всьому своєму фронті перейшла в наступ, який розвивався досить успішно, але ж після полудня ворог, підвівши резерви, перейшов у контр-наступ проти лівого крила цієї групи і прорвав його біля с. Гапузинець в напрямку на с. Кольня — Деражня; продовжуючи енергійно просовуватися в цім напрямку, ворог почав загрожувати заліллю 2-ої Волинської дивізії. Частини російської Козачої бригади осаула Сальникова, які були кинуті, щоб стримати ворожий наступ, кілька разів переходили люто в контр-атаку, не дивлячись на міцний рушничний та кулеметний вогонь ворога і переважність його сил. Після четвертої атаки бригада приняла ворожу контр-атаку в кінному ладу, але примушена була відійти, понесши великі втрати забитими й раненими.

Для ліквідації прориву скеровано Кінний Мазепинський полк в обхід ворожого правого крила. Цей полк відразу зупинив ворожий наступ, наносючи йому вдар за вдаром і успішно маневруючи, захопив до 400 полонених. Всеж успіх Мазепинців не поправив діла, бо за цей час большевики встигли далеко розповсюди-

тися в запілля 2-ої Волинської дивізії, яка продовжувала відходити в напрямку на Деражню, через що і Мазепинський полк відійшов до с. Волковинець.

У наслідок прориву біля с. Галузинець дуже потерпіла 2-а Волинська дивізія, а її 4-а Сіра бригада майже цілком була знищена.

О 22 годині перед фронтом Резервної групи ворог почав проявляти жваву діяльність. Кінний ворожий відділ висунувся з району с. Зяньківці, що на південь од Деражні, просунувся аж до залізниці, зайшовши в запілля нашому бронепотягові „Кармелюк" і знищив залізничний міст біля с. Літки через річку Вовчок. Бронепотяг, відбиваючи ворога вогнем, за допомогою десанту і залізничного Запоріжського куріня підлагодив місток і прибув до розташування своїх частин цілком боєздібним, не маючи жадних втрат. На фронті лівої групи день 15-го листопаду пройшов у жвавій діяльності передових відділів обох сторін.

З приводу того, що маневр нашої Армійської кінноти в цьому не відбувся і не дав наслідків, які могли б змінити загальну ситуацію на фронті на нашу користь, Командування Армії вирішило перегрупуватися на лінії Сатанів—Купін—Ярмолинці — Проскурів —Меджибіж.

Штаб Армії о 22 годині вирушив з м. Ярмолинці і вночі прибув до м. Фельштина. 15-го листопаду остаточно виявилося, що повернути колесо щастя на на наш бік уже не можливо. Перевага в цей день залишилась за ворогом.

Можна було ставити ще ворогові опір де-який час, але ж не було надій виграти бій.

16 листопаду. Сьомий день бою.

О 13 годині ворог заняв м. Балин, а увечері передовими відділами — м. Смотрич.

Об 11 год. Кінний Мазепинський полк мав бій з ворожою піхотою в районі на південь од ст. Богданівці й розбив її, захопивши значну кількість полонених. Командіра большевицької бригади

Шинкаря підчас бою забито. О 12 годині Збірна Козача дивізія (російська) разом з кінним полком Чорних Запоріжців перейшла в наступ в районі с. Галузинці, наносячи удар у праве крило ворога, що оперував проти Резервної групи. Підчас цієї акції були нанесені важкі втрати бригаді Котовського—захоплено більше 300 полонених, 4 справних гарматі, 25 кулеметів і один бронепотяг. На решті фронту в цей день нічого поважного не було.

17 листопаду. Восьмий день бою.

Зранку 17-го листопаду ствердилось захоплення ворожою кіннотою с. Яромирки, що на півден. захід од м. Городка.

До 17 годин частини правої групи заняли піхотою район с. с. Олександрівка—Борщівка—Радковиця, наглядаючи кіннотою сектор с. с. Скотиняни — Лісоводи —Бедриківці. Штаб групи—с. Немиринці.

На фронті середньої групи день пройшов спокійно і в слабім контакті з ворогом.

Об 11 годині частини III-ої російської армії генерала Перемикина були витиснуті ворогом із с. Шумовець, що на південь од Проскурова.

Вирушивши з Проскурова о 12 годині, наш бронепотяг дійшов до ст. Богданівці й ворога не зустрінув. Другий бронепотяг, висланий з Проскурова в бік Ярмолинець, о 17 годині дійшов до ст. Лехновка й також ворога не зустрів.

На фронті лівої групи—слаба обопільна розвідча діяльність.

О 24 годині 17/XI Польовий Штаб Армії прибув до с. Писарівка, що біля стації Войтовець.

В звязку зі загальною ситуацією Командування Армії вирішило не приймати рішучого бою, а перегрупуватися для відпору, для чого занято фронт по лінії с. с. Липибаки—Вигнанка—Немиринці — Чабани — Дзеленче — Рідкодуби — Антонівці — Черепівка — Орлинці (наказ ч. 0196).

18 листопаду. Девятий день бою.

Зранку 18/XI частини Армії виконували рухи згідно наказу ч. 0196.

На фронті правої групи відсутність контакту з ворогом.

Частини середньої групи до 9 годин заняли позицію на схід і півден. схід од с. с. Жучківці — Висарівка—Гелетинці. На фронті групи відсутність контакту з ворогом.

О 8 годині після бою з наступаючим ворогом наші передові відділи лівої групи залишили м. Проскурів. Після енергійного гарматного вогню наші бронепотяги зі стації Проскурів відійшли в західньому напрямку.

На фронті Армійської резервної групи — спокій.

Ніч з 18 на 19 листопаду пройшла в повнім спокою, за винятком участку на залізниці Проскурів — Чорний Острів, де провадилася всю ніч боротьба з ворожими бронепотягами.

19 листопаду. Десятий день бою.

Зранку 19-го листопаду частини правої групи займають ряд позицій в районі с. с. Кумановс—-Немиринці.

По відомостях од селян, ранком ворожі кінні відділи доходили з півдня до с. Гречани, (на північний схід од м. Сатанова). Біля 14 години ворог у кількості до 150 шабель наступав на с. с. Педоси і Рідкодуби (в районі Чорного Острова).

Під його натиском застави Кінного Мазепинського полку, які займали ці села, відійшли на захід од с. Рідкодуби.

Контр-наступом до 19 години наше становище було відновлене.

О 16 годині ворог у кількості—до 800 шабель і 500 багнетів з артилерією наступав на фронті с. с. Данюки—Лапківці (6—8 вер. на півд. захід од ст. Чорного Острова) і до 18 годин потиснув частини російської Козачої дивізії генерала Трусова на північ. захід, аж до с. Дзеленче.

Кіннота середньої групи перейшла в контр-наступ з с. Павлюківці на участкові с. с. Данюки — Чабани —Хоменці; у наслідок цього до 21 год. положення відновлене. Частини генерала Трусова заняли залишені раніше вищезазначені села.

20 листопаду. Одинадцятий день бою.

На фронті середньої групи 20-го листопаду від 2 годин ворог наступав з боку с. Олешковець (7 верст на північ. схід од м. Кузьмина) і від заходу на праве крило цієї групи в районі с. Жучковець (10 вер. на півн. схід од м. Кузьмин), чим примусив наші частини відійти до с. Павлюківець.

Перед полуднем 20/XI ворог значними силами піхоти з кіннотою перейшов у рішучий наступ на відтинку с. с. Жуківці—Чабани—Педоси й почав тиснути частини середньої групи і III-ю російську армію генерала Перемикина.

Зранку 20/XI значні колони ворожої кінноти, користуючись відходом польських військ з тимчасово окупованої східньої Волині, перед полуднем прорвали фронт лів. ї групи в районі м. Миколаєва і почали обходити ліве крило нашої Армії. Частини 1-ої Запоріжської дивізії відходили перед переважними силами ворожої кінноти. Протиставити ворогові значний спір Запоріжці не могли через те, що їх дивізійна кіннота —полк Чорних Запоріжців—був у рейді з російською Козачою дивізією осаула Яковлева. Весь час під тиском ворожим Запоріжська дивізія відходила з важкими втратами; одна бригада її була майже знищена, багато попало до полону. Частини армії Перемикина, розстрілявши всі набої, почали відходити.

Біля 16 годин Окрема Кінна дивізія в присутності Командуючого Армією перекинула ворога, що був потиснув середню групу. Але не дивлячись на цей успіх, з огляду на невдачу на лівому крилі Армії і відхід частин III-ої російської армії, наше Коман-

дування було примушене видати о 16 годині наказ про початок відходу на р. Збруч.

О 17 годині 20-го Польовий Штаб Армії вирушив на Ожогівці (11—12 вер. на північн. схід од м. Волочиська).

21 листопаду. Дванадцятий день бою.

Переправа.

Біля 2 годин 21-го листопаду, після отримання дозволу з боку Польського Командування, видано наказа почати переправу обозів через р. Збруч.

О 4 годині переправа розпочалася на відтинку між м. Волочиськом і Ожогівцями.

Опівдні 21/XI почала переправлятися піхота, а Окрема Кінна дивізія та Кінний Мазепинський полк на протязі дня активно забезпечували переправи через р. Збруч, атакуючи де-кілька раз ворога в районі с. с. Бальківці—Курилівка (10 верст на північ. схід од Волочиська).

Командуючий Армією ночував у с. Войтівцях, а на протязі дня був в с. Курилівка; о 16 годині прибув на переправу біля с. Ожогівці.

О 17 годині фактично переправа скінчилася під останній гуркіт ворожих стрілів, що рвалися навколо переправи.

Переправа пройшла в повнім порядку, за винятком випадку, коли над вечір 21/XI біля Волочиська ворогові вдалося захопити більшість обозу Кінного полку Чорних Запоріжців.

Біля 20 годин Штаб Армії прибув до села Климковець, що в 5 верстах на півд. захід од м. Ожоговець.

Більша частина Армії, в очікуванні наказу про район свого розташування, скупчилася в районі с. с. Нове Село—Климківці (Східна Галичина).

Так сумно закінчилася коротка, але вперта боротьба Української Армії з большевиками в листопаді 1920 р. Треба дивуватися, як могла при таких несприяючих умовах триматися наша невеличка Армія

в 12-денних безперервних боях, особливо коли взяти під увагу кепський одяг, брак харчів та набоїв, незабезпеченість крила тощо. Майже на цій самій смузі в липні 1920 р. на північн. схід од м. Бара був прорваний фронт VI польської армії, яка без порівнання краще була заосмотрена, ніж наша Армія; крім того то було літом, а ми билися в листопаді і без теплого одягу. Польська армія від місця прориву за р. Збруч відійшла на протязі 9 діб, маючи забезпечене своє праве крило нашою Армією, яка відійшла за р. Збруч лише по наказу, в звязку з ситуацією на загальному фронті.

Ту ж далечінь наша Армія в листопаді пройшла за 12 діб, а можливо трималася б ще довше, якби наше ліве крило не було відкрите через звільнення „розеймової“ смуги, що дало большевикам змогу прорвати фронт лівої групи 20/XI. До того ж ще треба додати, що 1-а Запоріжська дивізія фактично не мала відповідного відпочинку віп 1919 р.

Взагалі, більшість дивізій Армії була в „Зімовому поході“, ведучи весь час бої і маючи ворога з усіх боків.

Таж витреварість нашої Армії мала свою межу! Цей відступ за р. Збруч не походив на відступ других армій, що відбувався на протязі 1920 р. од Київа та Варшави. Наша Армія, за винятком 3-ої Залізної дивізії, і то в перший день, відходила крок за кроком, одбиваючи ворожі атаки, забираючи полонених, ворожі кулемети та гармати.

IV.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.

Замирення 18/X поставило нашу Армію в надзвичайно тяжкі умови. Не кажучи вже про те, що з цього дня ми залишилися без активної допомоги з боку нашого союзника, але ж становище наше погіршувалося ще через брак набоїв, постачання якими залежало від того ж союзника.

Після замирення остаточної перемоги Армії У.Н.Р. над большевиками на Україні дуже важко було сподіватися; 99 % було за те, що ми потерпимо поразку. Що ж торкається тої большевицької групи, яка оперувала проти нашої Армії в районі середньої течії Буга, то не виключалися можливості розбити її до підходу значних сил з фронту Врангеля, або з глибини Росії.

Національна честь вимагала від нашої Армії продовжувати збройну боротьбу при найнесприятливіших умовах. Двох рішень в данному разі не могло бути.

Становище Армії після замирення було тяжке, але краще ніж Святослава Хороброго підчас оточення його „дружини" 1000 років тому назад. Святослав і його військо вирішили битись і навіть полягти кістьми, але ж не здаватись без боротьби. Його становище було безнадійне, а у нас були можливості для перемоги.

І нам, нащадкам тих знаменитих вояків, в час відродження нашої Нації не оставалося иншого вибору, як продовжувати боротьбу в дусі Святослава, пам'ятаючи, що в перемозі не завжди грає ролю кількість, *) а скоріше якість війська, ініціятива, несподіванка в наступі.

*) В підтвердження цього наведу кілька історичних прикладів:

1. Олександер Македонський 331 р. до Р. Х., маючи 47.500 піхоти і 7.000 кінноти, розбив Перське військо царя Дарія понад 400.000 бойців, 200 военних возів і 15 слонів біля Гавгамелі.

Отже після замирення в листопаді, коли ворог з 6/XI почав систематичну розвідку на фронті, треба було базуватись не на тім, що кождий день збільшує наші сили, а, головним чином, турбуватися, щоб не пропустити менту і попередити ворога в наступі. Час

Втрати: Персів кілька сот тисяч, Олександер Македонський — 1.200 забитими.

2) Ганнибал у бійці під Каннами в 216 р. до Р. Х., маючи 50.000 чоловік (з них 40.000 піхоти й 10.000 кінноти), розбив Римлян, які мали 90.000 (з них 8.400 кінноти).

Втрати: Римляне—40.000 піхоти і 4.000 кінноти, Ганнибал—5.700.

3. Цезар у бійці при Фарсалі в 48 р. до Р. Х. з 22 000 піхоти і 1000 кінноти розбив Помпея, який мав 47.000 піхоти і 7.000 кінноти.

Втрати: Цезар—230 чоловік, Помпей 15.000 забитими і 24.000 взято до полону.

4. Густав Адольф у бійці при Брейтенфельді (Ляйпціг) 17-го вересня 1631 р., маючи 34 000, розбив 48 000 Імперців під керуванням Тіллі.

Втрати: Густав Адольф—2500 ч., Імперці 16-18.000 ч.

5. Тюрень в бійці при Тюркгаймі 5-го січня 1675 р. з 54.000 розбив Імперців 60.000

6. Принц Евген Савойський в бійці під Турином 7-го вересня 1706 р. з 36.000 розбив 45 000 Французів.

Втрати: Евген Савойський 4000, Французи—5000.

7. Карл XII в 1700 р. в бійці під Нарвою, маючи 8000, розбив 34.000 Росіян.

8. Фридрих Великий в бійці при Росбасі 5 листопаду 1757 р. з 24.000 розбив понад 45.000 Союзних військ.

Втрати: Фридрих Великий (Прусаки)—540, Союзники 7000 ч., 67 гармат, 22 прапори, весь обоз.

9. В бійці на р. Римник 1789 р. Суворов з 25.000 Союзних військ розбив 100 000 Турок (які мали до 40 000 кінноти).

Втрати: Суворов—1000 чоловік, Турки—забитими—10.000. Крім того вони залишили 100 прапорів і 80 гармат.

10. В бійці на р. Тідоне в 1799 р. р. Суворов з 15.000 переміг 19 000 Французів, зробивши перед цим в 36 год. 80 верст і вступивши без відпочинку в бій. В цей час йому було 70 років і він майже 3 добі не злазив з коня. Разюча швидкість рухів і енергія в чинах з боку військ Суворова перемогла переважну кількість Французів, не дивлючись на те, що Французи переважали в тактиці.

11. В 1800 р. в бійці при Маренго Наполеон з 26000 ч. розбивав майже 50 000 ч. Австрійців. У цього знаменитого полководця траплялося не раз таке.

12. В 1905 р. в Ляоянськім бою Японці були кількостю слабіше від Росіян і до того ж Росіяне мали сильні позиції, але ж Ояма переміг Куропаткіна.

13. В Світову війну в серпні 1914 р. слабіші кількостю Німці перемогли Росіян у Східних Прусах.

14. В 1920 р. 18 квітня Українська Армія під керуванням Генерала Поручника Омельяновича-Павленка під м. Вознесенськом майже без набоїв розбила большевиків, яких було значно більше та які були добре забезпечені.

Взагалі багато можна взяти прикладів з Военної Історії, з яких видно, що кількість не завжди грала першу ролю в перемозі.

більше працював на користь ворогові: ми поповнювали свої частини, ворог також поповнювався.

Крім того з півночі з польського фронту перекидав на наш фронт нові кінні й піші дивізії.

Поспішати з наступом, щоби ворог не попередив, навіть при незакінченому забезпеченні, нашої Армії, треба було ще й з таких міркувань:

1) Наступ в маневреній війні вимагав менше набоїв ніж оборона, а несподіваний наступ дає в наші руки сотні тисяч, а то й міліони набоїв, яких нам так бракувало, особливо рушничних.

2) З досвіду 1919 р. і першого відходу за р. Збруч в 1920 р. відомо, що мобілізовані на Україні добре билися проти большевиків при наступі і гірше при обороні, а коли частини проходили при відході через район, з якого походили мобілізовані, то вони дезертували.

3) Перші успіхи завжди мали величезний вплив на моральний стан війська.

4) Несподіваний наступ міг в один день вирівняти наші й ворожі сили *).

Таким чином, вичікування Командуючого, поки Комдиви донесуть, що вони готові, не мало рації при обставах того часу, тим більше, що загальна ситуація на всьому фронті для нього була більш ясною. Сподіватися, що Поляки після замирення забезпечать нашу Армію, було необачно. В передбаченні замирення навіть між 12-18 жовтня, як мені здається, можна було більше зробити, ніж фактично зроблено союзниками, але якось на це вони мало звернули уваги. Знаючи все це, ми мусили не чекати, а за всяку ціну попередити ворога.

Це вичікування з боку нашого Командування, коли не рахувати замирення між Поляками та большевиками 18/X, мусило стати головною причиною по-

*) У нас в перший день бою згубила боєздатність Права група—2 піш. дивізії, те ж могло трапитися й з ворогом. А на цьому відтинку він наступав майже рівними силами.

разки нашої Армії в листопаді 1920 р. Штабові Дієвої Армії добре було відомо про перекинення з півночі большевицьких військ на наш фронт, а також про розвідку, яка систематично почалась на фронті з боку большевиків 6/XI. Це була перевірка агентурної розвідки й ознака наближення бойових подій. Починаючи від 7/XI, можна було чекати наступу з боку ворога, а перехід на бік большевиків за день до призначеного нами на 11/XI наступу командіра кінної штабової сотні 9-ої бригади з чотою наказував поспішати з наступом. Навіть мало було звернено уваги на повідомлення Поляків *), які попереджували нас, маючи відомості, що большевики збираються нас попередити.

Штаб Д. Армії і Командарм розуміли вигоди наступу, але у Командарма, від якого залежало приняти остаточне рішення, не хватило в той час рішучости провести його своєчасно в життя.

Ми не хочемо в своїй розвідці сказати що небудь недоброго відносно здібностей Генерала Омеляновича Павленка, який має за собою „Зімовий похід“ і другі заслуги перед Батьківщиною, але ж, розбираючи період після замирення до прориву і підчас листопадівських боїв, не можна обійти цього питання.

Таким чином першою можливостю розбити большевиків в районі середньої течії Буга ми рахуємо перехід в наступ на протязі від 28 **) жовтня по 9-е листопаду включно.

---

*) Зі Штабу армії ч. 565

Копія.
Шифрована.

9/XI 20—30
Д. негайно

Комдивам.

По відомостях від Поляків большевики мають розпочати проти нас наступ 10 і 12 листопаду. Командарм наказав Вам безумовно розпочати заряджену Вашій дивізії бойову акцію точно з 10/11 листопаду, бо дальша відстрочка не можлива ні в якому разі, щоб не втратити нашої ініціятиви. До виконання цього вжити всіх зусиль.

Городок. 9 листопаду 19 год 30 хв. ч 990.

**) а) 24-го жовтня в район Чорного Острова прибула Кінна дивізія осаула Яковлева.

б) Перегрупування Армії закінчилося 28/X.

Другою можливостю нанести поразку большевикам в листопаді рахуємо, що коли б в час бою з большевиками, не гублячи часу, а по одержанні перших відомостей з фронту про їх наступ, ми перейшли з розсвітом 11/XI Середньою й Лівою групами в енергійний наступ, підтягнувши за 10 і ніч 10/11 листопаду резерви, а Правою групою по мірі можливости стримували ворога *).

Розбивши большевиків, або принаймні нанесши їм поразку на відтинках Середньої й Лівої груп, ми могли їх відкинути за р. Буг ще до вечера 11-го листопаду й тим ставили ворога, який прорвався на відтинкові Правої групи, в тяжкі умови—бути притиснутим до р. Дністра, який в той час не зовсім ще замерз. Тим більше необхідно було наступати Середньою й Лівою групами і не пізніше розсвіту 11/XI, що большевики перейшли в наступ на другорядному нашому відтинку; через те відмовлятися від свого попереднього плану, або чекати з'ясовання ситуації, на мій погляд, не було рації. Ми й підчас бою спізнилися на одну добу. Замісць розсвіту 11-го листопаду Окрема Кінна дивізія ввязалася в бій перед вечером 11-го, а 4-а Київська дивізія 12/XI. Таким чином резерв спізнився, бо Середня група (5 і 6 стріл. дивізії) понесли поразку в ранці 11-го листопаду.

Ворог нашу Армію бив по частях: 10/XI розбив Праву групу, 11/XI — Середню, 12/XI дивізії резерву, 13/XI — невдача наступу Лівої групи, 14/XI впроваджена в бій армія генерала Перемикина — останній резерв, але наслідки цього дня рівні зеро. Ми спізнилися, резерви виснажилися, набої витрачені, залишалося одно — або з боєм відступати за р. Збруч, або стати на партизанський шлях.

---

*) Права група жадної відпорної сили не мала через відсутність керування. Ред.

Од редакції.

Подаючи статтю полковника Савченка, Редакція має метою заховати той дорогоцінний матеріял для історії нашої Визвольної боротьби, якому загрожує небезпека загинути. З де-якими вислідами автора Редакція не погоджується, про що й подає свої думки під відповідними сторінками. Не погоджується також Редакція і з остаточним висновком автора, бо вважає за головні—инші причини, не ті, що подаються автором. Але ж обгрунтувати ці причини в коротенькій примітці не являється можливим і це має бути завданням окремого нарису в наступнім числі журналу.

Редакція.

Переклав з французського

А. ЛЯШЕНКО.

Прид. до Генштабу Підполковник.

ЛОДЗИНСЬКИЙ МАНЕВР.

Листопад 1914 р.

(Capitaine breveté Salmon. Revue Militaire Générale, 15 février 1923.)

В передбаченні майбутньої війни з тайкома озброєною Німеччиною можна припустити, що до часу, коли зосередяться резерви, дві прикриваючі маси (deux couvertures) зійдуться на Везері або на Рейні. Нема підстави думати, що вони будуть пасивними. Навпаки, через те, що їх чисельний склад з обох боків невистачаючий для встановлення на кордоні з Німеччиною безперервного фронту, ми повинні сподіватися маневрової війни, принаймні на протязі кількох перших тижнів.

Де найти найкращих повчаючих прикладів для таких операцій, як не в маневрах на російському фронті в 1914 році славнозвісного дуумвірату Гінденбург-Людендорф?

Ця стаття має на меті показати, як Людендорф, коли не може більше рахувати на нездатність Самсонова або злочинну бездіяльність Рененкампфа *)—через надмірність в застосуванні наполеоновських засад збереження сил, підпадає великій небезпеці.

*) Ген. Франсуа, к-р 1-го нім. корпусу і безпосередній супротивник ген. Рененкампфа, не бачить злочину в бездіяльності К-чого 1 рос. армією. Ред.

Контр-наступ Великого Князя Миколи, слідуючий безпосередньо за наступом Німців в Лодзинському напрямку, буде яскравим прикладом, щоб підперти цей погляд.

I.

Обхідний маневр Макензена.

1. Положення на 10 листопаду 1914 р.

10 листопаду положення є слідуюче:

На півдні дві компактні маси стоять фронтом одна проти другої і на протязі місяця залишаються без значного успіху ні з одного, ні з другого боку. Вони складаються:

з боку російського — IV і IX армій,

з боку австрійського — IУ-ої і I-ої імперських армій; поза ними II-а армія, в дуже тяжкому стані після останніх боїв, з трудом наново формується.

Гінденбург, німецький Головнокомандуючий на східньому фронті, бажаючи бути певним, що під час його маневрів союзники — австро-угорці — нагло не відійдуть, підпирає їх північне крило корпусом Войрша (1 рез. гв. див., 35 рез. див., 1 ландв. див.).

На півночі, в межах Східних Прусів, X-а російська армія (Німанська армія), підсилена після своєї поразки в Мазурських озерах, тримає фронт проти УIII-ої німецької армії, дуже ослабленої виділенням частин для формування IX-ої армії. Наші союзники, через бездіяльність нижчого командування, не зуміють використати цієї сприяючої ситуації.

В центрі величезного півкола, довжиною в 400 кілометрів, від Петрокова до Остроленки, через Клодаву й Влоцлавск, Росіяне мають три армії. Вони займають:

V-а (V, XIX, I Сиб., I) від Плоцка до Ласка;

II-а (Шейдеман—IУ, II Сиб., XXIII, II) від Ласка до Кутно.

I-а (V Сиб., на південь від Висли, VI, VI Сиб., I Турк. на північ), корпуси якої розкидані приблизно на два дні маршу, тоді як V-а й II-а творять безперервний фронт.

План Великого Князя Миколи полягає в тім, щоби зробити головне зусилля V-ою та II-ою арміями в напрямку відповідно Острова й Познаня; але через те, що в наслідок розстрою після перемог у жовтні його армії посувалися поволі, Гінденбург міг зняти й перегрупувати свої сили на півночі. Однак же для протиділання російському посуванню і для операцій в цьому секторі протягом 400 кілометрів, Макензен, котрий щойно приняв командування IX-ою армією, розпоряджає лише п'ятю корпусами, розпреділеними на дві групи:

На півдні, прикриваючи Познань, XI і XУII корпуси;

На півночі, біля Торна I-й рез. і XXУ-й рез. корпуси.

XX-й корпус, у Гогензальцє, займає промежну позицію, а фон-Ріхтгофен з двома кінними дивізіями (6-а й 9-а) наглядає перед його фронтом.

Таким чином дві глибокі дірки відкриваються в німецькій лінії.

Від Страсбурга до Сольдау південний кордон Східних Прусів зайнятий лише негустими формаціями ландверу.

Між Войршом і Макензеном, 150 кілометрів, немає инших захисників, як тільки три кінних дивізій корпусу Фромеля (5-а й 8-а кін. див. німецькі, 7-а кін. див. австрійська).

В такому неприємному положенню перебувають Гінденбург і Людендорф, коли вони можуть в перших днях листопаду перегрупувати в районі Торна IX-у армію в передбаченню нових операцій.

2. План Людендорфа.

Перед значно переважаючою кількістю Росіян (дванадцять корпусів проти п'яти) який міг бути план Німецького Командування?

На такому довжезному фронті, як при німецько-польському кордоні, оборона не дала б жадних наслідків. В ній була небезпека безпосереднього охвату, наслідком якого мав би бути поспішний відворот.

Надто слабий для того, щоб оборонятися, такий войовничий супротивник, як Людендорф, упевнений у вартості свого війська й німецьких методів, повинен був прийняти сміливе рішення, якого вимагала обстанова, що ставала небезпечною. Єдиний вихід з положення—це напад.

Скупчуючи наспіх сили IX-ої армії проти пункту найменшого опору в боку Росіян, він міг сподіватися на утворення прориву. Тоді, вводючи частину своїх військ в дірку, він загрозить швидким маневром комунікації Великого Князя Миколи.

Маневр сміливий, навіть зухвалий, котрий виправдують побіди в Східних Прусах.

Після прийняття рішення який пункт обібрати для наступу?

Стратегична обстанова ставить вимогу: збурення, нанесене німецьким ударом, повинно відбитися на цілому російському фронті.

Не можливо думати ні про атаку на північ од Висли, надто ексцентричну, ні про наступ на V російську армію, надто тісно сполучену з сусідніми арміями.

Поле можливостей обмежується отже одною можливою операцією проти лівого крила I-ої російської армії або одного з корпусів Шейдемана (II-а армія).

Тут виступає тактика, яка вимагає для використання початкового успіху, певного лише в разі несподіванки, щоби крила нападаючого були забезпечені від безпосередньої загрози.

Атака на лівому березі Висли відповідає на всі ці вимоги. Вона представляє в дійсності слідуючі вигоди:

V Сиб. корпус, що висовується клином наперед, легко роздушити й обійти.

Сусідні корпуси, УІ Сиб. і II арм. знаходяться в двох днях маршу й прийдуть на допомогу надто пізно.

Велика, ще незамерзла річка відокремлює його від решти своєї армії, тоді як на півдні інтервал в 50 кілометрів (між Кросневіце — праве крило II корп., і Мобраніце—ліве крило V Сиб. корп.) відокремлює її й від 2-ої армії.

Незіпсований залізничний шлях Торн—Лович припадає на вісь атаки й забезпечить постачання.

Нарешті, армія, оперуюча між Віслою й природньою перешкодою Варта—Нер (фронт у 80 кілометрів), має свої обидва крила прикриті трудно проходимими долинами.

Рішення прийняте—Людендорф кине північні корпуси Макензена проти V Сиб. корп.; в той же час південні корпуси, оперті на Варту й Нер, вдарять на II корпус і збільшать вільний простір, куди посуне вся IX-а армія.

3. Прорив російського фронту.

Як Бонапарт в 1796 р., Людендорф перед ворогом в три рази переважаючим по кількості, завдяки своїй віртуозності, а також почасти інертності підлеглих начальників у супротивника, найде засоби підвести на ріжні поля бою, де він шукає рішення, сили принаймні вдвічі більші ніж у ворога.

Також як Бонапарт, звалюючи Коллі після Больє, щоб відкрити шлях до По, Людендорф струсить послідовно два стовпи російського фронту, поміж якими він хоче пройти.

Маневр розподілюється отже на дві частини (схема ч. 2) *).

*) Схеми подаються від Редакції.

а) атака на V Сибірський корпус;

в) операція проти II російського корпусу.

Але ж треба зазначити, що тоді як геніяльний французський генерал находив лише в собі натхнення для своїх безсмертних маневрів, німецький начальник штабу, володіючи таємним шифром свого ворога і знаючи кожний вечір перехоплені його бойові радіо-накази, читав, як в розкритій книзі, в грі Великого Князя Миколи.

а) Атака на V Сиб. корпус.

Перший удар дістає V Сиб. корпус, що висунувся клином наперед на фронті Влоцлавск — Мобраніце. Макензен повинен виконати його за одним поривом, поки не підійде допомога. Отже ціла німецька група буде вжита для знищення V рос. корпусу. 12 листопаду два корпуси атакують з фронту, один у крило. Ліворуч—XXV рез. корпус, якого 49 піша дивізія просковзує здовж Висли. В центрі, фронтом на Вернек,— I й рез. корпус. Праворуч XX корпус через Петроков чинить на південне крило V Сиб. корпусу. Його маневр продовжив I-й кінний корпус (Ріхтгофен), що виконує широкий охоплюючий рух на Любень.

У цій спробі обходу двох крил ми пізнаємо улюблений прийом переможця під Таненбергом та його учителя фон-Шліфена.

Завдяки швидкому відвороту праве російське крило уникає поразки.

Переслідуючи Сибіряків, що поспішають на Плоцк, щоб там знайти підмогу з боку VI Сиб. корпусу, німецька армія 13-го увечері осягає фронту Коваль — Любень—Пшедеч—Коло.

Гроза звалюється тепер на крило II корпусу.

в) Операція проти II російського корпусу.

Небезпека стає ще більшою для II армії з огляду на те, що Великий Князь Микола дав наказ генер. Шейдемановi наступати 14-го ранком в напрямку на Познань.

Людендорф же рішив доконати прориву російсь-

кого фронту, знищивши II корпус, для чого на той день прийняв наступне рішення:

Прикриватися на південь від Варти кіннотою Фромеля (III-й кін. корп.), що з трьома кінними дивізіями (3-а й 8-а німецькі та 7-а австрійська) утворить завісу перед головними силами V армії й відкине козаків Новикова.

Однією дивізією XI-го корпусу (38-а) він відкидає частини XXIII російського корпусу, який на фронті Хелмо—Домбьє тримає правий беріг Нера.

Нарешті, на півночі, I-й резервний корпус має завданням переслідувати відступаючий У Сиб. корпус і затримати УІ Сиб. корпус, як що він рушить йому на допомогу.

Три з половиною корпуси (XX-й, XXУ-й рез. і XУII-й та 22 піш. див. XI-го корп.) до розпорядимости для рішучого маневру.

Він прагнутиме до подвійного обходу і буде наступним: XXV-й рез. корпус, рокіруючи позаду I-го резервного, підійде для атаки II корпусу на його праве крило, тоді як XX-й корп. навалиться на нього з фронту на Домбровіце, а XVII-й корп., підходючи з півдня, обійде його ліве крило.

В той же час 22 піша дивізія продереться форсованим маршем поміж II і XXIII російськими корпусами й просунеться в напрямку на Лодзь між Нером і Бзурою, маючи на увазі в разі успіху маневр на тили V-ої російської армії.

Таким чином XXV-й резервний і XX-й армійський корпуси, з'єднані 12-го з 1-м резервним проти V Сибірського, візьмуть тепер участь в атаці 2 російського корпусу. Дякуючи гнучкості розпоряджень, зроблених Людендорфом, Німці боротимуться в пропорції три проти одного на полях битви Влоцлавск — Кутно.

В дійсності все відбувається так, як передбачалося.

Розбитий при Хелмно й Домб'є 23 російський

корпус після жорстоких боїв був відкинутий 14-го увечері на південь від Нера.

Того ж дня, не дивлячись на впертий опір, що тягнеться до середини ночі, II корпус, збитий від Домбровіце й Любень 20-м і 25-м рез. корпусами, загрожений охоплюючим рухом 17-го корпусу,—відкинутий в район Ламента—Ходов.

Одначе 2 корпус, через те що не був зовсім знищений, на другий день намагається продовжувати бій. Треба з ним обов'язково покінчити, бо одна дивізія VI Сиб. корпусу, дебушуючи від Плоцка, підсилить 5 Сибірський, а друга на флотилії спускається по Вислі.

Але ж після жорстокої зустрічи Сибіряки були відкинуті на Когозево I-м резервним корпусом.

Не менш жорстокий бій при Кутно, 25-й резервний, 20-й і 17-й армійські корпуси приковані до нового фронту II російського корпусу. Але ж, пізно вночі, вдачливе діло 6 кінної дивізії змінило положення речей.

Ріхтгофен просовується між двома резервними корпусами (1 і 25) і, збиваючи слабі зустрічні опори, виходить увечері 15-го листопаду на тили 2 корпусу до околиць Кутно. Командір 6 кінної дивізії (граф Еґон фон-Шметау) рішається на ночну атаку. Війшовши до міста з де-кількох боків, він захоплює його після жорстоких вуличних боїв і забирає 1200 полонених.

На другий день *) на розсвіті 6 кінна дивізія продовжує свій марш в напрямку на Бзуру. В Дварні, в 7 кілометрах на схід від Кутно, ескадрон із авангарду зупиняє авто губернатора Варшави, генерала барона Корфа, котрого під доброю ескортою направляє до Торну.

Обхідний рух кінноти турбує відступаючу російську піхоту і 16-го листопаду німецькі корпуси посуваються ще швидче, до того ще й через мороз, який скрепив грунт. Кінець четвертого дня операцій при-

*) 16 листопаду. Перекл.

водить XX-й арм. і XXУ-й рез. корпуси, а також І-й кінний корпус в коритар між Нер—Бзура. XVII-й корпус, зі свого боку, глибоко пройшов у прохід між двома річками. Він затримується лише з великими зусиллями II Сиб. корпусом, що, рокіруючи позаду XXIII корпусу, продовжив, фронтом на північ, акцію цього корпусу, втягнутого в бій з 11-м німецьким корпусом.

Але, не дивлячись на це, II російська армія вже обійдена, тому що в день 17-го листопаду Шейдеман не може підвести вчасно своїх південних корпусів на Бзуру для затримки посування XX-го арм. і XXV-го рез. корпусів, котрі будуть скоро підсилені дивізією гвардії, що наближається форсованим маршем.

В чотирі дні Німці забрали 25.000 полонених, 20 гармат, 70 кулеметів, розбили послідовно чотирі російських корпуси, що рахувалися поміж найкращими. Стратегична ситуація змінилася не на користь Великого Князя. Навіть весь південний фронт стабілізований перемогами IX-ої армії.

Надто уступаючи кількостю взагалі, Людендорф своїми маневрами одержує значну вищість в кількості на всіх полях боїв. Сама природа сприяє йому. З 16-го мороз скріплює грунт, що дозволяє постачанню, яке відстало в наслідок швидкого посування, приєднатися своєчасно для підготовки нових акцій.

Одначе, замітимо, що весь план операції полягає на інертності V і II російських армій перед трьома кінними дивізіями Фромеля *).

Такий метод вживання кінноти Людендорфом являється цілком відповідним. Активною завісою з кінноти він затримує Рененкампфа в той час, коли роздавлює Самсонова при Таненберзі. Але ж перед супротивником більш активним такий метод не обійшовся б без небезпеки.

Якби з 12-го листопаду Великий Князь, замісць вичікувати відновлення знищених Німцями комунікацій,

*) Здається, що він більше базувався на володінню таємницею розпоряджень ворога. Ред.

зробив наступ південними корпусами II армії і всією V-ою армією, немає сумніву, що Фромель був би відкинутий за кордон, 11-й та 17 корпуси підпали б великій небезпеці й наступ Макензена був би зупинений цілковито *).

Лише ті одержують побіди, що вміють відважуватися й ризикувати.

Людендорф має вдачу грача, який не задовольняється маленькими виграшами, а гониться за грубими прибутками. Коли йому здається, що всі козирі, якими він розполагає, з його боку приготовлені, він іде на ризик. Але його мемуари можуть де-що розповісти про те, що, свідомий своєї сміливости, він провів немало неприємних ночей в очікуванню прикрих відомостей від секторів, котрі для здійснення його планів повинні були залишатися пасивними.

4. Друга російськая армія, обійдена з тилу.

Ми залишили корпуси армії Макензена, які осягнули 16-го увечері коритару між річками Нер—Бзура. Ситуація для Шейдеманз критична.

Дійсно, як що 11-й і 17-й німецькі корпуси мають перед собою XXIII арм. і II Сибирськ. російські корпуси недіткнутими, то російський фронт не менше широко обійдений на схід 20-м і 25-м полками **), що продовжують ще акції Ріхтгофена; перед ними знаходяться лише рештки II корпусу, більша частина котрого направлена в напрямку північного сходу.

Останній ***) корпус 2 армії находиться в поході на північ, але він осягне Лодзі лише 17-го увечері.

В V армії I корпус знаходиться в марші позаду IУ-го, а другі корпуси: XIX, I Сиб. і V були щойно зняті з позицій.

*) Правдиво припустити, що Вел. Князь мав на це свої міркування, яких не відомо авторові. Ред.

**) В оригіналі „régiments", очевидно треба „corps"—корпусами. Перекл.

***) IV арм. корпус. Перекл.

Перед цією нагальною небезпекою Великий Князь приймає енергійне рішення.

Відмовляючись триматися на Бзурі, вже обійденій, він підведе на північний фронт Лодзь—Бжезіни II Сибірський корпус і рештки II армійського корпусу; завдяки цьому згибові, IV корпус зможе поміститися в перемежок між цими двома корпусами, тоді як XXIII-й підійде прикрити, фронтом на захід, підступи до Лодзі.

I корпус в поході буде скерований на схід бойсвого порядку.

Отже вся V армія рушить на допомогу II-й.

З німецького боку Людендорф переслідує план, що до цього частково був виконаний година в годину.

Його ліве крило, що має перед собою лише решткі II російського корпусу, осягає важний стратегічний пункт: район Бжезіни — Колюшки, залізничний вузол, через котрий проходить все постачання 2 і 5 російських армій.

Але начальник штабу Гінденбурга хоче кращого, ніж бій проти зрушеного фронту, чи поспішний загиб правого ворожого крила; він рішив здобути новий Таненберг!

В наслідок цього він рішає:

З корпусами центру зачепити міцно ворога, коли він буде намагатися затриматись.

На правому крилі підсилити Фромеля, що має бути атакованим XIX корпусом V армії. При цьому він утримується повторити помилку Мольтке, який напередодні битви над Марною зняв від армій з Бельгії два корпуси, котрі, як Друе d'Ерлон при Ліньї, опиняться пасивними між двома полями битв. Він задовольняється підперти 3-й кінний корпус взятим із залоги Познаня ландверним корпусом. Галієні дав приклад, як війська твердинь не залишаються більше пасивними за стінами!

Єдиний армійський резерв, що має Людендорф, 3-а гвардійська дивізія, буде, навпаки, введена в бій з боку, де наступ виявить себе рішаючим. Він підси-

лить ліворуч 25-й резервний корпус, якому наказано обійти з запілля оборону Лодзі.

Це змагання в швидкості між Росіянами, які не відмовилися від надії відновити свій фронт, і Німцями, які хотять перемоги при Канах, становить першу частину Лодзинської битви.

Дні 17-го й 18-го листопаду присвячені Росіянами для відвороту. На них насідають дивізії Макензена, тому, щоб виграти час, їх ар'єргарди повинні дати жорстокі бої, особливо при Бяла й Стриков.

Проте, увечері 18-го, російський фронт знов спаяний і творить прямий кут, котрого вершина — біля Александрова, бік західний проходить через Бжезіни, бік північ—південь через Яновіце.

На цих лініях Німці після жорстоких боїв при Яновіце й Александров (II-й корп.), при Зґеж (17-й корп.), при Добра (20-й корп.) захоплюють кілька опірних пунктів, але з вечера 18-го весь інтерес переноситься до двох крил поля битви.

На заході 38 піша дивізія 11-го корпусу, що повинна творити одну з боковин обценьків, узята в крило при Jasonnal *) вступом в лінію XIX російського корпусу, котрого лише частина зупинилася для протиставлення Познанському корпусові. Вона несе значні втрати й відходить на 18 кілометрів за Нер.

Більш сприяюча ситуація на сході. Генерал фон-Шефер одержує, крім свого 25-го корпусу, командування 3-ю гвардійською дивізією та корпусом Ріхтгофена, котрого 6 кін. дивізія дійшла на 8 кілометрів на південь від Бжезіни. 9 кін. дивізія залищена для нагляду фронту на Лович, щоб, коли трапиться, тримати під страхом рештки 2 корпусу, відкинутого на схід, доручає це завдання одному лише 19-му драгунському полкові і йде на приєднання до 25-го резервного корпусу.

З боку російського, не дивлячись на нічний марш напередодні, I-й корпус осягає лише р. Мязґа 18-го

*) Очевидно Ласковце.

увечері при Андрушполі. Він прибуває отже надто пізно, щоб продовжити бойовий фронт II Сибірського і IV армійського корпусів, але вчасно, щоб утворити оборонний виступ фронтом на схід. Він вводить частини в бій для підтримки IV корпусу й тримає відтинок Мязґи від Бедона до Карпіна.

З 19-го його атакує на північ від Бедон 72-а бригада 20-го корпусу, на південь і до Карпіна—3-а гвардійська дивізія, котра б'ється на фронті коло 15 кілометрів з усіх боків густого лісу Ґальґов.

Після впертої боротьби Бедон і Карпін взяті, 5-а бригада гвардії осягає Воля—Ракова.

Її рухові значно співділав рух 25-го резервного корпусу, який, не находячи перед собою жадного ворога, осягає Крусів, прикриваючи своє південне крило 6-ою кін. дивізією при Баби (Вaьу), де вона відбиває атаку з боку Петрокова.

День 20-го показується ніби рішаючим для Німців; проте метод Людендорфа, по якому він розтягує на 35 кілометрів три дивізії піхоти фон-Шефера, не виключає значної небезпеки.

21-го листопаду вдача Людендорфа показується цілковито. Його впертість в переслідуванні рішучого результату, не дивлячись на загрозу, що складається на його лівому крилі та на його тилах,—є вражаюча.

Він знає, що по меншій мірі два корпуси V армії, що підходять з півдня, приєднаються до Шейдемана; що від Петрокова й Ловича авіація одмічає підходячі російські маси на гук стрілянини. Не дивлячись на все те, Людендорф хоче зробити останню спробу для реалізації задуманого ним величнього плану.

Він наказує Познанському корпусові атакувати зі заходу на схід в напрямку Ласка; він кидає останній раз 25-й резервний корпус і 3-ю гвардійську дивізію на штурм позицій, що прикривають Лодзь, фронтом на схід.

Познанський корпус терпить повний неуспіх в своїй атаці на Ласк.

25-й резервний корпус, задержаний лісом Тушин *), залишається на південь від Рзґов, котрого осягає бригада гвардії. Друга не проходить Бедон. Між ними двома розрив в 8 кілометрів відкриває дірку в німецькій бойовій лінії. Туди кинуто 9 кін. дивізію, але її склад дуже невистачаючий для того, щоб сполучити дві бригади гвардії.

Людендорфовий план окруження не вдався. Розпорядження, прийняті Великим Князем Миколою, скоро принесуть свої результати.

II.

Російський контр-наступ і окруження німецького лівого крила слідом за проривом XXУ-го рез. корпусу.

А). РОСІЙСЬКИЙ КОНТР-НАСТУП.

З 12-го листопаду, дня початку наступу армії Макензена, ні одної хвилини Великий Князь не залишався пасивним і однакож, не дивлячись на його зусилля й подавляючу чисельну перевагу, треба ждати аж 22-го для того, щоб ініціятива операцій перейшла до Росіян. Остільки смілий наступ приголомшує супротивника.

Від початку німецької атаки Великий Князь Микола зрозумів небезпеку, що загрожує II російській армії, тому він не задовольняється підперти північний Лодзинський фронт I корпусом, він направляє на північ три инші корпуси V армії.

На лівому крилі XIX корпус остаточно вв'язується в бій з Познанським корпусом і цілковито зупиняє його наступ, а також 38-ої пішої дивізії, яку відкидає по-за Нер.

З рештою сил Великий Князь рішає оточити

*) Франц. текст „Tuszya“. Перекл.

війська Шефера, який сам глибоко зайшов, щоб обійти Шейдемана в Лодзі.

Чотирі групи військ будуть співділати в цьому маневрі, що з 22-го дає себе почувати.

На заході, I Сиб. корпус, скупчений 21-го увечері при Паб'яніце, чинитиме з 22-го в східньому напрямку.

На півдні, V корпус, осягнувши того ж дня Тушина й Далькова, просуватиметься на північ.

На сході, 14 і 21 піші дивізії, що відділилися від північної армії (Рененкампф X-а) *) і перетранспортовані до Варшави, атакують Бжезіни.

На півночі, нарешті, I армія, що лишила частину своїх сил проти I резервного корпусу, йде з 2-м корпусом через Ґловно на Бяла й Стриков, якого осягає 21-го увечері.

Якщо загроза окруження є страшною для підсиленого корпусу фон-Шефера, більш безпосередньою є загроза для 20-го німецького корпусу, що мужньо б'ється з 20-го на півдні проти I-го корпусу.

Значні сили, принаймні дві дивізії, атакують на його тилах Стриков і Скочево, крім того 3 російська дивізія дебушує на Геленів, підходячи зі сходу на його ліве крило.

Поспішно генерал фон-Шольц наказує одній бригаді зробити півзворота, щоб прикритися на Стриков, але це ослаблення не дозволяє йому утримувати фронт такої довжини, як до цього часу. Дається наказ XX корпусові відтягти своє праве крило до Москуле — Старе.

Цей наказ не доходить до 72-ої бригади, що веде бій на кінці лівого крила, на південь від ліса Геленова, тому ця частина увечері 22-го відрізана від свого корпусу 43-ою й 14-ою російськими дивізіями, котрі сполучуються з I-м армійським корпусом.

Навколо XXV-го резервного корпусу, 3-ої гвардійської дивізії, 72-ої бригади та кінного корпусу

*) Мабуть I-а. Перекл.

Ріхтгофена вороже коло закрите увечері 22-го. Оточений одинадцятьма або дванадцятьма російськими дивізіями генерал фон-Шефер, здається, не зможе уникнути капітуляції.

Стратегичний рух Великого Князя Миколи вдався.

Помилка залежить в значній мірі від впертости вищого німецького командування. Майже тримаючи в руках успіх, Макензен, хоч почуває, що здіймається буря, — дав фон-Шеферові наказ продовжувати 22-го його атаки в напрямку Лодзі.

Вони не дали жадного успіху.

22-го увечері Шефер одержує по радіо наказ відступати; склалося положення з найбільш критичних; скрізь невеликі відділи охорони відходять перед дуже переважаючим ворогом. Якби в цей вечір Росіяне продовжили ночними атаками денні зусилля, було б покінчено з цілим лівим німецьким крилом.

в). ПРОРИВ В НАПРЯМКУ БЖЕЗІНИ.

1. Відступ XXУ-го рез. корпусу.

22-го листопаду холод ще збільшується; гострий вітер гонить хмари й при блідому сяйві зірок тягнеться голий і журливий сніжний пейзаж. Місяць не світить, холодний північний вітер пронизує до кісток!

В таку ніч полки фон-Шефера одержують наказ відступати. Тридцять шість годин смертельної, остервенілої боротьби зробили їх напівмертвими від голоду й виснаження і однакож їм треба вирушити в похід з перспективою нових боїв, ще більш розпачливих!

При десяти ступнях морозу люде шагають напівсплячими, ніби в стані припадку сомнамбулизму.

Радіо, одержане зі штабу Макензена, наказує пробити ворожі лінії в напрямку Бжезіни для того, щоб шукати зв'язку з XX-м корпусом, який атакуватиме зі свого боку, підходячи з заходу.

Для вдачливого прориву російських мас корпус фон-Шефера повинен спочатку скупчити свої розкидані три дивізії, щоби потім направити їх фронтом на північ.

Лише та позиція для стягнення, де на протязі кількох годин її крила й тили не будуть безпосередньо загрожені, може дозволити йому наказаний наступ.

Проти найбільш енергійного натиску з заходу і з південного заходу відтяжки можна шукати лише в закритті р. Мязґи, в чотирьохкутникові Карпін — Рокеми—Колюшки—Бедон. На півдні кіннота Новикова показалася від Петрокова, але 9 кінна дивізія тримає її під шахом. На сході ворог має лише окремих розвідчиків на залізниці Колюшки—Петроков.

Як що це скупчення є конче потрібним, як що зона надто важна, то для цього потрібний рух не менше відважний і ризикований.

3-а гвардійська дивізія, що веде бій з двома масами при Андресполі та Олєшові, повинна перервати бій в той час, як на всьому свойому фронті вона знаходиться в тісному контакті з ворогом.

49 і 50 рез. дивізії також провадять бій з Росіянами при Рзґові. Вони продеруться в Дальков перед побідоносними масами V корпусу, котрому протиставлені лише мізерна кінна бокова охорона та кілька батальонів гвардії під командуванням майора Рейнгарда.

Понад тим, лише два мости, що обстрілюються з півночі, заходу й півдня, представляють непевний переход через р. Мязґу.

3-а гвардійська дивізія прямує на міст Ґура Зелена.

49-а рез., потім 50-а рез. дивізія пройдуть послідовно в Карпін.

Як довгий і небезпечний буде цей перехід цілого корпусу, коли лише дві кінних дивізій з обох боків замерзлої річки одинокі творять бокову охорону на південь!

Але ворог, зморений форсованими маршами, роз-

ташовується, не звернувши уваги на шум, що видає проходячі колони!

Проте, з розсвітом бій розпочинається, тоді як перехід через міст Карпін тягнеться без кінця. О 10 годині 23-го листопаду, не дивлячись на зусилля штабу Шефера, він не закінчений. Ранені, з великими труднощами розміщені на полкових возах, полонені, парки складають розтягнуту колону сумного вигляду під снігом, що почав падати.

Після їх виходу за річку частини 49 рез. дивізії направлені на Борово (генерал фон-Саукен) і Крусті— Старе (полковник Камнц), частини 50 рез. дивізії — через Лановська Воля на Крусті — Нове. Ліворуч — гвардія в Ґура Зелена.

2. Неуспіх XXV-го рез. корпусу.

На залізничному шляху Колюшки — Бедон авангарди зіткнулися з російськими масами, що підходять од північної армії.

Акція завязується нескладно в міру прибуття військ, що затрималися при переході р. Мязґи. Колони, що проходять через ліс, чинять окремо.

Перший удар має місце на північ від Борово, де лівофлангова бригада 49 рез. дивізії спіткала ворога. Після наказу фон-Саукена дві польові батареї й одна мортирна розпочинають вогонь, щоб підтримати шість сотень авангарду.

В цей мент, після повної вигрузки Сибіряків, драгуни й козаки нападають з близької віддалі на піхоту, перекидають її, забирають гармати й доходять до штабу генерала фон-Венкера. Цей останній був забитий кулею під час бою.

О 17 годині авангард знищений, гармати впали до рук Росіян.

Правофлангова бригада була не більше щасливою —з 16 години її примушено боронитися в Крусті — Старе.

Те ж саме з дивізією фон-дер-Гольца (40 рез. див.), що рівно ж понесла серйозні втрати при Рузика.

23-го увечері генерал фон-Шефер має отже причину бути цілком стурбованим. Иого дивізії зупинені відразу й жадного зв'язку з 3-го гвардійською дивізією, що веде бій в лісі Ґальґов, більше не існує.

Завалення повне, обози й парки, під обстрілом з тилу, натискують на голову колони. Шіснадцять тисяч полонених, яких корпус тягне за собою, ще збільшують безладдя.

Єдина одержана інформація—це радіо з армії від 13 год. 15 хв., яким наказано осягнути Бжезіни 23-го за всяку ціну. Жадного резерву немає, а в ар'єргарді здібність кінних дивізій до опору, здавалося, дійшла до крайности.

В цьому скрутному стані XXV-й рез. корпус вирятовує довга колона полонених, що своїм поважним виглядом зробила враження на ворога, котрий прийняв її за серйозне підкріплення. Росіяне відкладають рішучу атаку, котра мала всі шанси на успіх.

3. Прорив 3-ої гвардійської дивізії.

В цьому безнадійному становищі акція гвардії врятовує весь XXV-й рез. корпус.

Тепер, коли відомі слабі сторони багатьох вищих російських начальників, це визволення оточених військ показується таким дивовижним, що відразу ж виника думка про зраду.

Ранком 23-го генерал фон-Ліцман має з собою не більш 5.000 піхоти. Він знаходиться проти величезного лісу Ґальгов, який може ховати в собі всі несподіванки. Всадити туди свої парки й обози—це значить, в разі неуспіху, наразити їх на певну загибель. Але становище таке, що про втрати думати не приходиться.

Перша спроба прориву в день не щаслива. Майор Рейнгард, що перейшов з ар'єргарда в авангард, терпить невдачу в напрямку Цу—Ґальгов. Батареї гвардії,

що його підтримують, взяті й знов відібрані. Врешті, місцевість залишається в руках Сибіряків.

З безоглядною мужністю генерал фон-Ліцман пробує ночної атаки, якою керує особисто пішком з шаблею в руці. Він захоплює Ґальґов. Тоді, серед ворожого розташування таборами й постоєм, починається другий і нечуваний нічний марш. Ніде сплячі Росіяне не заважають рухові цієї довгої колони дивізії, половина якої збивається з дороги вночі.

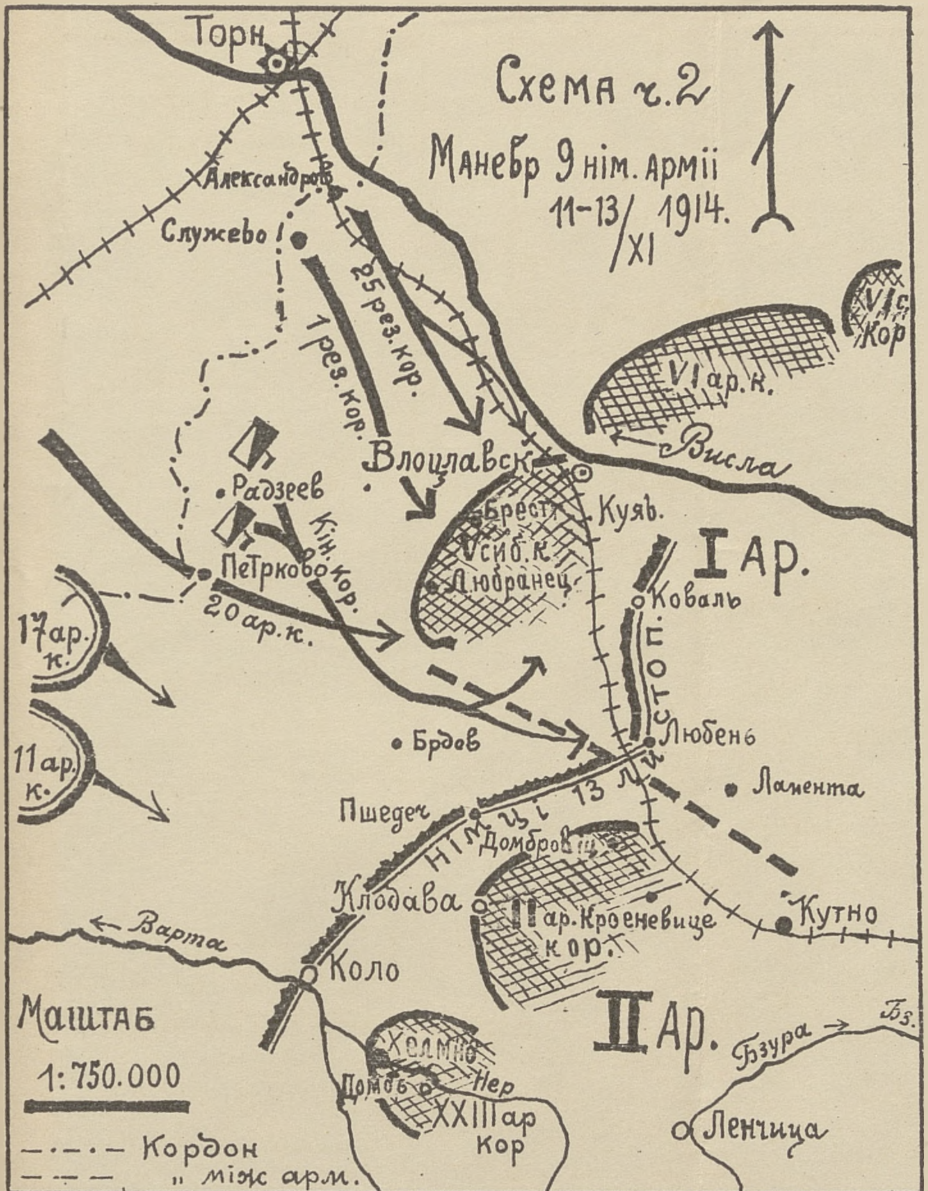
О 3 годині ранку, смертельно змучені полки гвардії несподівано показуються перед Бжезінами. Захоплених зненацька Росіян побивають багнетами, й побідна, але виснажена гвардія жде дня. З ним показується довга й грізна колона. Не маючи амуниції, щоб відбити наступаючого ворога, війська фон-Ліцмана з радістю бачуть генерала Фріденбурга, що приєднується на чолі заблудилих батальонів. Одні й другі організуються в Бжезіни для опору 24-го, тому що частини не в стані виконати новий марш.

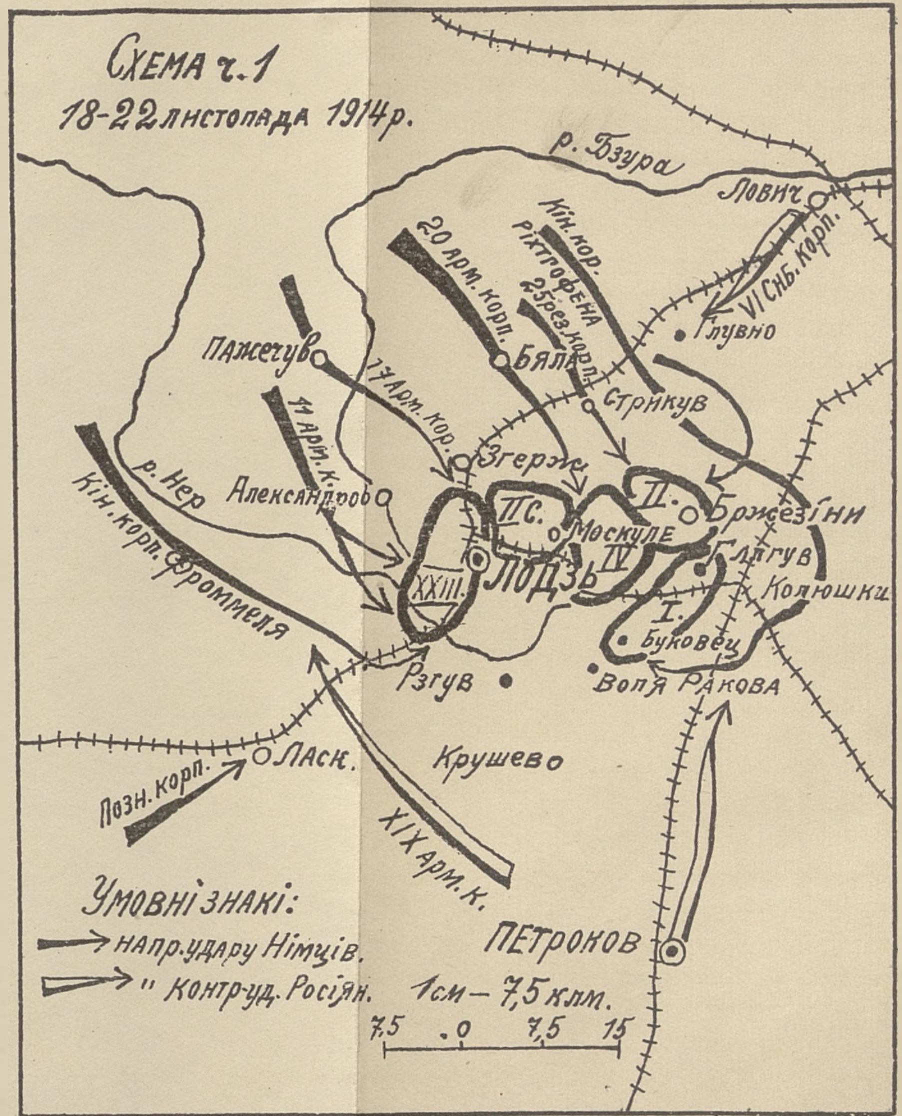
4. Надзвичайне зусилля й визволення XXV-го рез. корпусу.

Тоді як піхота 3-ої гвардійської дивізії щасливо здобуває Бжезіни, прохід, яким скористувався генерал фон-Ліцман, щоб продертися через російський фронт, знов закрився. Гвардійська артилерія, не маючи змоги приєднатися до своєї піхоти, силкується співділати атаці 49-ої рез. дивізії, що веде генерал фон-Таненгаузен з не більшим успіхом, як напередодні проти Цу-Ґальґов і Яновіце.

В штабі Шефера хвилювання надзвичайне. Жадних відомостей від 3-ої гвардійської дивізії не доходить. Сотник фон-Реттов направляється через ліс для відшукування генерала фон-Ліцмана.

Лише о 10 год. 30 хв. патруль самокатчиків гвардії дає відомості штабові XXV рез. корпусу про взяття

Схема ч. 2
Маневр 9 нім. армії
11–13/XI 1914.
Торн
Александров
Служево
1 рез. кор.
25 рез. кор.
Влоцлавск
Висла
VI ар. к.
VI с. Кор
Радзеев
Кін. кор.
Петрково
20 ар. к.
17 ар. к.
11 ар. к.
Брест
V сиб. к.
Любранец
Куяв.
I Ар.
Коваль
Листоп. 13
Любень
Брдов
Ланента
Пшедеч
Німці 13
Домброва
Клодава
II ар. кор.
Кроеневице
Кутно
Варта
Коло
II Ар.
Бзура
Хелмно
Домбє
Нер
XXIII ар кор
Ленчица
Маштаб
1:750.000
Кордон
" між арм.

Схема ч. 1
18–22 листопада 1914 р.
р. Бзура
Лович
VI Сиб. корп.
Кін. кор. Ріхтгофена
20 арм. корп.
25 рез. корп.
Глувно
Пажечув
Бяла
Стрикув
17 арм. кор.
11 арм. к.
Згерж
Александров
II С.
Москуле
II.
Бржезіни
р. Нер
Кін. корп. Фроммеля
XXIII
Лодзь
IV
Глгув
Колюшки
I.
Буковец
Рзгув
Воля Ракова
Ласк.
Крушево
Позн. корп.
XIX арм. к.
Умовні знаки:
напр. удару Німців.
" контр-уд. Росіян.
1 см — 7,5 клм.
7,5 0 7,5 15
Петроков

Бжезін. Ця вістка викликає у всіх бадьорий настрій. 49 рез. дивізія подвоює зусилля, проте вона ніяк не може просунутися на північ.

Одначе, на правому крилі 50 рез. дивізія зайняла стацію Колюшки й село Зальовіце, евакуовані вночі з огляду на небезпеку, котра загрожує російським комунікаціям після взяття Бжезін.

Ліцман, поінформований фон-Реттовим, зосереджує свої полки, щоби взяти в тил Сибіряків. Але ті, охвачені на лівому крилі маневром фон-дер-Гольца, не чекають на цю нову атаку й відходять перед 49 рез. дивізією.

О 18 годині переможець фон-Шефер у свою чергу входить у Бжезіни.

Кінні дивізії, закінчивши своє завдання в ар'єргарді, приєднуються до головних сил німецького війська. На протязі сорока восьми годин вони стримували Новикова і, таким чином, в широкій мірі спричинилися до загального врятування.

25-го, після добре заслуженого відпочинку і кількох спроб з боку Росіян перейти в наступ, що були легко відбиті,—частини групи фон-Шефера розташувалися поза Бзурою ліворуч XX-го корпусу.

Період маневрової війни для армії Макензена закінчився. Прибуття двох корпусів із західного театру подій дозволить йому 5-го грудня взяти Лодзь лобовою атакою. Потім фронт усталиться на довгі місяці.

Висновок.

Здається, ніби Лодзинська битва закінчилася без наслідків. Ні Людендорфові, ні Великому Князеві Миколі не вдалося захопити заходяче крило супротивникове, обійшовши його. Одначе, як що навіть німецькі бюлетені, що зарегистровують здобуття 78.000 полонених, 160 гармат, 220 кулеметів, находяться під сумнівом, як що число забитих, показане IX армією (десять тисяч) нижче дійсного, не можна відмовити Людендорфові в стратегичній перемозі.

Начальник Штабу Гінденбурга вдруге уник грізної інвазії для свого краю. На сході позиційна війна починає установлятися на російському терені. Таким чином, цей результат був одержаний, не дивлячись на значно вступаючі кількостю сили, завдяки сміливості поглядів німецького командування при допомозі безсуперечної вартости військ та підлеглих начальників.

Такі успіхи дають грунт розвинути і певність в собі, яку Людендорф посідає вже в такій високій степені. Вони переконують його в тім, що він може безкарно відмовлятися від правил обережности. Східні перемоги, хоч і класичні, з огляду на осбливі умови на цьому театрі операцій, представляють злу школу командування для генералів, що матимуть вище керовництво на західному фронті. Перший генерал-квартирмейстер відчує це на собі, коли в 1918 р. він втягне до бою в Шампані все, до останніх своїх резервів, щоб добитися успіху, що промайнув перед ним. В цей мент він знайде проти себе не слав'янську пасивність чи зраду *), але волю перемогти, рівну його волі, при вищій здібності.

Тоді його сміливість приведе його до поразки!

*) Цікаво, що автор розуміє під „зрадою". Перекл.

РОЗДІЛ II.

В. П. ЄВТИМОВИЧ.

Підполковник.

МОРАЛЬНІ ПІДСТАВИ ДО СТВОРЕННЯ УКРАІНСЬКОІ МІЛІТАРНОІ СИЛИ ТА ЗАХОДИ ДО СКРІПЛЕННЯ ІХ*).

Головним елементом збройної боротьби все було і є людина.

Яких би велетенських успіхів не осягла техника военна, які нові зміни не внесла б вона в форми та методи збройної боротьби, та все ж незмінними лишаться ті лише з них, що випливають із незмінних властивостей людини, незалежно від успіхів, розвинення та удосконалення техничного.

І людину, в якій мусимо розвивати старанно почуття високе саможертви та нищити в ній первісні інстинкти самоврятування, годі обернути в бездушну машину. Все було й буде, що керуватиме машиною людина, з властивими їй додатними й від'ємними якостями. А тому й перемоги відноситимуть завжди ті армії, що, не нехтуючи значіння величезного техники, високо піднесуть підготовку моральну своїх бійців і навчання війська свого заснують не на тому, що лю-

*) Редакція містить цю статтю, маючи на меті шляхом певної полеміки всебічно освітлити порушене автором питання. Ред.

дина, мовляв, обслуговує машину, а навпаки, що людина керує машиною, яка лише допомагає військові осягнути поставлену йому ціль.

— Щоби приказ імперативний нашого поета:

„Коли ти любиш рідний край,
— Гори, палай“, — кожен громадянин не лише відчув та врозумів, а, до всього, і це, найважніше, виконав.

Чергове завдання нашого покоління.

„Тільки, як мілітарна держава, ми зможемо вижити, як нація“.
В. Сальський (Зб. „До зброї!“).

Рожеві сподіванки з р. 1917 на те, що „самі творитимем своє життя“ завели. Не тому сподіванки ції нас завели, що ми дуже мало хотіли, а тому що не зуміли хотіти—не зуміли оперти своє хотіння на відповідній цьому хотінню силі, й коли довелося це наше хотіння перевести в конкретний чин, то в боротьбі за це своє хотіння не змогли силі протиставити силу ж. Такої сили в роках наступних за р. 1917-м ми не мали. Московський народ не зрікся своєї, протягом віків витвореної, психології народа—пана й „не дав“ нам так вимріяної нами волі. І хоч як би не доводили перед усім світом, що ми так-таки нація, нація від усіх сусідів відмінна, нація, що свою територію посідає, що свою питому історію має, говорить своєю цілком оригінальною мовою і т. и. т. и., а тому маємо право на власне і ні від кого незалежне національно — державне життя, то ніхто з цим безсумнівним для нас і очевидним для всіх правом рахуватися не буде. Не будуть рахуватися з нами аж до того часу, поки ми не доведемо своїх прав через аргументи сили — через ті аргументи, які в сучасних міждержавних стосунках виражаються в кількоміліоновій армії, заосмотреній всіма сучасними засобами до збройної боротьби, а го-

ловне, армії народу, свідомого своїх завдань і в чинах своїх, від Головного Отамана та до останнього рядовика, однодушної.

Бо в ставленню до народів, що до р. 1917 складали Російську Імперію, Москалі проявляють остільки велику однодушність, що один із чільних провідників над московськими монархистами в минулому, Князь Петро Голіцин, друкує в „Ізвестіях" одкритий лист, в якому від імени колишніх монархистів висловлює свою глибоку подяку совітському урядові й совітській делегації на Віденській (румуно-совітській) конференції за неухильне переведення мудрої політики в питанню про Бесарабію і далі патетично вигукує: „Дай, Боже, щоб так же твердо й без найменших уступок вирішилося питання про Сахалин і Сх.-Хинську залізницю".

Очевидно, що про „українське питання" товариш —Князь П. Голіцин не згадує лише тому, що питання це вже вирішилося „твердо й без найменших уступок" та що Україну без більших зусиль потоплено в формулі С. С. С. Р.

Маємо надію, що за час від р. 1917 громадянство українське переконалося нарешті, що ніхто, ніколи й нічого нам із доброї волі та з великої ласки не дасть, а що все, чого потрібуємо, мусимо взяти! Скільки б не торочили нам ріжні „добрі опікуни й порадники мудрі" про „самовизначення аж до відокремлення".

І візьмемо!

Та не орієнтаціями, не скаргами-жалями на чиюсь кривду-неправду, не солодкими й лукавими запевненнями, що „чужого не хочемо", не демагогичними обіцянками певного числа десятин кожному охочому наймитові, що зголоситься за цюю платню воювати за українську державність, не облесливим загравванням з ненаситною чернею, не творенням виняткових і специфичних фронтів для „ізбранних".

Це инше буде прищеплюванням нашому народові здорових ідей національного мілітарізму, виховання

його в дусі найкращих чеснот вояцьких, виховання в йому гордого, невтримного й непереможного „хочу", яке рве кайдани, руйнує найтвердіші мури, нищить усі перешкоди.

Завданням нашого покоління, отже, є виховати в своїх нащадках дух вояка-громадянина, здатного до найвищої саможертви, до найбільшого обмеження власної особистости, коли цього вимагає спільна вища ціль. Бо законом життя є боротьба, без якої ніщо не дається.

І тільки в цей спосіб зможемо змілітаризувати наш нарід—зробити з нього націю.

Український мілітарний тип.

Де крак,—там козак, а де байрак—там сто козаків.
Гетьман Богдан Хмельницький.

Чи ж виростемо колись на мілітарну, тоб-то своїх мілітарних завдань та державних цілей свідому націю?

Із певністю сказати можна: так!

Маємо сильні до того підстави. Підстави ці такі ж старі, як старим є в Європі український народ; вони сталі й непохитні остільки, оскільки, як про це свідчить нам історія наша, вони зберегли нас від знищення в часи люті великих народніх переселень, що не раз перекотилися через наші землі; оскільки зберегли нас від нападів диких орд кочових—гунських, готських, печеніжських, половецьких, татарських, замахів турецьких, грабунків московських, усобиць княжих, панування польського, руїни большевицької.

Підстав матеріяльних до нашої твердої відповідности, як чинники ґеоґрафичні, економичні і т. и. розглядати не будемо — досить ствердити, що вони є та що вони цілком відповідні *).

*) Цікавих відсилаємо до таких авторитетних джерел, як „Україна—край і народ" Д-ра Ст. Рудницького та „Природні багатства України" Проф. Фещенка—Чопівського.

Докладніше розгляньмо ті чинники моральні, які в підсумкові своєму складають збірну душу народу нашого та які допоможуть нам визначити український мілітарний тип, яким витворився він протягом століть.

Почав зарисовуватися тип цей українського вояка ще на світанку історії нашої, коли то ще прапрабатько наш давній, виходячи на поле працювати, не забував забрати з собою в поле і свою зброю немудрую, готовий що-хвилини обернутися на вояка, що збройною рукою боронить працю хліборобську від кожного грабіжника-зайди.

В ті часи, від нас далекі, прапрабатько наш ще був, так мовити, вояком-індивідуалистом. Він воював, а чи сказати вірніше, боронив свої власні інтереси чи близькі йому інтереси свого роду й пізніше племени. Про ці часи можемо лише здогадуватися.

Та вже в ст. IX по Р. Хр. справа військова на Україні-Русі яскраво прибирає характеру державно-суспільного і племена українські, об'єднані на той час в певну державну цілість, організовано й під проводом Князів своїх ведуть війни з сусідами, переслідуючи інтереси спільно-державні.

До цих часів сміливо можна прикласти твердження московського історика, Карамзина, яке застосовує він до Київських Славян: „не маємо потреби, подібно до того, як це роблять Греки та Романи, вдаватися до байок та вигадок, щоби звеличити рід наш,—слава була колискою народу руського, а перемога вістункою його буття". *) Очевидно, що вже в ті часи народ україно-руський був славний між сусідами з перемог военних.

Отож, на прикінці IX в. (р. р. 879—912) напівле-

*) Наведений уривок з Карамзина подаємо з памяти. Одночасно дозволяємо собі пригадати нашим читачам, що М. Карамзин, компонуючи свою „Історію Государства Російського", з якої цей уривок взято, тримався того хибного і Москвинам властивого й до нині погляду, що „Історія Государства Російського", тоб-то Московщини, почалася з історії Київської України-Русі. Та понеже наведений уривок стосується як раз до цієї Київської Русі, то ми й знайшли можливим подати це твердження М. Карамзина про наших предків. Автор.

ґендарний Князь україно-руський Олеґ веде своїх хоробрих воїв далеко від рідного Київа, робить трудний похід по р. Дніпру, перемагає труднощі переходу через Дніпровські пороги, повз кочовища печеніжські, відважно перепливає бурхливе Чорне море й наближається до славного міста Царгороду. Трудно Князеві Олеґові доступитися до мурів високих Царгородських з моря, бо тогочасна техника военна византійська ставить перед ним непоборні труднощі-перешкоди: ланцюгами залізними перегороджує вона підступи до Царгороду через протоку Босфорську. Та дотепом военним переборює мудрий Князь Олеґ хитрощі грецькі і проти техники ворожої виставляє технику власну —ставить свої „лоді" на колеса, напинає вітрило, тоб-то перетворює човни на самоходи і суходолом добирається з вітром ходовим до мурів Царгородських. В цей спосіб змушує заскочених через несподіванку Греків до корисного для України-Руси миру.

Та Князь Олеґ не вдовольняється ві своєї перемоги, з багатого окупу военного, з корисно списаної для купців україно-руських торговельної угоди, на довершення всього прибиває над брамою Царгородського щит свій побідний. Так переказує про подвиги военні Князеві Олеґові наш літописець і додає, що за всі ці його премудрі вчинки сучасники прозвали його „Віщим".

Чи цей жест Князя Олеґа зі щитом, на Царгородській брамі прибитим, був лише зухвалим жестом захопленого успіхом военним щасливого переможця, чи крилося в ньому щось глибше? Якийсь символ-заповіт прийдешнім нащадкам що-до посідання Царгороду й панування на Босфорській протоці, значіння яких для України-Руси відчував своїм розумом віщим Віщий Князь задовги до нас? Певніш усього, що так. А коли це так, то чи не покладає на нас цей заповіт Віщого Олеґа певних обов'язків?—Очевидно.

Навіть у тому разі, що переказ літописців про Віщого Олеґа є легендою, то зміст цієї легенди яскраво

свідчить про тих, хто її створив, як рівно і свідчить про те, що творці леґенди, наші давні предки, творячи її, вірили, бо хотіли вірити, що вона була доконаним чином. Тоді символичний знак Олеґового щита на брамі Царгородській набирає для нас ще більшого значіння, бо то голос віків! А ось уже історична постать —Князь Святослав. В кінці X віку (р.р. 957—972 по Р. Хр.) вславився війнами побідними з Греками та Болгарами. З невеликим та завзятим військом, ідучи шляхом Олеґовим, підбиває Болгарів і вступає у нерівну боротьбу з найвидатнішими полководцями тогочасними византійськими, імператорами Фокою та Іваном Цимисхієм. Якого значіння надавав Князь Святослав війні видно з його слів, що ними відповідає він на благання матері своєї Княгині Ольги: „Нудно мені в Київі, піду на Дунай і сяду в Переяславі; твердою стопою обіпрусь об Чорне море, підібю сусідів і понесуть мені данину з усіх країв". Збираючись до заборчої, або по сучасній термінології „імперіялистичної" війни, зарані укладає плани до оборони підбитих країв у майбутньому. Очевидно, що Князь Святослав краще розумів значіння війни, аніж його, сучасні нам, нащадки, волів бути брутальним імперіялистом, ніж „жертвою ненаситного імперіялизму".

Коли, по Клявзевичу, найвидатнішими рисами більшого полководця є рішучість та обережність, то Князь Святослав проявив їх надто яскраво. Що-до рішучости, то найкраще проявляється вона в його знаменитому: „Іду на ви", через яке він попереджував своїх ворогів, збираючися на них війною. У відомому ж епізоді з битви під Доростолом (нині—Силістрія) в рішучості своїй Князь Святослав переростає Леонида Спартанського під Термопілами—оточений з усіх боків незрівняно переважним ворогом він звертається до своїх воїв хоробрих з відповідною промовою, зясовує безнадійне становище, в якому опинилося військо, закликає до завзяття й закінчує знаменитим: „Навколо нас ворог. Чекати на допомогу нема від кого.

Ляжемо кістьми. Мертвії бо сорому не мають". Наслідок цієї битви—перемога над Цимисхієм і догідні умови замирення. Саму ж промову треба віднести до найкращих зразків воєнно-ораторського мистецтва.

Що-до обережности, яку він виявляв підчас боїв, то прикладом її може бути та ж битва під Доростолом: Князь Святослав зручно використовує місцевість, де треба штучно її підсилює, вдається до хитрощів воєнних, користає з елементу несподіванки, знає той ефект, який справляє на ворога кіннота, що опинилася на його крилах та в тилу. Византійські історики подають тому ще цікаву рису до постати Князя Святослава, а саме: після замирення, що повстало в наслідок перемоги над Цимисхієм в згаданій битві під Доростолом, запякані Греки посилають Святославові дорогоцінні подарунки: розкішні вина, коштовні шати, золото, самоцвіти і багато оздоблену зброю. Князь Святослав, не звернувши найменшої уваги на все инше, кинувся любуватися зброєю і лише за неї одну просив дякувати Імператора—проявив ту найкращу цікавість, що в усі часи була єдине гідною правдивого вояка. І не дурно ж то потім очевидці—посланці, що доставляли йому Цимисхієві подарунки, остерегали своїх земляків, що Святослав „страшний чоловік, бо з усіх дарунків уподобав лише зброю".

Мимоволі це замилування князя Святослава в зброї змушує на цьому ж місці пригадати пізніше твердження з відомого віршу Гетьманового Мазепиного, що „през шаблю маєм право"—тільки споріднені душі можуть проявляти таку вражаючу спільність в поглядах на однакові речі та явища, як в данному разі ставлення до зброї Князя Святослава і погляд на її значіння Гетьмана Мазепи, людей ріжних епох і ріжних культур, відділених один від одного без малого тисячеліттям!

Дальша історія українського народу вся складається з безустанних війн—війни Князя Володимира Святого, першого Соборника Українського, війни з Пе-

ченічами, Половцями, Татарами, Турками, Поляками, Москалями.

Трудно в рямцях предлежачої статті переказати про видатніші періоди, ба навіть епізоди з усіх цих війн, розповісти про всіх, принаймні видатніщих, полководців українських,—це було б те саме, що написати, на жаль ще не написану, історію української воєнної штуки.

Одне про ці війни сказати слід: це були ті війни, в яких народ український боровся за своє право на вільне державне життя.

Війна для народу українського не скінчилася й тоді, коли р. 1775 було зруйновано рештки української мілітарної сили—преславную Січ Запоріжську, а народ український на довгі, довгі роки запряжено до неволі московської; ще й після цього він мусив брати участь в тих війнах, які провадила Московщина—Росія і „не за Україну, а за її ката" проливати свою й чужую кров.

Всі ці війни полишили глибокий слід в душі нашого народу й, зрозуміло, надали йому ті риси його, фізичні й духовні, які протягом усіх часів його існування, до наших включно, робили з нього доброго природженого вояка—міцного тілом, твердого духом, витревалого в злиднях, навіть у муках, упертого в осягненню поставленої ціли, дотепного на всякі хитрощі й винаходи воєнні, вправного у володінню зброєю, суворого й справедливого начальника, безоглядно-слухняного підлеглого, доброго товариша-побратима, вірного товариству при всякій і добрій і лихій пригоді, веселого шибайголову в хвилини скрути, добродушно-насмішкуватого в перемозі, завзятого до жорстокости при обороні, погордливого до найгрізнішої небезпеки смертної. Найкраще підмітив ці риси нашого вояка сам український народ. І не лише підмітив і почасти усвідомив їх, а до всього ще й з хистом великим, з великою любов'ю та з смаком незрівняним, художнім

змалював їх у своїх піснях-думах козацьких, оповіданнях, переказах, леґендах народніх.

Кожна з цих підмічених рис вражає своєю подібністю, в очі б'є закінченістю—чи то буде незрівняний у правдивій простоті своїй переказ літописців, чи наївний епос багатирсько-билинний, чи високо-художнє „Слово о Полку Ігоревім", або сучасний твір народній, літературний чи, нарешті навіть, анекдот з не так далеких часів, коли вицвіт народу українського служив царям московським.

В усіх згаданих памятках літературних козак, для українського народу синонім слова вояк, все виступає, як улюблений герой, найкращий син народу, з усіма тими рисами типичними, що властиві воякові-громадянинові, свідомому свого обов'язку високого перед батьківщиною.

Не хочеться повторювати старого і всім відомого твердження, що твір художній повстає в наслідок натхнення, що поет творить інтуітивно, тоб-то користаючи більше з доводів почуття і серця, аніж із доводів розуму та свідомости; що здебільшого істину він відчуває через підсвідомість свою. Та саме тому, що твердження таке набрало значіння аксіомального, спробуємо пошукати, як дивилися на свою справу воєнну не поети, а розсудливі мужі державні, що визнають аргументи лише холодного розуму, керуються веліннями сухого обрахунку, визнають царству користь матеріяльну.

Ми вже згадували, як ставилися до своїх перемог та якого значіння їм надавали славні Князі україно-руські Олеґ та Святослав у віках IX та X-му, як переказував нам про це літописець. Звернемось тепер до джерел з віку XVII. Отже, р. 1621, в меморіялі до польського уряду владики укр. православні, в ті часи правдиві виразники сумління народнього, так виявляють своє ставлення до козаків:

„Що-до козаків, то про сих рицарських людей знаємо, що вони наш рід, наші браття, правовірні християне.

Про них думають, що вони простаки, не мають ані знання, ані розуму і були намовлені до повстань духовними. Але ми, як не відводимо їх від належної послушности ані бунтуємо, так і не навчаємо їх розуму в справах і вчинках їх. Вони мають природжений дотеп і Богом дарований розум і ревність та любов до віри, побожности, і церкви між ними живуть і процвітають, певно, здавна.

Се ж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство морем Чорним і сухопуть. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносіклах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира Святого, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Другою своєю метою ставлять визволення невільників... То певно, що на цілім світі ніхто по Бозі не чинить зневоленому християнству такого великого добродійства, як Греки своїми окупами, король іспанський своєю сильною флотою, а військо Запорожське—своєю сміливостю і перемогою; що инші народи виборюють словом і дискурсами, то козаки доказують ділом самим... Хто вчить їх того розуму —воювати на землі? Хто на морю, де вони гарцюють у своїх моносіклах, які в порівнанню против кораблів і каторг не більше, як ночви?..

Бог керує ними і він то тільки знає, на що заховує ті останки тої старої Руси та розширяє їх правицю і силу їх на морю й на землі довго, широко й далеко. Бог держить їх і ними править; як оден писав, що то Бог положив Татар на землі, як перуни і громи, і ними християн навіщав і карав, так і козаків низовських, Запорожських і (донських) положив він, як другі перуни і громи живі по морю і на землі, щоб ними страшити і громити невірних Турків і Татар". З кожного слова цього меморіялу б'є свідомість величезного значіння козаччини, цієї твердої мілітарної підпори для всіх справедливих домагань народу укра-

інського, тієї козаччини, яка є „наш рід і наші браття“—органична зі своїм народом цілість. Ще одна ілюстрація з року 1620 до тих звязків тісних, які лучили освічені верстви громадянства українського з кругами козацькими—„Вірші на погреб Сагайдачного“, зложені ректором Київської братської школи, Саковичем, уривок із яких подаємо:

„О запорозком войску кто писма читает,
тот їм мензство і славу хоть не рад признает,
бо завше в нем такіє рицери бивали,
што менжне непріателей ойчистих бивали.
И жадноє рицерство в нас не єсть так славно,
як запорозкоє, і непріателюм страшно“.

А ось через якусь сотню літ Великий Гетьман Український, Богдан Хмельницький, на запитання про силу свого війська відповідає, що на Україні — „де крак—там козак, а де байрак—там сто козаків“. Слова ці Богданові остільки припали до вподоби, що зробилися згодом приказкою народньою. Чи не свідчили вони в той мент, коли їх вперше сказав Великий Гетьман, а за ним повторила голосно і вся Україна, про ту величезну свідомість народню, що поривала весь цей народ перетворитися на козацтво, тоб-то на озброєну націю?

І, нарешті, в наші дні,—„лицарь абсурду“, один із небагатьох сучасних нам державників українських ще до революції р. 1917, адвокат з професії, козацький нащадок віддавна, Поручник М. І. Міхновський з перших же днів революції весь свій хист великий організатора, свій талан оратора, невгомонний темперамент революціонера, всю свою енергію величезну присвячує справі відродження української мілітарної сили, збудування її відповідно до вимог сучасної війни, з тим, щоби цей єдиний в наші дні правдивий „аргумент державности“ поставити на сторожі прав державно-національних народу українського.

І не навмання, не для поетичного ефекту в першому універсалі своєму до громадянства українського

на перше місце висунув він знамените: ,,Однині кожен вояк—Українець, де б він не служив, мусить памятати, що він є членом українського національного війська“ і далі, з властивою йому рішучістю і ясністю виклав „катехизис“ цього війська.

Характерним для українського типу вояцького є те, що всі риси його, чи то змальовують їх невідомі творці українського епосу билинного, або невідомий теж автор ,,Слова о полку Ігоревім“, чи співає про них кількома віками пізніш Великий Кобзар Т. Гр. Шевченко і наступні по ньому більші й менші поети, а чи вказують на них дотичні до справ військових діячі, — всі ці риси, підмічені в ріжні епохи й моменти життя народнього, цілком тотожні. А це свідчить про їхню сталість в часі.

На жаль превеликий, обстави лихого життя на Інтернації не дають змоги використати відповідних матеріялів та вибрати з них потрібні зразки, щоб у спосіб порівнавчий довести наше твердження. Тому спробуємо подати де-що з цих зразків і хоч би так, як зберегла їх память наша.

Отже візьмімо хоч би рису завзяття козацького та порівняймо рішенець Князя Ігоря зі слова о полку Ігоревім—,,Шеломом іспити Дону“ з категоричним приказом Шевченківського Івана Підкови:

,,Нехай ворог гине!
Не в Синопу, отамани,
Панове-молодці,
А у Царград до Султана
Поїдемо в гості“.

В обох випадках полководці українські з невеликим, але завзятим військом свідомо пускаються в далекі й небезпечні виправи воєнні, не зважаючи на всі ті перешкоди несчислимі, що на їхньому шляху повстати можуть. Рівноцінною з наведеними ілюстраціями до такого, можна сказати класичного, завзяття, українському воякові властивого, в памятні для нас часи збройної боротьби за українську державність в р. 1919

можуть бути проречисті накази оперативні хоч би славній Запоріжській ґрупі, в тій частині їхній, де невеличкій цифрі наших бойців-Запоріжців протиставиться до 4—5 раз більша сила ворожа. Не можна ж бо припустити, щоб К-р Запоріжського війська та Начальник Штабу ґрупи, обидва вихованці Воєнної Академії, учасники Великої Світової війни, люде знання та досвіду могли легковажити число! Ні, не легковажили вони ворога, але твердо знали вартість незрівняну бойову своїх Запоріжців! Знали, що недостачу в числі надолужать Запоріжці своїм завзяттям, а тому сміливо і спокійно посилали своє військо проти кількократ численнішого ворога.

І не можемо не пригадати, з яким захопленням, з якою любов'ю говорив Генерал Сальський про своїх чубатих: „Мої Запоріжці! Їх не можна не любити! Вчив я воєнну історію. Знаю ціну вояковї. Найславнішими, безумовно, були старі Запоріжці. Переважити їх можуть... хіба мої (!) Запоріжці"!

Зрештою, народ український так синтизує це завзяття свого вояцтва: „Або слави здобути, або вдома не бути", і... хай похвалиться таким завзяттям хтось инший!

Подібних зразків порівнавчих, в яких змальовується найріжноманітніші риси нашого вояка, можна навести багато і всі вони доводять про незмінну сталість їх протягом віків.

Рельєфність та закінченість поданих образів літературних походить, очевидно, з глибокого відчуття авторів, що їх створили; свідчить, що вони, може й несамохіть, зрозуміли значіння предмету, пізнали його вагу.

Всі згадані риси, які набув собі український вояк, зрештою зробили йому велику славу незрівняного бойового елементу, і всі сусіди стараються залучити його на свою службу військову. Протягом двох століть королі польські, чисто всупереч постановам сеймовим та сенатським, протегують Запоріжцям, посилають

військові Запоріжському військові клейноди, пенсію, коштовні подарунки. Наввипередки з королями польськими того ж самого і в той же спосіб запобігають царі московські, султани турецькі, володарі молдавські, князі Семигородські.

На початку XVII в. Гетьман Петро Сагайдачний рятує Польщу від розгрому Турками під Хотином. Семен Палій, славний полковник Хвастовський, бере участь в поході побідному проти Турків аж під Відень.

За кілька літ до Хмельниччини король французський Генрих III наймає до свого війська загін Запоріжців у 2.000 люду й спроваджує цей загін до Франції спеціяльно для здобуття неприступної, як на ті часи, приморської фортеці Дюнкірхена, яку після уміло поведеної облоги та завзятого штурму Запоріжці й здобувають—єдина перемога, яку мали Французи в цій війні й ту дали їм Запоріжці. Король шведський, Карло XII, в боротьбі своїй з царем московським, Петром I, шукає й знаходить спільників на Україні.

Пізніше, в часи вже наші, ми бачимо, що найдобірніші частини армій, колишньої російської та австрійської, як частини ґвардійські, комплектуються переважно з Українців. Непохитні кадри поверхстрокової підстаршини, цього визнаного підмурку справи військової, в довоєнній армії російській на три чверті складаються з Українців; „учебні команди", тоб-то школи підстаршинські в усіх частинах ріжних родів зброї, в тій же мірі набираються з Українців; р. 1912 на всесвітній Олімпіяді, яка відбулася в Лондоні, здобуває королівський кубок і ставить російську кінноту на перше в світі місце ґрупа з чотирьох старшин—Родзянко, Бабашко, Іваненко та Ексе. Перші троє—Українці з роду і четвертий, треба гадати, не Москаль.

З офіційних відомостей (Вісник Імператорської Миколаївської Воєнної Академії) про осіб, що скінчили російські вищі воєнні школи в період 1910—1914 р.р., на осіб українського походження, судячи лише по призвищах їхніх, припадає більше 60 %.

На число нагороджених юріевськими (ґеоргієвськими) бойовими відзнаками старшин та жовнірів VII та IX армій російських згідно з наказами цим арміям в р. р. 1914—1917 на осіб походження українського припадає більше 80%.

Всі ці данні цифрові дають на користь Українців значну числову перевагу, яка не сходить нижче від 60%, хоть число Українців у межах колишньої імперії Російської (до 35 міліонів кругло) в протиставленню до числа всього населення цієї імперії (160 міліонів) дає неповних 22%.

І в данному разі суха мова цифр підпирає наші попередні твердження, що в усьому тому, чого в справі військовій не можуть Українці надолужити числом, те додає їм природжена здібність.

Охочий дослідувач міг би знайти ще сотні й тисячі подібних до кількох наведених прикладів і доводів.

Висновок же з цих прикладів той, з якого ми почали цей розділ: маємо всі добрі данні, щоб створити власну мілітарну силу.

Наші гріхи.

„Не лякайтеся тих, що вбивають тіло, душі ж не здоліють убити, а лякайтеся більше того, хто зможе погубити і душу і тіло“ (Єв. Матфея, гол. 10, ст. 28).

„Маю шаблю в руці—ще не вмерла козацькая мати“ (Гетьман Богдан Хмельницький).

І все таки, маючи чудовий, більш того, маючи незрівняний по якості матеріял військовий в людях, маючи всілякі инші необмежені можливості, не маємо Держави.

Малесенькі Естонія, Латвія, Литва мають власну державність. Вони спромоглися здобути незалежну державність через збройну боротьбу з кількадесяткрат дужчим і багатчим ворогом!

Слава їм! Ми ж не перемогли...

— Що ж то за химерна така наша доля?!

— У чому причина наших неуспіхів?

Головна і єдина причина в тому, що маємо те, на що заслужили.

Так невже ж народ наш, на всі його добрі прикмети вояцькі, про які згадувалося, не зважаючи, є, зрештою, нікчемний?

Ні, народ наш—путящий народ! А от інтелігенція наша сучасна—не в батька пішли діти—не дописала!

Найбільша її вада в тому, що в більшості своїй вона не наша!

Вихована серед московського або змосковленого оточення, в московській школі, на московській літературі, звичаях та забобонах, під опікою невсипущої царської охранки, пересякнута московським світоглядом та уподобаннями, вона ріжнилася від інтелігенції московської лише мовою. І, як те й личить пересічному інтелігентові московському, могла мислити лише демократично, обов'язково антімілітаристично і пацифистично, в більшості соціялистично.

До всього треба додати, що всі ці многоскладові визначення, як демократизм, антімілітаризм, пацифизм, соціялим, що їх так охоче чіпляє до себе „общеросійський" інтеліґент, він розуміє воістину по московськи—поверховно. Так, наприклад, скрайніми,—Москаль визнає, що „коль рубіть, так уж с плеча" — виявами демократизму були... чорна „косоворстка", довге волосся на голові, тижнями неголена борода, брудні нігті, товстелезна ціпура в руках, словом, підроблення під щось у роді Турґенівського Базарова з „Атци і деті", чи щось подібне. Антімілітаризм проявлявся в погордливо зневажливому, при умові ґарантованої персональної безпечности, ставленню до старшин та в демагогичному панібратстві з жовнірами, у незрозумілій та необґрунтованій відразі до військовости. На думку отакого „антімілітариста", кожен старшина був слугою та

оборонцем деспотичного режиму, а кожен жовнір жертвою та сліпим знаряддям його, незалежно від того, в якій би армії, імператорській чи республиканській, той старшина і той жовнір служили.

Що-до пацифизму, то через брак близшого знайомства з „измом" цього ґатунку, для кожного „пацифиста" вистачало заявити, що він, мовляв, є пацифист, не визнає й поборює всякий мілітаризм; більших речевих пояснень від нього не вимагалася, бо й опонент, накопи б такий знайшовся, знався на цій справі не більше.

Нарешті, соціялизм. За правдивого соціялиста вславитися міг кожен, кому довелося чути про Маркса, Бебеля, Кавтського та инших соціялистичних „святих", хто знав пару революційних пісень, засвоїв відповідну термінологію, знав про 8-годинний робочий день, переховав припадком пакунок будь-якої нелеґальщини, в своєму товаристві вживав слова „товариш" і т. и., незалежно від того, що от такий „соціялист" зроду не читав натхненних творів своїх „святих", навіть у популярних виданнях, і ніяк не міг збагнути ріжниці між Інтернаціоналами.

Здавалось би, що все це виглядало до карикатурности легковажним, що все це було зовсім не страшним та що такий „демократизм" зникне безслідно, коли прийде пора щаслива заговорити живому, здоровому та єдино-доцільному націонализмові.

Та мусимо не забувати, що разом із усякими иншими „дарами" духовного змосковлення, інтеліґенція українська за 250 років спільного життя з Москвинами навчилася від них і таких речей, як вірити сліпо, по інерції.

Перебороти таку інерцію не легко, й тому процес розмосковлення нашої інтеліґенції, хоч в цьому вона зробила великий помірно поступ, не закінчився й донині, хоч почався він ще в р.р. 1905 і наступних.

Отже, при такому світогляді, ясна річ, що інтеліґенція російська, не могла бути патріотичною, бо з її

логіки виходячи, це було б недемократично, зобовязувало б віддавати певну данину державному мілітаризмові, який обслуговував цілі державного імперіялизму, а це суперечило б пацифизмові й догори ногами ставило б соціялизм.

Рівнобіжно з цим серед інтеліґенції загально-російської відбувався ще й инший цікавий процес, який нищив у ній почуття патріотизму та вселяв у неї відразу до військовости. Процес цей походив з тих причин, що загально-російська інтеліґенція, в часи перед революцією 1917 р., в значній більшості своїй перебувала в сталій ворожій опозиції до сучасних їй форм та устрою своєї держави, причин, які саме й приводять до революції. І понеже ворожнеча ця тревала протягом якоїсь сотні літ, понеже протягом усього цього часу вона все зростала, насичувалася, то вона ставала, так би мовити, традиційною, а через властиву Москалям здібність до пересади перенеслася в решті решт з одного об'єкту на инший—з форми на зміст і дійшла до ворожого ставлення до самої державности, прибрала характер анархистичний.

Величезна частина цієї ворожости, зрозуміло, переносилася на військо, як на ту основу могутню, на якій стоїть державність.

І не дурно ж то Клявзевич у своїй книзі „Про війну" так висловлюється про ненависників військовости: „Зневажливе відношення до так званого кастового духу військових, яке тепер зустрічається, походить, головним чином, від тих осіб, які ненавидять цей дух через те, що він є тою перешкодою, об яку розбиваються їхні заміри". *)

*) Як раз цьому зневажливому ставленню до військовости з боку своєї інтелігенції у великій мірі треба завдячувати нахил військовиків до певного кастового відсепаратизування.

Нахил цей походить з причин двох порядків. Перший порядок обнімає такі причини, як: специфичні умови виховання, підготовки до служби, самої служби, стосунків на ній і по-за нею, обовязків, прав, традицій і т. и. Всі ці умови у військовиків сильно ріжняться від таких же у представників инших професій і як раз через свою специфичність. Комплекс цих причин витворює певний світогляд, який у військовиків з конечности також є специфичний.

В часи передреволюційні таке ставлення української інтеліґенції до російської, фактично, московської державности та до військовости, що на неї ця державність спиралася, було цілком оправдане. Але з початком революції, з того моменту, коли перед інтеліґенцією українською на чергу дня ставало питання про **власну державність** та про **власне військо**, така безоглядна ворожість ставала не тільки безглуздою, але шкідливою, більш того—злочинною.

В силу набутої від Москвинів інертности інтеліґенція українська не могла в потрібній момент перевести ревізію поглядів своїх що-до державности та військовости і робила та робить це остільки повільно, що перецінка цих цінностей і досі ще не відбулася у потрібній мірі, і коли не вороже, то все ж недоброзичливе ставлення до війська та до військовости в усіх проявах її спостерегається й донині.

В мент вибуху революції інтеліґенція українська, що й думати звикла конспиративно, а чинити вміла лише в підземеллю, а це ніяк не сприяє виробленню ширших маштабів, розгубилася й не знала з чого їй починати.

Власна державність?—Це звучить дуже приємно! Нагадує кращі часи історії!

Але... Як же тоді інтернаціонал, „повалення міжнародніх кордонів"?

Військо?—В глибинах здорової підсвідомости це запитання викликало навіть певні гордощі і молодша частина інтеліґенції української, що в р. р. 1914-1917

Причини першого порядку, таким чином, є причинами характеру корпоративного і, не будучи тотожніми по наслідках, є цілком аналогичними з такими ж у представників инших професій; аналогія ця доповнюється ще й тим, що причини порядку корпоративного ділають з середини.

Причини другого порядку походять виключно зі стремління вояцької корпорації за всяку ціну зберегти дух своєї корпорації від усяких побічних впливів. З огляду на виключну специфичність вояцької корпорації, впливи ці були б для неї смертельними. І, власне, ці причини другого порядку, що в першій мірі є причинами консервативними, перетворюють вояцьку корпорацію на касту. Таким чином кастовість треба розглядати як розвинену до апогею корпоративність, що за всяку ціну стремить зберегти свої, специфичними умовами вироблені, прикмети і тільки. Автор.

volens-nolens набралася трохи військовссти, охоче навіть уявляла себе в мальовничому кармазині з шаблею при боці, але, страха ради перед згадуваними вже „измами", голосно признатися в цьому не зважалася. А до всього усвідомлення, що призначенням війська є війна, що кожна війна є противна духові „всесвітньої солідарности всіх демократій", що це та „ганебна різанина", що служить єдине на втіху ненажерам „міжнароднього імперіялизму", всупереч „заповідям" соціялизму та на шкоду „пролетарям всіх країн" — так буцім то історія людства не знала війни 1775-1783 року за визволення Північно-Американських обєднаних держав або не бачила правдивої різні, що на славу „світової революції" та в імя „визволення пролетаріяту", розпочавшись в р. 1917, точиться й нині і скінчиться невідомо коли!

І от з вибухом революції 1917 р. перед інтеліґентом українським встає ряд альтернатив, над вирішенням яких йому й думати раніше не доводилося. Вимоги розбудженого революцією національного життя наказують йому зараз же, в цю ж мить, творити національну військову силу, на яку оперти всю державно-національну роботу, бо від цього залежить „бути чи не бути" загроженій в самому існуванню нації, а попередні доґматичні вірування кажуть йому, що все це зайве, все це шкідливе, що всякі і всі гострі питання легко і без жертв мусять спільно вирішити і безумовно вирішать „демократії обох народів".

І поки інтеліґент український розшолопав, що йому робити, вже було запізно — маси народні, що на початку революції зі захопленням пішли за своїми вождями, стихійно кинулися за кинутим у добрий час гаслом творити власне військо, відчувши, що вожді їхні, а ними була інтеліґенція, самі ще не знають, що їм у данну хвилину робити, пішли в бік найменшого опору, пішли за тими, хто до революції підготовився краще, хто над усякими питаннями не роздумував довго, а вирішав їх коротко та чинно, хто не подавав

складних і неясно зформульованих гасел, а вказував те найближче просте завдання, яке треба виконати— пішли за тими, хто вмів наказувати масам, не даючи їм роздумувати, пішов за московськими большевиками, recte, за III Інтернаціоналом. Маси не розбираються в тому, оскільки піднесені їм гасла є добрі чи лихі, бо юрба, повторимо за Д-ром Д. Донцовим слова Адама Киселя, є „bestia sine capite".

Словом, поки В. К. Винниченко від голосно сказаного в р. 1917 в Київі (нагадуємо шановним читачам, що в цей час В. К. Винниченко був першим прем'єром першого після 2-х вікової перерви українського національного уряду) твердження, що він є „насамперед соціялист і потім уже Українець" перейшов до переконання, висловленого на сторінках „Нової України" в р. 1923 на вигнанню, що „Москвини тримають єдино-московський фронт супроти України" та що „дула московських гармат звернені впрост у серце українського народу", тоб-то, прийшов до переконання, що „порозуміння демократій двох братніх народів" річ не до виконання, то було вже пізно *).

Отже, другим гріхом великим вождів української національної революції 1917 р. була їхня непідготовленість до взятих на себе обовязків, зокрема, цілковите незнайомство, більш того, неоправдане нічим нехтування таких величезного державного значіння питань, як національний мілітаризм.

Не будемо судити їх за ті помилки та прогріхи вільні і невільні, яких допустилися вони в часи, коли не зуміли використати всіх тих можливостей колосальних, що доля дала їм у руки.

*) В данному разі про особу В. К. Винниченка згадуємо лише тому, що в р. 1917 це була одна з найвидатніших постатів на тогочасному політичному обрію українському, відома з попередньої діяльности своєї літературної та революційної. Як раз на творах В. К. Винниченка виховувалося те покоління, що брало найактивнішу участь в бурхливих подіях 1917 та наступних за ним роках. Бо в особі В. К. Винниченка, людини непомірно більшого маштабу, ніж його оточення, надто яскраво видаються характерніші риси українського інтелігента, як природжено-українські, так і набуті в школі московського виховання. Автор.

Та це зовсім ще не значить, що не треба й згадувати про „грішників“ та про „гріхи“, а навпаки, зараз же таки спробуємо встановити, хто ці „грішники“, в чому „прогрішилися“ та як вони всі свої провини у майбутньому спокутувати мусять.

Зрозуміло, що найбільше нас цікавлять ті грішники й гріхи, що завдали шкод великих національно-мілітарній ідеї українській.

Кому найбільше дано, з того найбільше й стягнеться. Тому за найбільших грішників треба вважати тих, на кого зверталися очі всіх менших та найменших громадян українських, тоб-то людей, що увесь час вели провід у духовному житті української інтеліґенції. Це будуть учені, письменники, артисти, музики. І не лише ті з них, що дожили й пережили революцію 1917 року, а рівно й ті, що померли задовго до неї. Бо хто ж, як не вони творили ріжні духовні та культурні скарби, виробляли світогляд, виховували кадри інтеліґенції, надавали характер цілій передреволюційній епосі, відсвітлювали духовне лице своєї нації?

Не хочеться на цьому місці повторювати такі заялложені істини, що науковість твору пізнається з його обєктивности, та саме на субєктивність грішать ті з наших людей учених, що з симпатій та нахилів персональних ідеалізують речі та явища, найбільшого осуду гідні.

Отже, історики українські, забувши істину стару, що „правдивою історією народу є історія його воєнної штуки“ (Цітуємо з памяти. Автор.), не уділили належної уваги цій стороні історії нашої, не підкреслили тих героїчних моментів, коли в своїх зусиллях мілітарних вся нація зливається в єдину необмірної величини силу, скеровану до єдиного чину, по-за яким для неї не існує нічого, який творить в історії епоху і починає в ній нову еру.

А такі моменти в історії народу українського були, як рівно ж мали ми своїх героїв, людей великого

розуму і волі, великого воєнного знання, досвіду та хисту, що-до створення таких моментів героїчних свій народ приводити уміли.

Словом, історіографи українські цілком своє завдання перед майбутньою історією нашою виконали б, коли б вони по заповіту Тарасовому Шевченковому голосно і переконуючо розказали:

„За що ми билися з панами,
За що ми різались з ордами,
За що скородили списами
Татарські ребра. Засівали
І рудою поливали
І шаблями скородили"?

Бо нерозважне ідеалізування в минулому ріжних „людей татарських", усякої черни-голоти безголової, що Батьківщину свою за інтереси шлункові продавали і є тим гріхом великим перворідним історіографів наших, який гріх уже дав свої наслідки в образі сучасних „людей татарських". Хоч би в образі „громадян" хоч би от такої „незалежної Пашковецької волости", що в березні р. 1919, байдужно знизуючи плечима, говорили: „А що нам та Україна?—Онде большовики платять по 100 карбованців добових, а Петлюра дав тільки по 30! У большовиків вигідніше... Та й сіль у них дешево". *)

Письменники українські... Повістярі, драматурги поети. Більші й менші.

Писали й пишуть на найріжнорідніші теми і дуже мало уділяють місця темам воєнним, воєнно-історичним, батальним. Перелік всього, що на ці останні

*) Молодші історіографи українські, як В. Липинський, Професор Ст. Томашівський, Ів. Кревецький, Д-р І. Боршак і де-які инші, від кількох уже літ переводять ревизію дотеперішніх поглядів на справу нашої історіографії і в своїх працях намагаються освітлити ті державно-творчі змагання, що мали місце в нашій історії, називаючи речі і явища належними іменами, даючи належну оцінку не лише творцям, а й руїнникам нашої державности, відводячи військовості нашій те почесне місце, на яке вона заслуговує, в усіх своїх міркуваннях не від за всяку ціну демократичної тенденції, а виключно від вимог державно-творчих виходячи. Автор.

теми є написано, можна умістити на парі сторінок предлежачого формату.

І не все з написаного на ці теми є добрим!

Добрим же в данному разі мусимо вважати все те, що в художній формі зображаючи воєнне й вояцьке життя (середовище, оточення, світогляд, психологію, типи, настрої, змагання, чесноти і хиби), спричиняється до спопуляризування серед нашого суспільства мілітарної ідеї, доводить величезне значіння національного мілітаризму в усі моменти державно-національного життя, будить замилування до вояцького життя, потяг до вироблення в суспільстві найкращих вояцьких чеснот і т. д. і т. д.—приводить молодь до того екзальтованого стану, до якого вміли приводити свою молодь визнані майстрі воєнної штуки, Римляне стародавні, як то мовлялося у них: „o quam dulce et decorum est pro patria mori".

Отже, виходячи з такого нашого розуміння і ствердждуємо, що не все з написаного у нас на воєнні теми є добрим.

І в цьому виявляються „гріхи" на цей раз наших „майстрів слова", по яких війна—явище виключного зла, а військо та військовість — все речі ганебні та поступової людини не гідні і т. и. Ще раз доводиться пожаліти, що й донині не спромоглися ми перекласти книгу Клявзевича: „Про війну", бо з неї довідались би ми, що: „Війна справа серйозна й небезпечна; найстрашніші помилки в ній ті, що походять з добродушности; найвищий прояв насильства (!) ніяк не виключає застосування інтеліґентности".

Не входячи в оцінку цих творів з боку літературного, спробуємо оцінити їх з боку вартости морально-воєнної, тоб-то встановимо, оскільки відповідають вони тим вимогам, які ми поставили вище, оскільки вони популяризують мілітарну ідею та будять цікавість до рідної військовости.

Старші письменники, на загал, уникають писати на военні теми та про військовиків, а коли й виводили часами цих останніх у своїх творах, то як персонажі другорядні. „Героями" військовики в цих творах звичайно не виступають. Ставлення до військовости у старших здебільшого неґативне.

Молодша братія письменницька, що почала виступати після р. 1917 досить охоче береться до оброблювання военних сюжетів, з часів од 1914 року почавши.

Ті з неї, що самі належали до війська, бодай правдиві що-до звичаїв, оточення, психолоґії то-що, решта ж чимало таки уділяє місця „развесістой клюкве" — подає часами такі нісенітниці, що аж соромно стає читати.

На загал же з більшости всіх цих творів визирає бажання авторів довести, що вони зовсім таки демократи, антімілітаристи і т. и. А звідси і відповідне ставлення їх до своїх персонажів.

А по правилах цих випадає таке, що коли мову мовиться про старшину, надто ж заводового, то це— „козлище", коли ж говориться про козака, то це „овечка". Характерним для цих творів є те, що в усіх майже випадках козак—син незаможнього селянина, дуже свідомий національно, до армії української пішов доброхіть, з мотивів тільки патріотичних, але йому дуже не подобається старшина через свою недемократичність.

Дійсність же нам каже, що в арміях українських служили головним чином діти заможнішого селянства українського, яке помимо своеї більшої свідомости національної, бачить у московських комуністах ворога насамперед соціяльного.

Верх простоти і скорости в зображуванню військових типів являє К. Поліщук.

Для цього він має кілька завчасно виготовлених трафаретів, які, залежно від потреби, він і прикладає. Так, напр., коли йому треба змалювати тип заводового

старшини на старшій посаді, то по трафаретові № 1-й такий старшина має вузький, низький, збитий назад, присадкуватий, червоний і прищуватий лоб, гострий, звужений догори, лисуватий череп, маленькі опив'яні очі, червоний, здебільшого, ніс, говорить такий старшина хрипким і гнусавим голосом, московсько-український жаргоном і завжди анти-демократичні дурниці; по трафаретові № 2 завжди виходить стрункий, з високим, широким, піднесеним білим чолом, великими натхненними, чорновіястими очима, енергійний і мудрий, як три Соломони разом... поручник Лісчук, в минулому обовязково народний учитель і „особа" в „цекові" лівих ес-ерів; по трафаретові № 3-й можна змалювати всяку „чорноземну силу" в роді „Отамана Зеленого", дуже таки споріднену з „людьми татарськими".

І хто, нерозважний, прочитавши К. Поліщукові твори, усумниться в його демократизмові за всяку ціну? А більшого від читачів і не вимагається.

А от іще один зразок, коли автор *) розказує нам, як підчас відвороту армій українських за Збруч молоденький хорунжий Сірома злягає на тифус та як джура залишає його непритомного десь у глухому містечку у самої голодної та холодної старенької швачки Бідарихи, що з дочкою Олею ледве заробляє на шматок насушного. Зворушливо оповідає автор, як Бідариха з дочкою доглядають свого гостя невільного, стараються возволити його від смерти; як він помирає сердега в чужій хаті, у чужих людей, далеко від батька-матері.

А для фіналу автор приводить у містечко Москалів-комуністів, які катують, а потім розстрілюють сердешних жінок за те тільки, що ті з людяности дали в своїй хаті притулок непритомній з хвсрости людині.

По щирості мусимо сказати, хоч це і не входить в наше завдання, що з погляду мистецького твір цей є що-найменше бездоганний, під поглядом же вимог военно-моральних — злочинний. Бо коли відкинути

*) „Тяжка доля" п. Опаренка, журнал „Веселка".

на бік всі художні прикраси та оздоби цього оповідання і зробити голі висновки по змісту, то висновки ці будуть такі: не служи в української армії! Порядки в цій армії такі, що коли ти, на нещастя своє, смертельно захорієш, то зостанешся без поради, без догляду й без притулку; армія, начальство й товариші твої тебе покинуть, а найближча до тебе людина, твій джура, залишить тебе півживого у чужій хаті, серед чужих людей, де ти помреш. До всього ж ти підведеш тих добрих людей і через тебе їх розстріляють. А ви, люде добрі, не давайте в своїй хаті притулку всяким пройдисвітам, бо за це ставлять під стінку.

При всьому тому, що ставлення автора до свого героя поскрізь доброзичливе, що він цінить в ньому доброго старшину рідної армії, співчуває його тяжкій долі, обурюється на катів-Москвинів і т. д., инших висновків з його твору, по-за тими, що зараз навели ми, зробити не можна.

Инші висновки були б тільки тоді, коли б герой щасливо переборов хворобу, згуртував би в поблизькому від містечка лісі добру ватагу повстанців і, коли до містечка, де все це мало статися, завітали Москвини та потягли на розправу стару Бідариху й Олю, то в мент найбільшої для них небезпеки налетів би зі своїми хлопцями-партизанами Сірома, розтрощив би Москвинів, визволив своїх захисниць.

Але автор з традиції антімілітарист, такого закінчення своєму оповіданню дати не хотів і, замісць того, щоб будити дух завзяття, дух чину, змагання боротися до загину, він здається без бою—гасить цей дух, забуваючи слова Евангельські: „не лякайтеся тих, що вбивають тіло, душі ж не здоліють убити, а лякайтеся більше того, хто зможе погубити і душу і тіло".

Нам можуть зауважити, що все, написане в цьому творі, є свята правда, але на це дозволимо собі сказати, що є ще на світі і „свята брехня" і в деяких випадках от-така „свята брехня", що підносить в людині бадьорість, що зриває в ній потяг до високих і прекрасних

вчинків, під усіма поглядами більше варта, ніж та „свята правда“, що доводить людину до розпачу, до самогубства. Це та сама „свята брехня“, яка, наказуючи лікареві мовчати про „святу правду“ що-до прикрого стану хорого, уже цим одним зціляє недужних; це та „свята брехня“, що в руках досвідченого полководця зрушає легкодухе й зневірене військо до високих подвигів. І коли ми тяжко хоріємо на „Impotentia moscovita“, а „свята брехня“ хоч по-части може піднести наш настрій, підгримати дух наш в хвилини розпачу, то чи не мусимо її цінити вище від тієї „святої правди“, що добиває лежачого?

Одним словом, коли б письменники наші, що беруться опрацьовувати воєнні сюжети, не заздрили лаврам В. Гаршина, Л. Толстого, Л. Андреєва, Куприна і т. п. „поступових“ гасителів духа, цих правдивих „живих трупів“ російської дореволюційної дійсности, а рівнялися на Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, Генрика Сенкевича, то з такого рівнання повстала б користь подвійна: твори їхні виграли б з боку художнього — видужали б од модних в часи передреволюційні: сльозоточивости, „поступової“ мягкотілости і, з боку морального, набули б сили, енергії, руху, тієї, мовляв, динамичности.

Артистам-малярам нашим закинути доведеться малу продукційність. Те все, що намальоване донині на теми з української військовости—нечисленні полотна Ріпина, Красицького, Васильківського, Пимоненка, малюнки-ілюстрації А. Ждахи, Самокиш-Судковської, ледве чи складе бодай одну тисячну долю того, що видали в тому жанрі, наприклад, Поляки або Москалі, потреба ж наша з цього боку заповниться хіба тоді, коли переженемо у видайності хоч би тих же Поляків та Москалів.

Видайність ця не повинна відбитися на якості моральній творів і, в данному разі, ліпшим зразком для наслідування в доборі й трактуванню сюжетів будуть малярі польські, а не московські. Бо коли

перші можуть пишатися такими речами, як „Ґрунвальдський бій“ Я. Матейка, або „Король Баторій Ст. приймає ключі від м. Пскова“ його ж, то другі більше захоплювалися такими, як „На Шіпке всьо спокойно“ Верещагина. *)

* * *

Чим спокутуємо наші „гріхи“?

— Відповідь на це запитання давно, давно дав наш Учитель Великий, Т. Гр. Шевченко, в усіх тих місцях свого „Кобзаря“, в яких оспівує „Нашу славу, високі могили“.

Майже пряму відповідь дає він на наше запитання в „посланії“ своєму „До живих, мертвих і ненарожденних“, всіх „в Україні і не в Україні сущих“, закликаючи:

„У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полю“...

Усім недбалим і легковірним він докоряє:

„Якби ви вчились так, як треба,
То й мудрість би була своя!

— Осуджує нашу науку, яко недостатню, і мудрість нашу, плод цієї науки недостатньої, як мудрість не свою, а запозичену.

Поет ганить віруючих сліпо в те, що „Німець скаже“—означаючи імям „Німця“ всіх тих, кого філістерські душі вважають за непохитний авторитет і безкритично визнають непомильність і вищість цього авторитету над собою; поет кличе до оригінальної, самостійної праці—до своєї мудрости:

*) На цьому місці в імя ідеї, яку пропагуємо, вітаємо славну працю нашого молодого й талановитого баталиста Е. Перфецького.

„Прочитайте знову
Тую славу, та читайте
Од слова до слова;
Не минайте ані титла,
Ніже тії коми;
Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї діти? Яких батьків?"

Нарешті в „Заповіті" своєму, на всі віки безсмертному, Т. Гр. Шевченко до апоґею підносить значіння мілітарної сили у визволенню нації, не боючись, очевидно, ніяких закидів на адресу свого мілітаризму!

Всі ці відповіді суть порядку загального. Конкретні ж завдання, що з відповідів цих випливають, для духовних провідників народу нашого, інтеліґенції, будуть такі:

Перше, що мусимо раз на все установити, то це ставлення своє до української державности. Питання це мусимо вирішити безоглядно.

І тоді— dura lex, sed lex! З менту, коли стаємо на шлях визнання й боротьби за Українську Самостійну Державність, всі помисли, прагнення, діла і, навіть, пристрасті свої—увесь світогляд наш мусимо підпорядкувати цьому єдиному, віднині вищому для нас законові, цій єдиній нашій цілі.

Бо, коли визнання, то безоглядне!

Коли боротьба, то до перемоги!

Все, що боротьбі цій допоможе — використати до останку!

Все, що їй заважати зможе — відкинути, знищити без жалю!

Ставши на шлях боротьби за власну державність, мусимо вивчити всі умови, що роблять боротьбу доцільною, набути всі знання, розвинути всі здібності, витворити всі засоби, моральні й фізичні, що в ній допомагають.

А насамперед мусимо знати, що без боротьби не дається ніщо! Мусимо знати, що „Війна, боротьба—це

творець, це початок речей" (Геракліт), що „Війна є зовсім природне явище в житті народів, а боротьба лежить у природі всього, що живе" (Платон). Так визначають істоту війни мислителі давні.

Сучасна ж наука воєнна (Клявзевич, Леєр) визначає війну, як форму міжнародніх стосунків, у якій мову дипломатичних „нот" заміняється на певний час на доводи сили—на більш перекональну мову гармат та кулеметів.

Виходячи з наведених означень, стверджених всією історією людства, приходимо до висновку, що будучи війна природним явищем порядку суспільного, все лишиться тим єдиним засобом, до якого вдаватиметься людство в тих своїх суперечках, що їх не здолає вона в більш лагідний спосіб примирити.

Висувати на порядок денний проблеми „вічного миру", „загального розброєння і т. п. ніколи не здійснимі речі можуть лише свідомі, а хоч наївні шахраї та безнадійні утописти.

Перші, на мить не помишляючи про власне розброєння, предкладають свої проекти нездійснимі лише в нації, що їм пощастить облурити евентуальних ворогів, що ж до других, то до них цілком прикласти можна слова Клявзевича (Книга „Про війну"): „Основою науки про вічний мир служать еґоїзм і любов до вигод, прикриті ідеализмом". Перші змагаються инших, а другі—самих себе перехитрити.

За найкращий приклад того, як иноді прекрасно розуміють себе взаємно шахраї, може послужити факт, що в часі, коли пишемо ці рядки (серпень, вересень р. 1924) один шахрай, в особі анґлійського робітничого уряду п. Мак-Дональда, перепачковує до Архангельська другому шахраєві, Совнаркомові С.С.С. Р-ському, очевидно за добру готівку, більший транспорт найновіших зразків зброї в ті часи, коли обидва ці „чесні" контр-аґенти на всіх конференціях, що

так рясно випали в біжучому році, навзаводи пропонують усьому світові... загальне роззброєння.

Зрештою, наколи б проекти про „загальне роззброєння" походили зі щирого бажання авторів уникнути війн в майбутньому, то й це їхнє бажання щире щирим є остільки, оскільки в ньому зацікавлені автори. Бо в основу всіх цих проектів, чого не скривають самі автори, кладеться непорушність status quo, усталене для Європи у трактаті Версайському. Через переведення в життя своїх проектів „про розброєння" автори цього проекту, держави—переможниці у Світовій війні р. р. 1914-1918, хотять єдиного: корисні для них постанови трактату Версайського перевести в безконечність—раз на все відняти у переможених можливість реваншу у майбутньому.

Та з яких би мотивів не виходили автори утопичних проектів „про роззброєння", ми, що зараз власної державности не посідаємо, а здобути яку мусимо, не можемо, не маємо права дозволити собі навіть на платоничну розкіш мріяти про це. Навпаки, всі помисли й діла устремити мусимо до того, щоби достати до рук зброю!

Бо тільки через арґументи сили, доводами міліонових армій, засобами могутніми сучасної техники воєнної в наші часи, як і перед тисячами літ, здійснюється право!

Приклад живий Туреччини в р. 1921 свідчить яскраво, що арґументи сили виправляють самі некорисні договори!

Приклад маленької Грузії в р. 1924 свідчить про те, що до визволення національного, нехай на короткий час, можна прийти тільки через війну!

В чеканню ж на той час, а він прийде, він мусить прийти незабаром той час, коли почнемо здійснювати своє право збройною рукою, ні одна хвилина наша не мусить загинути дурно, не мусить бути бездіяльною! За цей час мусимо

загартувати наш дух—набути ті властивості безцінні, ті моральні сили незломні, що в цілокупності своїй та в сполученню зі силою фізичною тіла дають людину—основний елемент збройної боротьби.

Ціль наша ясна і шляхи до неї прості — кожен мусить тільки сумлінно повнити свою працю щоденну, підпорядковуючи її вимогам Єдиної Вищої Цілн.

Отже, учені мужі українські через доводи науки ствердити повинні підстави державности народу нашого, від початку її та до евентуального відродження, що повстане завтра! Вони докладно вивчити мусять всі моменти, в історії ж тисячелітній народу момент тревке епоху, коли народ український здійснював свою державність; вивчити повинні всі умови, при яких державність ця процвітала та при яких знову умовах вона підупадала. Щоби з науки цієї, з досвіду цього віків зробити сталі висновки на майбутнє—витворити традицію.

Надто узглянити повинно моменти воєнні, коли народ український в боротьбі за свою державність, чи то поширюючи її межі навколо, а чи бороначи їх від замахів зовнішніх,—здійснював своє право державне через арґументи сили, відстоював його оружно, вдавався до війни, цього найвищого прояву боротьби за існування.

Письменники, поети, артисти-малярі, музики! Кожна сторінка історії народу нашого, кожна постать героїчна, що на тлі історії цієї виступає, кожний момент зворушення, напруження могутніх сил народніх, кобзарська дума, пісня, літопис, переказ, леґенда, увесь той матеріял недіткнутий ніким, що гублячи початок свій у безвісті віків, набирався протягом століть до наших днів історії творимої,—мов нове джерело Кастальське на вас чекають!

Яке багатство тем, ріжноманітність характерів, ориґінальність колізій, нестримана сила пристрастей, жадань, стихійність поривань, велич недосяжна замірів,

безодня незмірима падінь, нелюдські муки, розкоші раювання, мережки мрій, жорстока дійсність, біль розчарування!

І всі ці скарби на ваше чекають натхнення! Чекають вашого пера, різця, палітри! Яко сюжети для роману, драми, опери, картини, монумента, храму, лібретта для кіно — для кожного роду творчости мистецької!

Майстрі світової слави шукають сюжетів і черпають своє натхнення з цього джерела! Одного нашого Гетьмана Мазепу оспівує щось до півсотні поетів, виводячи його в драмах, поемах, зображаючи на полотнах, в тому числі Шкот Байрон, Москаль Пушкин, Поляк Словацький!

Колос справи воєнної, Наполеон I, говорить: „Справжня війна відбувається в мирний час“, тоб-то людство використовує перепочинок, що на час замирення припадає, на підготовку до нової війни.

Той же Наполеон I говорить, що „успіх на війні на три чверті залежить від сил моральних і тільки на одну чверть від сил матеріяльних“, що „військових сил не досить, щоб захистити Батьківщину. Коли країну боронить народ, то перемогти її не можна“.

Той час короткий перепочинку перед війною, що на нас чекає, перед війною за нашу державність, в якій **мусимо перемогти**, ми повинні використати якраз на збільшення тих сил моральних, що складають три чверті успіху воєнного. За цей час мусимо виховати озброєний народ, що однодушно піде на заклик Батьківщини, на найбільший подвиг воєнний!

Художники, артисти, малярі!

Inter arma silent Musae — не упустіть часу! В час перепочинку використайте скарби минувшини і через твори свої на теми нашої військовости, через переклади відповідні з мов чужинецьких, спричинітеся до збудження, зросту цих сил, настрої войовничі свого покоління піднесіть до апогею. В творах своїх пред-

ставте увесь блиск, усю красу подвигу воєнного, щоб і своє покоління до нових подвигів пірвати!

Творіть леґенду ще славнішого, аніж минувшина, майбутнього!—Леґенду слави й перемоги!

Щоб привид слави привів до перемоги!

Меценати і видавці! Поширюючи твори учених, письменників, поетів, малярів, музик і перекладчиків через друк книжок і нот, через репродукцію образів, ви поширюєте ідею матеріяльно і збільшуєте матеріяльні засоби краю!

Громадянство українське! Твоя сила в єднанні. Завдання ж твоє—всі помисли і всі чини перетворити в єдиний помисел і чин, підпорядковані єдиній Цілі!

Мусиш дати змогу моральну і засоби матеріяльні, при яких тільки й зможуть працювати наші учені, мистці, наша школа.

Не платонично, а чинно.

Учений, письменник, музика, художник творять не для того, щоби твори їхні нерозрізаними лежали на полицях книгарень, тратили колір і блекли на виставових вікнах. Актор, співак надаремно виступатимуть перед порожньою залею! Видавець, не розпродавши першої книжки, не спроможеться видати другої.

Батьки, Матері, Вихователі, Учителі!

Ви, що творите в своїх дітях і вихованцях людину з усіма її властивостями й прикметами — добрими й лихими, не забувайте, що кожна дитина, хлопець чи дівчина, не ваші тільки діти, а в першу чергу— діти своєї Нації, майбутні оборонці Батьківщини, її майбутня мілітарна Сила! Це та армія озброєного народу, що „є виразницею і носителькою духу народнього, яка веде народ до слави й завойовництва" (Наполеон I).

В дітях своїх виховуйте вояків-громадян, міцних тілом і здорових духом, свідомих обов'язку перед нацією.

Перша вброя непереможна й незрадлива, яку

даєте дітям вашим—озбройте серця їхні полумям любови до краю рідного й засталіть їхні груди вогнем ненависти святої до ворогів його.

Кожен батько Українець, що відчуває в серці своєму любов-муку Гамількарову, мусить відібрати від свого сина клятву Ганібалову!

Серпень-вересень р. 1924.

Каліш-Станиця.

РОЗДІЛ III.

Д-р ІВАН КРИПЯКЕВИЧ.

СЕРДЕНЯТА.

З історії українського війська в XУІІ в.

Воєнні сили Української держави XVII в. зразу складалися з самого ополчення козацького стану. Кожний козак був обовязаний на зазив гетьмана ставитися до воєнного походу, кінно, зі зброєю, з харчами. Але це громадянське військо не все мало рівну цінність. Осілі козаки, хлібороби-господарі, ішли на війну з конечности, не показували витревалости у довгих походах, скоро знеохочувалися і тужили за домом і хозяйством. До того вони мали свої політичні претенсії, бажали тримати провід у своїх руках, мішалися у плани полководця і нераз ішли проти нього. Тому всі гетьмани, починаючи від Богдана Хмельницького, стараються мати крім козацького ополчення також частини залежні вповні від них. Се були наємні війська. В армії Хмельницького бачимо наємні відділи Татар і Німців. У війську Виговського були також Волохи і Серби (див. мою розвідку, „Серби в українськім війську 1650—1660 р.р.", записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. 129).

Серед військ гетьмана Петра Дорошенка стрічаємо нову формацію с е р д е н я т або серденяцьких полків. Назва серденят, що звучить так романтично, зовсім не виводиться від „серця"; це зукраїнщене турецьке слово „serden giechdi" або „serden giecztiler", що озна-

чає одчай духів,—таку назву діставали найбільше хоробрі і завзяті добровольці у турецькім війську. Дорошенко формував свої полки серденят очевидно на зразок цих турецьких охотників.

Серденяцькі полки Дорошенка рекрутувалися головно з чужинців, — Волохів, Молдаван, Ляхів, хоч пізнійше були між ними й місцеві люде. Вони наймалися задля плати. „У Дорошенка були і служили задля грошей: тільки у них й користи, що п'є та їсть, плаття і зброю і коні добрі мають, за це й умирають" (Акти Южной і Западной Россіи т. XII с. 216). „До военного діла вони великі примисловці; а домів і жінок і дітей у них нема, й журби ні про що вони не мають" (с. 576). З початку серденята творили тільки піхоту, згодом появилися теж кінні відділи. Серденяцькі полки були невеликі, — по 500, 1000 і пару тисяч людей; про їхню зброю не знаємо докладнійше. Полковники серденяцькі були в части чужинці, в части Українці, як це видно з їхніх призвищ: Жеребило, Шульга, Манджос, Мовчан.

Сердяната були у війську Дорошенка весь час його гетьманування (1665—1676 р.). Зразу ця формація стрічалася з протестом козаків. На раді в Корсуні в лютім 1669 р. порішено розвязати ці відділи: „козаків серденяцьких полків рішили розпустити, хто звідки прийшов, — братися до домашніх робіт, у військо ж ходити не веліли, а як хто буде непослушний, тих каратимуть смертю" (Акти Ю. З. Р. т. VIII с. 145). Але Дорошенко не послухав рішення ради і не тільки не розпустив серденят, але й збільшував їхні полки. Найвище число серденяцької піхоти знаємо з 1672 р.—дванайцять тисяч. Серденята брали участь у всіх походах Дорошенка, на лівобережню Україну, проти Поляків, мабуть і на Галичину 1672 р. Остатки їх залишилися при гетьмані аж до його остаточної капітуляції в Чигирині 1676 р. Тоді число їх упало до двіста: „а ті голодні і нагі і багато їх пішло для прожитку в ріжні городи, а инші сердюки по 10, по

12 людей пішли на ріжні шляхи для розбою, тому що Дорошенко не дає їм плати — і дати нема з чого“... (А. Ю. З. Р. т. XII с. 714).

Ще скорше, від 1674 р., деякі відділи серденят стали переходити на Лівобережжя під булаву гетьмана Івана Самійловича. Гетьман зумів оцінити вартість серденят і прийняв їх на свою службу. Він задумував ужити їх до граничної сторожі проти Татар, „на перевозах і в усяких потрібних справах за ними (Татарами) ходити і промишляти і язиків (бранців) брати безнастанно і битися з бісурманами, не щадячи голов своїх; все зимою і літом до посилок і в порядку до потрібних місць вони будуть готові“ (Акти Ю. З. Р. т. XII с. 576). Плата на їздця з двома кіньми мала бути 10 талярів або 6 рублів. Так серденята знайшли пристановище на Лівобережній Україні і там дали початок формації під зміненою дещо назвою **сердюків**, які разом з **компанійцями** були гетьманським військом аж до другої половини XVIII в.

РОЗДІЛ IV.

ХРОНІКА.

Організація збройних сил С. С. С. Р.

(Продовження)).

Кіннота. Безперечно в найліпшому зі всіх родів зброї стані є большевицька кіннота—цей „авангард червоної армії".

Але ж певної системи в організації своєї кінноти навіть до цього часу большевики ще не осягнули. Причин до цього багато, але ж найголовнішою можна рахувати „партійний фаворитизм", який має свої підстави, бо ж ціла армія червона є армією класовою.

В усякому разі большевики використували досвід горожанських війн, досвід війни з Поляками, щоб створити свою кінноту.

Не зважаючи на те, що на Заході панує думка, ніби кіннота, як рід зброї, що має свої особливі властивості, свій вік оджила, що кінь не є засобом бою, а лише засобом для збільшення швидкости руху стрільця, большевики такої думки, очевидно, не поділяют. Вся організація їхньої кінноти пристосована до старих, з перед Світової війни, вимог тактики та й виховується кіннота на тих самих засадах. Поривання вперед з метою атакувати в кіннім ладу—засади виховання большевицької кінноти.

Як побачимо далі, большевики все-таки не нехтують нових здобутків военної техники та зі всіх сил намагаються під цим поглядом відповідно забезпечити свою кінноту.

Кінноти большевики зараз *) мають 18 дивізій та 5 окремих бригад. В кожній дивізії 3 бригади 2-х полкового складу; є також дивізії двохбригадного складу. Окремі бригади всі трьохполкового складу.

*) Відомості на квітень 1924 р.

В мирний час дивізії та бригади підпорядковані безпосередньо Інспекторові кінноти, а в адміністративно-господарчому відношенні Окружним Штабам і засадничо вищих єднань не творять. *) У воєнний час дивізії по 2—3 можуть бути зєднані в корпуси, яких в залежності від ситуації додається арміям або групам армій.

Склад кінної дивізії наступний: (Див. стор. 217).

З міркувань політичних і господарчих майже вся большевицька кіннота розташована на Правобережжі та незначна частина на Донщині й Кубанщині.

Індивідуальне озброєння кінноти становлять: 3''' карабин (тої ж вартости, що піхотний мушкет), шабля, револьвер та в де-яких дивізіях (укомплектованих козаками **) й тубольцями) спис.

Кулеметів майже наполовину бракує. Кулеметні сотні озброєні тяжким кулеметом Максима на візках, так зван. тачанках, яких удосконалено; в кожній чоті маються по 2 ручних або легких кулемети ріжних систем. Вживається заходів, щоби на протязі 1924—1925 р.р. виконати програм, предбачаючий заміну всіх легких та ручних кулеметів ручним кулеметом Федорова.

Комплектується кінноту по способу екстериторіяльному. Принціп добровольної служби в кінноті заохочується, причім першенство дається козакам і тубольцям.

Ремонт кінноти зараз поліпшується через те, що большевики на протязі 1920—1922 р.р. відновили на Україні, Донщині та Поволжу кінські заводи і, використовуючи провізорочний спокій, багато коней вилікували, створивши для цієї мети спеціяльні лічниці.

На виховання людей звернуто особливу увагу—присвячено що-тижня декілька годин на виховання політичне. Велика кількість кіннотчиків старої школи служить в рядах добровільно, а всі підстаршини поверхстрокові.

Щоби притягнути кращий старшинський елемент до служби в кінноті, большевики дали їм переваги службові, відновили шефства (звичайно шефами стали Троцький, Ленін, або цілі навіть колективи: Петроградський Совет, Совет-спілка металистів, тощо), та взагалі не задумувалися довго над відновленням старих традицій—вони кинули в кінноту гасло: „червона кіннота є носителькою традицій Зейдлиця, Мюрата та Стюарта“.

Можна сказати, що кіннотою своєю большевики дуже опікуються. Та вона ж дійсно в минулих горожанських війнах та у війні з Польщею не завела. Через те большевицька кіннота є

*) Все-таки мається й кінна армія.

**) В російському розумінні цього слова.

а) На мирному стані.

Кількість частин.	Стан харч.	Комбатантів	Шаб.	Коней	Кулем.	Гарм.	Повітроплав	Брон. авто.	Радіо	Примітка.
3 бригаді 2 кінних батареї 1 чота звязкова Школа підстарш. Склад матеріяльний Ремонтний заклад	6303	4513	2984	5790	192*)	8	—	—	—	*) в дійсності бракує 40-50 %

б) На военному стані.

Кількість частин.	Стан харч.	Комбатантів	Шаб.	Коней	Кулем.	Гарм.	Повітроплав	Брон. авто.	Радіо	Примітка.
3 бригаді 3 кінних батареї 1 сотня саперів 1 сотня звязкова 1 авто—загін 1 дивізіон авт.-брон. Школа підстаршин Склад матер. Ремонтн. заклад (депо)	9731	6951	4488	8962	192	12	8—12	6	1	

поважним чинником бойовим, з яким прийшлося б дуже рахуватися, тим більше, що вона на протязі 24 годин після оголошення мобілізації переходить в стан повної бойової готівности. Досліджуючи систему переходу до війська міліційного, большевики експериментів над кіннотою своєю під цим поглядом не доконують.

Все подане тичеться кінноти армійської. Дивізійна кіннота подекуди в гіршому стані; вона в мирний час з'єднана в окремі бригади, а у военний — розподілюється на кожну дивізію пішу по одному дивізіону. Вона вишколюється в иншому напрямку. Це є тип їздячої піхоти, для якої головним завданням є розвинення здібностей розвідчих.

Артилерія. Організація большевицької артилерії залежить від родів гармат.

Майже всі довоєнні артилерійські заводи й арсенали відновлено, провадиться поступова заміна зношених гармат, але ж праця йде досить повільно з огляду на економичні труднощі. В цьому відношенні, з певних, очевидно, міркувань, прийшли на допомогу большевикам Німці, які в Росії заклали де-кілька заводів зброї (головно тяжких гармат з моторовою тягою) та повітроплавів.

В листопаді 1922 року Всеросійській з'їзд совітів приняв програм озброєння армії новою артилерією, предбачаючи закінчення його в 1926 році.

Большевицька армія має зараз на узброєнні: *) польову легку артилерію з кінною тягою — 3" пушка та 4,8" гавбиця, важку польову артилерію — 4,2" пушка і 6" гавбиця з кінною або моторовою тягою та найважчу — ріжних більших калібрів та систем гармати виключно з моторовою тягою, або на залізничних платформах. Всіх польових легких батарей 396, польових тяжких 48, найтяжчих 16. Крім того мається до 30 батарей кінних та де-кілька батарей зенітних.

Основною одиницею організаційною й господарчою наразі є дивізіон, який складається з 3-х батарей в польовій легкій та важкій артилерії, та з 2-х батарей в артилерії найважчій. Батарея є одиницею тактичною. В засаді вона має 4 гарматі, але ж в багатьох батареях некомплект, а батареї найважчої артилерії мають по 2 гарматі.

Кожний дивізіон артилерії польової органично входить у склад піхотної бригади й носить її число, але ж це підпорядкування набирає фактичного стану лише в літніх таборах та підчас маневрів. 3 дивізіони творять полк, командір якого є заразом начальником групи артилерії дивізійної.

Як це не дивно, але ж дійсно большевики артилерію свою ніби забули, принаймні, наскільки відомо, вона ніразу не фігуру-

*) Артилерії фортечної не торкаємося.

вала на так званому „ударному“ місці, цеб-то їй не присвячувалося ні окремих святкових днів для популяризації, ні зверталося на неї особливої уваги на сторінках офіціозів. Мабуть це не є підставою легковажити справу, особливо, коли згадаємо, що нею зацікавилися Німці.

Т е х н и ч н і в і й с ь к а. Всі відділи технічні в червоній армії носять назву „Інженерних військ“.

Вони поділяються на 1) саперські, 2) мостові, 3) будівничі, 4) мінерські, 5) звязкові, 6) залізничні та 7) самоходові.

Система організації цього роду військ надзвичайно складна, особливо є складний, на наш погляд, спосіб приділення частин до вищих єднань на випадок переходу на стан війни.

Засадничо організаційною та господарчою одиницею в мирний час є курінь (батальон), однородного складу, але ж є курені, складені з ріжних відділів. Наприклад, 4-й саперський курінь складається з одної сотні сапер та трьох сотень самоходових. Крім того мається декілька окремих саперних сотень, яких приділюватиметься при потребі до кінних корпусів, а то навіть дивізій (крім тих саперних сотень, що мають органично війти до складу дивізій при переході на стан военний).

С а п е р с ь к і курені (1—10) складаються кожний з трьох сотень саперських і одної сотні рефлекторної. Ці курені виділюють саперські сотні до кожної пішої дивізії при розгортуванні дивізій. Рефлекторні сотні приділюватимуться й до дивізій в разі потреби, але ж вони ще й досі в більшості існують на папері.

М о с т о в і, або понтонно-мостові курені існують в дуже обмеженій кількості (точно не виявлено) і мають обслуговувати при точно визначеній в данний мент потребі армії, або окремі корпуси (загони). Такі курені складаються лише з 2-х сотень; кожна з них посідає на 27 сажнів понтонного матеріялу.

Б у д і в н и ч і курені перебувають і досі в стані організаційному. В мирний час мають завдання будувати ріжні фортечні спорудження, касарні для війська, а в часі війни улаштовувати етапові лінії та тилові спорудження.

М і н е р с ь к і відділи складаються з окремих сотень. Маються відомості, що під цією назвою заховані відділи хемичної зброї, на яких лежить провадження газової війни.

Найбільше закінчено організовані та широко забезпечені відділи з в я з к о в і. Звязкові курені складаються з 4-х сотень: 1) телеграфичної, яка між иншим має 2 апарати Юза, 2) телефоничної, в склад якої входить чота підслухова, 3) радіо-телеграфичної і 4) самоходової.

З а л і з н и ч н і курені мають обслуговувати своїм персоналом ті участки залізниць, які підчас війни переходять під заряд стисло військовий. До залізничних куренів належать відділи пан-

церних потягів, які в обставах воєнних переходять до диспозиції тих дивізій, котрі на участкові своєму мають залізничні шляхи.

Самоходові куріні в стадії переорганізування. Не лише мають завдання забезпечити вищим штабам засоби до пересування, мають метою транспорт людський та матеріяльний. В мирний час панцерні авто й танки входять до складу самоходових курінів.

20 квітня 1923 року відбулися збори командірів і комісарів панцерних і танкових частин, на яких було поставлене на чергу питання про виділення таких частин в окремий рід зброї. На цих зборах виявилося, що частини мають дуже ріжноманітний характер через неодноманітність вишколення, яке до цього полягало, головно, у вишколенню чисто техничному. Був принятий план одноманітного тактичного вишколення і покликана до життя Комісія для складення підручників.

Взагалі треба ствердити, що, не вважаючи на певні матеріяльні труднощі, большевики де-які галузі техничних військ поставили на певну височінь, розуміючи, що їх не може компенсувати ані сила кінноти, ані спеціяльні методи політичної боротьби.

Льотництво набрало значіння окремого роду зброї. На чолі стоїть „Главвоздухофлот“, з 4-х секцій: 1) штаб —справи адміністративні й персонального складу, 2) інспекція, 3) науково-технична, 4) політична. Науково-технична секція, або „Промвоздух“ (промисловість повітр.) з'осереджує в собі справи виготовлення матеріяльної частини, контролю над заводами й фабриками, що працюють для цих потреб і закордонні замовлення.

Відчувається брак відповідно вишколеного персоналу та нафтових продуктів. Не вважаючи на ці й инші матеріяльні труднощі, справа льотництва перебуває під особливою опікою большевицького уряду: відновлено й поширено існуючі фабрики, збудовано нові *), закладено під керовництвом закликаних з Німеччини фаховців школи: 4—пілотів, 2—наглядачів і спеціяльну аерофотограметричну.

В сучасний мент працюють 8 фабрик аеропланів, 5 фабрик моторів і 2 фабрики спеціяльного виробу винтів. Большевики у „Віснику Повітрової флоти“ пишуть, що сподіваються наприкінці 1924 р. мати 10.000 (?) повітроплавів.

Льотництво большевицьке поділено на ескадри: розвідочні, для нищення (істребителі), наглядові, яких приділюється до артилерії і фотографичні; мається—розвідчих ескадр 16, для нищення 26. Ескадри поділяються на загони (отряди) в кожному по 3 дивізіони. Кожний дивізіон складається з 6 апаратів. Крім 3-х дивізіонів в склад авто-загону входять учебні дивізіони, ремонтні майстерні і автоколона постачання (снабженія).

*) При значній участі німецьких сил і засобів.

В кожному разі своєму льотництву большевики надають особливого значіння. Вони рахують, що їх „прекрасная конница“ боїться лише повітрового ворога і через те для боротьби з ним створюють міцні повітрові відділи в складі кожної кінної дивізії. Виховання й вишколення персоналу стоїть високо; з матеріяльного боку він забезпечений найкраще. Правда, що в відділах повітрових можуть служити лише комуністи.

3.

ВІЙСЬКОВЕ ШКІЛЬНИЦТВО.

Може найголовнішу свою увагу звернули большевики на організацію військового шкільництва, особливо в останні часи, коли розпочали експерименти з системою міліційного війська.

Доводячи, що вони плекають лишень заміри миролюбиві, що робітниче-селянський уряд не може мати цілей імперіялистичних, большевики скоротили термін чинної служби, зменшили склад частин, демонструють перехід на міліційну систему, але ж, здається, з причин цілком иншого характеру—на першому місці підстави економичні.

Таку думку підтвержує факт обовязкового шкільного військового вишколення, фізично-спортивного дошкільного виховання та організування сіти військових стрілецьких товариств.

А кількість спеціяльно військових шкіл, яка є далеко більшою, ніж за часів царських, дає підстави поважно міркувати над миролюбивими стремліннями большевиків.

У Петербурзі й Москві до 1917 року разом було вищих і середніх військових шкіл 19, зараз є 24. Коли до 1914 року в цілій Росії було 17 середніх шкіл (военния училища), то зараз майже в кожному губеріяльному місті є середня военна школа з 2-х літнім курсом, а в крайньому разі курси червоних командірів.

Програм навчання в середніх школах залишився старий, звернено лише особливу увагу на виховання фізичне й політичне. Крім звичайних середніх шкіл існують ще наступні вищі й спеціяльні школи:

1. Єдина военна Академія (так звана Є.В.А.) в Москві, яка обіймає бувші—Академію Генерального Штабу, Артилерійську, Інженерну, Военно-юридичну і Інтендантську;
2. Военно-педагогичний Інститут у Москві;
3. Курси вищих командірів у Москві;
4. Вища школа полевої маскировки в Москві;
5. Хемичні курси для інструкторів у Москві;
6. Стрілецька старшинська школа в Кунцово (Москва);
7. Курси для старшин важкої артилерії в Москві;

8. Бронева школа для старшин і козаків у Петербурзі;
9. Школи льотників у Москві, Симферополі й Харькові;
10. Вища школа їзди на конях у Москві;
11. Організаційні курси в Москві;
12. Школа інформаторів у Москві.

Надзвичайно цікава система організації єдиної воєнної академії. Ще в квітні 1922 року Реввоєнрада ухвалила перетворити академії в єдину, на зразок університету з факультетами або відділами, які фактично існують:

1. служби Генерального Штабу,
2. артилерійський,
3. інженерний,
4. військового господарства,
5. електро-техничний,
6. економичний,
7. педагогичний,
8. геодезійний.

Курс науки на кожному з відділів триває 2 роки.

Цікавою є спеціялізація в самих відділах, наприклад у відділі служби Генерального Штабу. Маються секції: а) педагогична, б) звязку, в) служби інформаційної, г) секція організаційна й мобілізаційна, д) служби воєнних комунікацій, є) питань східних. Отже спеціялізація дуже широка, як видно з поданого, але ж не відомо, як справа стоїть реально.

Для підготовки до вступу в Є. В. А. в Петербурзі й Москві існують однорічні підготовчі курси, на яких студіюються наступні науки: стратегія, тактика, воєнна історія, воєнна статистика, воєнна географія, адміністрація, служба генерального штабу, політична економія, імперіялизм (?), історичний матеріялизм, право, методи політичної праці, історія робітничого руху, французська й німецька мови. По скінченні цих курсів старшина може вступити на один з відділів академії.

Крім чисто шкільного навчання, провадиться практичне навчання в частинах. На протязі 2-х років кожний старшина має здати іспит зі знання практичного якої небудь мови, провадяться воєнні ігри, доклади на ріжні воєнні, суспільні, соціяльні й економичні теми.

Чи дійсно все це має реальне значіння—трудно сказати, але ж вимоги до старшин поставлені надзвичайні. Дивно це особливо через те, що для вступу у військову школу потрібується лише скінчення єдиної школи грамоти. В кожному разі організація військового шкільництва у большевиків являється цікавою (инше питання про доцільність де-яких наук), але ж які з цього будуть наслідки—зараз сказати не можна.

4.

ВІЙСЬКОВА ПРЕСА.

Над питанням цим, що має таке поважне значіння, зупинятися довше не приходиться, бо військова преса большевицька, як і вся їхня преса, має специфичний большевицько-державний, до того ж агітаційно-демагогичний характер.

На протязі 2-3 років продукційність військової преси, так і военної літератури колосальна. Друкується все, що пишеться, а писателів, очевидно, багато.

До цього спричинилося „Военно-наукове Товариство", яке видає безкоштовно всі твори своїх членів.

Товариство видає постійні журнали: „Красная Армія", і „Красное Знамя". Крім цього Реввоенрадою видається журнали: „Техника і снабженіе Красной Армії", „Радіотехник".

Взагалі ж під певним кутом погляду дозволяється і звичайній пресі обговорювати військові й военні питання.

5.

ВИСЛІДИ.

Отже, коли підійдемо критично до всієї військової справи, якою вона виявляється в большевицькій армії, то мусимо сказати наступне:

1. Руйнування форм цілого державного життя Російської держави торкнулося, безумовно, й її озброеної сили (Професор Головин. „Современная война и Красная вооруженная сила". Военний Збірник ч. 3), але ж це життя примусило большевиків під натиском політичних обставин стати на шлях створення міцної регулярної армії.

2. Перемога в сучасній чи майбутній війні може бути по боці тої держави, в якій на захист своїх інтересів стане весь народ. Червона армія не має нічого спільного з народом, вона є армією класовою—народ, свідомість народня для цієї пануючої класи є небезпечний. Армія класова може триматися лише зовнішніми формами свого побуту, а не спільними ідеями, духом єднання. Це большевики зрозуміли і той дух створили штучно, втіливши в частини „Ком'ячейки", а майбутнє військо виховують ретельно в дусі єднання комунистичного.

3. Розвиток техники в наслідок Світової війни, тяжкий внутрішній економичний стан большевицької держави, щоб її здобутками користуватися, примусили большевиків шукати противаги —звідци ставка на кінноту.

4. Червона армія має велику перевагу перед арміями Заходу, сильніщими від неї науково й технично. Створена революцією, вона має можливість розкладово впливати своїми соціяльними гаслами та мистецьким умінням большевицьких вождів віднайти собі спільників у таборі ворожому.

Отже, можна сказати, що большевики прагнуть до того, щоби їх „червона озброєна сила“ була поважно міцною, що і треба в усякому разі брати під увагу.

П. ШАНДРУК.

ОРГАНІЗАЦІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ.

Франція.

Тяжке напруження, якого зізнала на протязі Великої війни Франція, є тим незвичайним імпульсом, що до цього часу примушує її поважно заглядати в майбутне. Це майбутне в очах Французів, може й не без пересади, змальовується, як примара Feldgrau. „Німецька небезпека“ є провідною думкою в праці кожного військовика, вченого, ремесника, звичайного буржуа, взагалі кожного громадянина. Через те вся підготовча військова праця грунтується на предбаченнях іменно й лише цієї небезпеки.

Для того, щоб не бути несподівано заскоченими в майбутньому, яке для Французів, принаймні їх провідників, визначається досить похмуро, військові кола французські спільно і в повному порозумінні з урядом, незалежно від політичного напрямку останнього, гарячково й напружено працюють над справою використання досвіду Світової війни з метою усталення военної доктрини зі всіма випливаючими з цього вислідами. Йде не о те, щоб відповідно поставити підготовку своєї армії, щоб армію належно організувати й забезпечити, йде о те, щоби для майбутньої війни підготовити цілу націю; цілу державу організувати так, щоби при потребі, з оголошенням мобілізації, кожний громадянин мав своє наперед визначене місце і знав, яку ролю, згідно фаху й уміння, має відогравати в справі оборони держави.

Отже, як бачимо, досвід Світової війни поставив на черзі дня цілий ряд поважних проблем, над розрішенням яких на протязі вже декількох років працює французська військова думка. Ми маємо на меті коротенько представити цю працю в усіх галузях життя, щоб читачеві можна було прийти до певних висновків.

1. Загальна організація нації на випадок війни. *) Урядом укладено проек закону, який усталює обовязки кожного громадянина і всіх суспільних організацій по підтриманню „морального і матеріяльного стану держави“ та її чинного захисту. Цілокупність заходів, необхідних

*) Війна й Мир. №№ 10—15. Военний Збірник №№ 2—4. Бельона т.т. XII-XV.

для виконання переходу держави на стан воєнний лежить на обовязкові уряду і виявляє з себе „національну мобілізацію". Не лише кожна державна установа, або організація — приватні організації, фабрики, заводи, підприємства мають укласти „свій план мобілізації і провадити мобілізаційний денник" і це контролюється відповідною державною владою.

Національна мобілізація передбачає в царині економичній усталення такого порядку, щоб на першому місці стояли інтереси й потреби армії, потім країни й нарешті населення. В царині інтелектуальній — притягнення до справи національної оборони всіх ресурсів держави. Взаємовідносини соціяльні поміж державою і суспільством, рівно ж у самому суспільстві мають бути регламентовані на тих засадах, які виявить перебіг війни. Уряд має право і повинен вжити всіх заходів, щоби тримати моральний стан народу на певній височині. Мобілізація війська і флоти є лише головним актом національної мобілізації, і першим завданням уряду є припровадження всіх засобів пересування й сполучення до такого стану, який міг би заспокоїти потреби армії й краю.

2. Довійськова підготовка. З огляду на короткострочність військової служби впроваджена позашкільна і шкільна довійськова підгстовка молоді, яка організована в такий спосіб:

В кожний окрузі (департаменті) мається відділ „служби фізичного навчання". На чолі відділу стоїть булавний старшина, в розпорядженні якого є де-кілька молодших старшин і підстаршин. На обовязку відділу лежить організація, керовництво та інспекція фізичного виховання шкільного й позашкільного дітей; організація стрілецьких товариств, спортивних товариств і періодичних вправ військово-спортивного характеру.

Французи надають особливого значіння цій справі й через те для завідування відділами служби фізичного навчання вибираються старшини, які виявили особливий організаційний хист, певні здібності і любов до цього. Основною умовою справи є мілітаризація цієї служби, на що асигнуються значні суми.

Але ж на з'їзді „Товариств фізичного виховання", який відбувся в липні б. р. в Tourooing (Північ. Франція), виявилося, що відчувається певна криза в праці Товариств під взглядом військових вправ. Молодь з більшою охотою й замилуванням займається чистим спортом. Винесено певні постанови з метою заохочування до вправ стисло військових. Впроваджено військові нагороди не тільки для молоді, але ж і для тих громадян, що своєю працею чи впливом спричиняться до розвитку справи в потрібному напрямку.

3. Організація армії. 22 березня ц. р. Палата депутатів ухвалила закон про організацію армії. Згідно з законом утво-

рюється єдину французську армію, незалежно від призначення, місця перебування й способу поповнення. Утворено: а) армію прикриття, під охороною якої держава могла б спокійно перепровадити мобілізацію всієї озброєної сили. б) Поділ цілої території на 20 мобілізаційних округ, відповідно до кількости корпусів. Армія складається з 16 корпусів, які перебувають в краю, з корпусів, які творять армію прикриття і 1 корпуса колоніяльного.

Рахується, що армія, яка з'органiзована буде на підставі цього закону, виявить ідею єдности метрополії і колоній, яка після великої війни стала обовязковою формулою французької державности. Окремої колоніяльної армії існувати не буде, хоть міністр війни зазначив в пояснюючій записці, що тубольці стало можуть служити в провінціях південних, бо підсоння инших провінцій держави для них шкідливе.

Знесено старий поділ на дивізії піхотні і кінні. Досвід Світової війни дав підстави рахувати, що дивізії мусять бути мішані і лише поділятися можуть залежно від способів пересування. Отже дивізії є: важка, або „лінейна дивізія" і „легка дивізія".

Лінейних дивізій на території Франції 32. Така дивізія є основною боєвою одиницею. Вона складається з 3-х піших полків, забезпечена могутньою артилерією.

Нормальний склад лінейної дивізії в мирний час такий:

Піхота	— 3 полки — — — — — — — —	4.800 л.
Кіннота	— 1 сотня — — — — — — — —	150 л.
Артилерія	6 батарей 75 м/м 2 батареї 155м/м — — — — —	1000 л.
Техничні війська	— 2 сотні саперських 1 сотня телеграфична	350 л.
Повітрові війська	— 1 ескадрілля і 1 повітроплавна сотня —	200 л.
Тилові установи і заклади	— — — — —	500 л.
	Разом	7.000 людей.

Лінейна піхота складається з:

64 лінейних полків *)
10 півбригад піших стрільців *) такого ж складу, як полк,
6 полків зуавів *) такого ж складу,
30 полків північно-африканських стрільців *),
13 куренів стрільців-кулеметчиків по 4 сотні в курені,
5 груп стрільців самокатчиків,
5 полків чужоземних ріжного складу (2-4 курені),
5 куренів легкої африканської піхоти,
22 танкових полки по 2 курені 3-х сотенного складу.

*) Полк має 3 курені, курінь 4 сотні.

1 тяжкий танковий полк 3-х курінного складу,
1 танковий ремонтний курінь.

Нормальний склад полку 38 старшин, 1600 козаків, 23 верхових коней, 58— обозних.

Всіх **легких** дивізій пять. **Кожна** складається з 6-ти кінних полків, одної бригади піших стрільців (на авто), групи самокатчиків, артилерійської групи з 3 х кінних батарей, 1 групи автокулеметів, групи легкіх танків і 1 го авіо-загону. Сукупність легкого війська виносить: 23.300 л. кінноти, 20.000 л. піхоти, 3.000 люд. артилерії, 500 саперів, 1400 льотників і 1800 ч. инших служб.

Вся **кіннота** складає:

45 кінних полків (кирасири, драгуни, кінні стрільці, гусари) по 4 сотні в полку,
5 полків кінних африканських стрільців по 4 сотні,
13 полків спагів по 4 сотні,
1 чужоземний кінний полк,
20 сотень автокулеметів,
7 кінних груп при військових школах.

В кожному кінному полку в мирний час—24 старшини, 690 козаків і 670 коней.

Артилерія, яка входить в склад дивізій, має 27 полків, 2 горних полки, 3 окремі батареї. Артилерія, яка **не** входить в склад дивізій, лічить 15 полків легких, 3 важких з кінною тягою, 9 важких з моторовою тягою, 2 важких на рельсах і 5 полків протисамольотних.

Техничні війська складаються з 9 інженерних полків, які мають разом 67 сотень саперів і 5 сотень електротехників, 2 полків понтонних, 2 полків і одного куріня телеграфистів і радіо-телеграфистів і 2 полків і 1 куріня залізничників.

Повітрові війська. Всього мається 76 наглядових ескадриль і 132 бойових (нищителі й бомбоноси), які разом складають 16 авіаційних полків.

Кількість усіх озброєних сил Франції в мирний час доходить до 650.000 л.

Відносний склад їх такий:

піхота —	40,8%	саніт. —	2,6%
танки —	2,6 „	інтенд.—	1,5 „
кіннота—	4,2 „		100%.
артилерія	29,3 „		
тех. військ.	8,0 „		
повітр. „	6,0 „		
штаби —	2,0 „		
обози —	3,0 „		

Рахуємо необхідним більше докладно зупинитися на де-яких спеціяльних питаннях в організації французької армії, звязаних з повоєнним розвитком техники , з'окрема на питанні про розвиток воєннсї авіації.

А в і а ц і я в французькій армії, як і взагалі авіація у Франції поставлена надзвичайно добре. Франція займає своєю повітровою флотою п е р ш е місце в світі. Не маючи матеріяльних можливостей до розвитку могутньої морської флоти, щоб забезпечити собі панування в Середземному морі з ціллю сталого звязку зі своїми північно-африканськими колоніями з одного боку, з другого боку числячи на евентуальний реванш з боку Німців, Франція прийшла до переконання, що лише панування в повітрі може забезпечити її від спроб реваншу.

По цьому питанню існує величезна воєнна література, яка старається освітлити його і, популяризуючи, штовхнути до шляху дальшого розвитку.

Головну свою увагу Французи звернули на авіацію бомбардовочну. Цей род авіації на їх погляд має забезпечити Францію від страхіть газової війни, до якої ніби готуються Німці, бо дасть змогу в перші ж години після оголошення мобілізації зруйнувати осередки, де Німці провадять виготовлення газів, цього головного й, можливо, єдиного для Німців при сучасній політичній ситуації знаряддя майбутньої війни.

Але ж бомбардовочна авіація потребує захисту перед авіацією нищення ворожого. Щоб забезпечити себе з цього боку, Французи створили міцну авіацію нищення і продовжують інтенсивно працювати над справою відповідного озброєння її.

Відомий французський льотник і письменник воєнний Рене Фонк провадить широку агітаційну в пресі роботу, щоби внушити землякам необхідність зорко стежити за поступом в царині авіації. Він пророчить, що в майбутній війні початковий період буде мати вигляд боротьби авіації з авіацією. Після того авіація буде скерована проти землі й моря; тоді не останню ролю гратимуть гази, як знаряддя нищення при допомозі авіації.

В боротьбі авіації з авіацією перше місце належить маневровим здібностям апаратів; головними елементами цих здібностей є вогонь і рухливість, взглядно швидкість руху. Для збільшення швидкости необхідна здатність до підйому на значну височінь. Він передбачає, що повітрова війна провадитиметься у верхніх шарах атмосфери на висоті не менше 12000 метрів; це викликає необхідність створення спеціяльної авіації стратосфери, цеб-то авіації верхніх шарів земної атмосфери. Виникає необхідність вишколення відповідного персоналу і виготовлення спеціяльної матеріяльної частини.

Щоби зменшити видатки на ріжні експерименти, французька

авіація пристосована до потреб мирного життя. Авіація обслуговує почтовий і пасажирський рух, для чого існують такі повітрові лінії: 1) Париж — Лондон; 2) Париж — Брюссель — Ротердам — Амстердам; 3) Париж—Прага—Варшава—Віденьь—Белград—Константинополь; 4) Тулуза—Малага—Казабланка; 5) Алжир—Біскра; 6) Тулуза—Дакар—Кайсе (Сенегалія).

На всіх шляхах збудовані метеорологичні стації, які по радіо через кожних 2 годині подають повітроплавам, що в русі, про стан погоди та можливі її зміни.

Не менше уваги звернули Французи на справу розвитку своєї морської авіації. Закладені бази морської повітрової флоти; перебудовано де-кілька великих крейсерів в авіаційні матки.

В техничному відношенні удосконалення повітроплавів дали надзвичайні наслідки. Розміри апаратів, подані нижче, є нормальними для пасажирських:

1. Довжина розмаху крил — — — — 27 метр.
2. Повна вага — — — — — — — 7 тон.
3. Кількість двигунів і сила — — — 3×370 HP.
4. Скорість льоту — — — — 200-220 клм. в год.
5. Піднімає пасажирів — — — 16.
6. Протяг льоту при повний нагрузці 7-8 год.

Винайдено спосіб керування повітроплавами за допомогою Гердовських хвиль. Експерименти з великим бомбовозом при міцному вітрі дали блескучі наслідки.

Рекорд скорости льоту встановили французські льотники в 320 клм. в годину; рекорд протягу льоту встановив французський льотник Фуаньї в 500 клм. на апараті Бреге XVII с 2.

Останнім словом техники є спинення моторів і нищення повітроплавів на певній віддалі електричними хвилями, алеж докладнійших відомостей про це нема ще.

Німеччина. *)

Держави Антанти перемогли Німеччину в Світовій війні і, щоб забезпечити себе в майбутньому від спроб реваншу, поставили Німеччині певні вимоги що-до її збройних сил і утворили контроль над нею з метою постійного догляду за виконанням цих умов.

Все-таки Антанта рахує, що Німці роблять все, щоб обійти умови Версайського трактату і підготовити при потребі швидке сформування великої озброєної маси.

Перш за все „німецька небезпека" страшна для Франції, яка через те вживає всіх можливих заходів до забезпечення себе.

*) Організація армії подана в ч. 1 „Табору". стор. 118.

Таким забезпеченням є крім контрольних комісій *) певна економична політика.

Для Німців безперечно на першому місці стоїть економичне відродження країни і підготовка населення до майбутньої війни. В сучасний мент Німеччина має до 4.500.000 людей обучених. Крім того існують ріжні товариства, які мають ціллю військову підготовку молоді допризивного зросту.

Для підготовки старшинських і підстаршинських кадрів вистачає — постійної армії (Reichswehr) і поліції (Schutzpolizei), в яких нараховується до 20.000 старшин і 100.000 підстаршин. До цього треба добавити ріжні стисло військові громади б. старшин, які під тим чи иншим видом відбувають відповідні навчання.

Німці сподіваються, що при мобілізації своєї армії, яку їм прийдеться переводити з огляду на вищесказане в де-кілька періодів, вони не матимуть недохватки старшин, або підстаршин. Але ж така поступова мобілізація дасть евентуальним ворогам можливість прискореним темпом розпочати воєнні ділання. Отже Німцям буде необхідно виграти час і прикрити пункти з'осередження своїх сил. Для цього, можна сподіватися, Німці використають Шупо (Schutzpolizei), поповнивши його відділами охотників з військових Товариств. Шупо до того часу, коли Reichswehr закінчить поповнення і розгортування, буде стримувати ворога, користуючись оборонними лініями.

Кожний полк Reichewehr'у має розгорнутися в дивізію і таким чином на протязі 10-15 днів Німці матимуть до 20 дивізій першої лінії, що разом з 15-20 див. Шупо складе досить поважну силу, яка дасть змогу перевести мобілізацію повну.

Не маючи змоги розгорнути свою воєнну технику, щоб дорівнятися до держав Антанти, Німці протиставлять, по-перше, техниці високий моральний дух свого війська, яке відповідно виховується та, мабуть, готують певні техничні несподіванки. Ці останні не дають спокою Французам, які в своїх логичних припущеннях доходять до висновку, що голівним знаряддям війни в руках Німців будуть гази.

Німецька воєнна думка, позбавлена можливости студіювати конкретні наслідки експериментів по ріжних галузях воєнної техники, все-таки напружено працює над виробленням певних принаймні поглядів по тому чи иншому питанню. З'окрема зупиняється вона над питанням збудування спеціяльної піхотної гармати, призначенням якої є боротьба з танками. Приходить до такого висновку:

1. З огляду на те, що для успішности боротьби з танками необхідно, щоб гармата мала велику початкову скорість, була

*) Контрольні комісії вже виїхали з меж Німеччини.

могучою по силі набою, необхідно, щоб вона була калібру не менше 2,5", шоб мала початкову скорість не менше 400 метр. в секунду, щоб набій важив не менше 5 клг.

2. Набій повинен бути з броневою головкою; повинен мати ударну трубку із замедлителем.

3. Гармата мусить бути рухливою, легкою та мало помітною. Виявляється необхідність прикрити обслугу щитами.

4. Необхідно, щоб гармата була скорострільною і щоб була забезпечена відповідно набоями.

Політична розбіжність поміж Баварією і Республікою, що викликала на протязі минулого року низку конфліктів чисто военного характеру, здається, скінчилася. Генерал ф-Лоссов, начальник 7 дивізії в Мюнхені, що відогравав таку поважну ролю в цих непорозуміннях, погодився вийти до демісії і на його місце призначено ген. Крес ф-Кресентейн'а. А дивізію примушено ще раз присягнути на вірність республиці.

Польща. *)

Організація армії. Польська армія являється першорядною армією серед новоповставших до життя країн Європи і представляється дуже поважно.

Законом 31 березня 1923 року усталено, що військова служба є обовязковою і особистою. Чинна служба продовжується 2 роки і починається на 21 році в мирний і на 19 році у военний часи.

Для підготовки до служби у війську організовано численні товариства стрілецькі, в яких інструкторами являються старшини. В усіх середніх школах впроваджено навчання спортивні й муштрові, а в час вакацій відбуваються навіть лагерні збори і маневри.

В мирний час польська армія нараховує до 17.000 старшин і 260.000 жовнірів. Старшинський корпус складається переважно зі старшин б. легіонерів та б. старшин армій російської, австрійської і німецької. Армія організована французською военною місією, на чолі якої стояв генерал Ніссель.

Вище Командування. На чолі командування в мирний час стоїть военний Міністр. Йому підлягає Генеральний Штаб. Справи оборони держави належать до компетенції Вищої Военної Ради, яка складається з усіх міністрів під головуванням

*) „Війна і Мир" № 12 і „Воен. Зб." № 2.

президента Республіки. Крім того існує Мала Военна Рада, яка складається з военного міністра, начальника Генерального Штабу, пяти армійських інспекторів і трьох генералів по призначенню Президента Республіки; ця Рада на випадок війни вибирає зі свого складу Головнокомандуючого.

Вищі еднання. Вся Польща поділена на 10 корпусних округ (Д. О. К.), штаби яких розташовані: Варшава, Люблин, Білосток, Лодзь, Краків, Львів, Познань, Торунь, Бересть, Перемишль. Цими округами керують командіри корпусів. До компетенцій Д. О. К. належить підготовка мобілізації частин округи. Інспектори армії провадять інспекцію частин і установ.

Кожний корпус складається з:
3 дивізій піхоти,
1 полку шволежерів з 3 сотень
1 полку важкої польової артилерії з 3-х груп,
1 полку піонерів з 3-х курінів
1 загону самоходів,
1 загону санітарного,
1 загону транспортного.

Кожна піхотна дивізія складається з:
3 полків піхоти,
1 полку легкої польової артилерії.

Кінна бригада складається з:
3 полків 4-х сотенного складу,
1 кулеметної сотні,
1 техничної сотні,
1 групи кінної артилерії.

А разом мається:
піхоти — 90 полків;
кінноти — 30 полків (армійської)
— 10 полків (корпусної);
артилерій — 30 полків легкої польової,
— 10 полків важкої польової,
— 10 груп кінної,
— 1 полк найтяжчої,
— 1 група протиповітроплавної;
специяльних військ: 3 курінї танків,
3 полки авіаційних,
3 полки зв'язку,
3 полки залізничних,
3 курінї аеростатних,
3 курінї газових,
1 курінь прожекторний,
1 курінь понтонний.

Озброєна армія польська головним чином зброєю французсь-

кого виготовлення, хоч до цього часу ще маються в де-яких частинах на узброєнні мушкети і гармати російські та німецькі.

В останні часи Поляки звернули увагу на укріплення певних районів з метою збільшити маневрові здібності польових армій, але ж переведення в життя плану збудування укріплень вимагає часу і значних матеріяльних витрат.

Маючи на увазі особливості війни на своєму східньому кордоні, Поляки надають великого значіння кінноті й через те відповідно організували і широко забезпечили свою кінноту як технично, так і кіньми, відновивши і заклавши кінні заводи.

Румунія.

Організація армії. Вся територія Румунії, включаючи Бесарабію, Буковину і Трансильванію, розподілена на 7 округ корпусних, які одночасно є округами територіяльними. Управління територіяльної округи провадить рекрутацію, комплектування, а при оголошенні мобілізації й формування другочергових дивізій.

Армійські корпуси складаються з 3-х піхотних дивізій, 1 полку кінноти (каларгші), 1 важкого артилерійського полку, 1 полку піонерів, 1 авіозагону, 1 етапового куріня, 1 транспортного загону і 1 санітарного загону.

Піхота. Піхотні дивізії (1—21) трьохполкового складу. В полках по 3 куріні, кожний курінь має 3 піших і 1 кулеметну сотні. Після реорганізації армії, доконаної на 1 січня 1924 року, частину полків розформовано і тому зараз існують полки за №№ 1—40 і 81—103.

Стрілецькі полки (ванаторі), яких є 9, зведені в 1 корпус 3-х дивізійного складу. В цілій піхоті це є найліпші по своїх бойових якостях піхотні частини.

Маються також 2 дивізії гірських стрільців (ванаторі де мунте).

Склад полків піхотних і стрілецьких досить ріжноманітний —в сотнях 90—160 люд. Залежить це від того, що в цілях ощадности в кожнім полку є багато звільнених у відпустку, причім особливих підстав, шоб здобути відпустку, не потребується.

Озброєна піхота надзвичайно ріжноманітно—французськими, російськими та австрійськими мушкетами. Кулемети переважно Шварцльозе. Піхотні гарматки 37м/м Розенберга. Уряд вживає заходів, щоби здобути за кордоном кредит на закуп у Франції одноманітного озброєння.

Кіннота. Армійська кіннота (рошіорі) складається з 2-х дивізій 6-ти полкових. В кожнім полку 4 сотні кінних і 1 кулеметна.

Корпусна кіннота окремих єднань в мирний час не творить.

Кожна дивізія ротіорі має по одному кінному артилерійському дивізіону. Техничні частини органично в склад кінних дивізій не входять, але ж можуть додаватися в залежності від потреби.

Артилерія. Польова артилерія побригадно додається кожній піхотній і стрілецькій дивізії. Бригада складається з 2-х полків—легкого пушечного і гавбичного. Всі батареї 4-х гарматного складу. Гармати ріжні—більшість б. російські.

Важка артилерія складається з 4-х полків, доданих до I, II, III і VI корпусів. Вживається заходів до збільшення цього роду артилерії, для чого зроблені замовлення в Чехах і Франції.

Техничні війська поділяються на:

а) війська комунікаційні, які з'єднані в 1 дивізію з 2-х бригад. 1-а бригада має 1 радіо-телеграфний полк—25 радіо-стацій, 1 понтонний полк, 1 тракторний полк. 2-а бригада має 2 залізничних полки і 1 полк будівельний. Частини бригад додаються корпусам, або навіть дивізіям в залежності від потреби.

б) війська повітрові — 7 авіозагонів і 1 загін привязних аеростатів.

в) 1 танковий полк, який складається з 3-х сотень (разом 74 танки легких „Рено")

г) броньовані потяги — їх мається 3. Один з них пристосований до російської широкої колеї.

Воєнна освіта. В 1921 році засновано Академію Генерального Штабу з 3-х річним курсом під керуванням французьких старшин. Існують: воєнно-медична академія, воєнно-інженерна школа, школа для кіннотчиків, школа для артилеристів, де-кілька піхотних шкіл і кадетських корпусів. При кожній дивізії мається школа плутонерів (підстаршин).

В останні часи вимоги політичного характеру примусили Румун звернути особливу увагу на поширення своєї залізничної сітки. При допомозі закордонних капіталів збудовано де-кілька стратегичних ліній.

Особливої вартости румунська армія не уявляє, хоть уряд вживає заходів, щоб її піднести до рівня европейських армій. Перешкодою до цього, головним чином, є сучасна ріжнородність її в національному відношенні.

У Світову війну Румунія вступила з невеликою, але ж однородньою національною армією і все-таки виявила дуже мало мужности. Тому трудно сказати що про дух її тепер, коли армія, збільшена вдвоє, наполовину складається з елементів невадійних —$^1/_4$ Трансильванів, $^1/_5$ Українців і Молдаван та $^1/_{10}$ Болгарів і Турок.

Ріжне.

Франція. Начальником французського Генерального Штабу замісць помершого генерала Бюа призначено генерала Дебене, який до того був Начальником военної Академії і членом Вищої Военної Ради.

В централі военних студій у Версалю провадяться спроби з новими танками. Йде о те, шоб легкий танк замінити півважким. Новий танк має одну 75м/м гармату, критий бронею гусеничний хід, важить 18 тон.

В Гаврі на полігоні відбулася проба наймогутнішої французької гармати. Дальнобойність її 97 клм., вага набою 440 клг. Для перевозки її з Рюель треба було зміцнювати залізничні мости.

Корпус генералів складається з 123 генералів дивізії, 281 генералів бригади. В сучасний мент Франція має 6 маршалів — Жофр, Фош, Петен, Франше д'Еспре, Льоте, Файоль.

Старшин Генерального Штабу—53 полковника, 69 підполковників, 230 майорів, 481 капітан.

Англія. На річному з'їзді англійської асоціації бой-скавтів сер Бодев-Поуель доповів, що в 1923 році бой-скавтів рахувалося 340.000.

Бюджет 1923/1924 р. передбачає витрати на авіацію военноморську в сумі 12.011.000 ф. штерлингів. Коли до цього додати витрати на военну авіацію в домініях, то загальна сума виносить 17.968.000 ф. шт.

Затоплений Німцями перед передачою Англійцям в червні 1919 р. флот біля Скапа-Флов буде піднятий. В першу чергу буде піднято лінейні кораблі: „Кайзер", „Фридрих Великий", „Гінденбург", „Дерфлінгер" і „Зейдліц".

Бюджет военний Англії на рік 1924/1925 виносить 45.000.000 ф. штерл. В армії рахується (крім колоній) 161.000 людей.

Північні Американські Сполучені Держави. Для перевозки гармат збудовано спеціяльні трактори. Гармат з кінною тягою нема. Колеса в усіх гарматах на суцільній гумовій шині. Взагалі Американці особливу увагу звертають на свою артилерію.

В той час, як грошові витрати на національну оборону за останні 10 років подвоїлися, склад регулярної армії збільшився з 92.000 на 133.000; національної гвардії зі 121.000 на 161.000. Всіх громадян, що проходять військову службу, 504.000.

Розробляються питання про збудування подводних човнів, заосмотрених гідропланом. Для практичного вивчення питання був пристосований підводний човен Ц—1. Проба дала задовольвяючі наслідки.

Начальник американської старшинської гідро-авіаційної школи застосовує нову методу навчання підчас сну. Метода базується на наступних данних:

1. Підсвідомість у людини працює підчас сну й автоматично сприймає всі зовнішні враження.

2. Підсвідомість при всякім зовнішнім сприйманні викликає мязовий рефлекс, аналогичний до того, що одержуємо при повній свідомості.

П. Ш.

РОЗДІЛ V.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Українська література.

ВІЙСЬКОВИЙ ВІСНИК. Видання слухачів військового факультету Українського Нар. Університету. Ч. 1. 1921 р. 47 стор. і ч. 2. 1922 р. 64 стор.

Думка, що прагне до панування над світом, не могла загаснути серед злиднів життя на інтернації. І от молоде старшинство, спонукаєме цією невмиручою думкою, прагне і за дротом до розвою свого як загального, так і воєнного світогляду; студіює воєнну науку і, використовуючи чужоземну літературу, збагачує рідну воєнну літературу. Тому, як під цими поглядами, так, з'окрема, під поглядом поширення знання воєнного діла серед нашого загалу, не можна не вітати цього доказу міці й витревалости, якими володіє наша молодь і які дають нам змогу сподіватися здійснення мрії про власну озброєну силу, збудовану на засадах воєнної науки.

Між иншим звертають на себе увагу статті: К. Подільський. „Поняття і зміст Стратегії“ та І. Гончаренко. „Психологія військової маси“.

Л. ОЛІЙНИКІВ. „Операція Карла XII на терені України (1708—9 р.р.)“. Воєнно-критичний огляд. Каліш 1924 р. 46 стор., 1 схема і 1 малюнок (герб Мазепи).

Автор ставить собі завдання з'ясувати обставини, що спричинилися до неуспіху як мрій Мазепи, який угодою з Карлом XII намагався продовжувати політику Богдана, так і причини неуспіху плану Карла XII. Між иншим автор наводить свідчення матеріялів шведської історіографії про причини руху Карла XII на Україну і, нарешті, робить висліди що-до переведення принціпів воєнної штуки в діяльності обох супротивників.

З боку ідейного до твору віднести треба те саме, що висловлене в попередніх рядках відносно „Військового вісника“, тим більше, що автор належить до числа співробітників зазначеного „вісника“.

З боку зовнішнього брошура видана цілком добре і має привабливий вигляд.

Д. ДОРОШЕНКО. „Мої спомини про недавнє — минуле (1914—1918)". Частина перша. „Галицька руїна 1914—1917 р.р., 131 стор. Частина друга „З початків відродження української державности. (Доба Центральної Ради)" 96 стор. Львів. 1923 р., вид. „Червона Калина".

Як на стрічці кінематографу розгортаються перед читачем яскраві малюнки епізодов того „недавнього минулого", про яке так болюче згадувати всім тим, хто прагнув викувати незалежність свого краю. „Галицька руїна", яка охоплює період з початку Великої війни, містить в собі цінний матеріял для письменника по загальній історії і висвітлює ті взаємовідносини, що утворювалися на Галичині та Буковині при окупації цих країн російською владою. Але ж для воєнного письменника більшого значіння набирає друга частина („Доба Центральної Ради"), бо в ній автор в де-кількох місцях зупиняється на довший час над питаннями, що стосувалися озброєної сили молодої держави. Історикові, який займеться питанням про перші кроки існування української армії, друга частина, зокрема розділи IV („Українізація війська та її фальшивий напрямок. Українське Вільне Козацтво") та VI („Українська столиця під вогнем московсько-большовицьких гармат"), дасть багацько для зрозуміння дійсних причин, що довели до краху армію. Бо справді, як це могло статися, що країна, яка в час повстання до самостійного життя мала багатющі воєнні ресурси у вигляді десятків тисяч регулярного війська (1-й корпус та сердюки) і міцний селянський рух, що вилився в організацію „Вільного Козацтва", мала до своєї розпорядимости численний старшинський кадр і величезні запаси всілякого забезпечення, нарешті опинилася в стані безсильному спертися на яку будь воєнну силу в час початку навали большевицьких орд (бо, звичайно, не була військом тогочасна сила червоних). На це автор дає пояснення про дійсні мотиви того, чому частини, що могли і мусили скласти вже готову українську армію, були зведені на нівець чи в спосіб демобілізації, чи в спосіб розкладу морального, чи залишення в зимний час без одягу та взуття, а „Вільне Козацтво" не зустрінуло жадної підтримки через підозріння в „контр-революційності". Нарешті, закінчуючи читання талановито викладених „Споминів", воєнний читач мусить прийти до висновку, що за часів Центральної Ради в справі будування національної української армії партійні інтереси перемогли вимоги загально-державні; в наслідок цього була знівечена озброєна сила, а далі автоматично мусив упасти і той уряд, що спричинився до цього.

О. ДОЦЕНКО. „Літопис української революції". Матеріяли й документи до історії Української революції. Том II, книга 4. 1917—1922. Київ—Львів. 1923 р. 362 стор.

Том другий „Літопису української революції", присвячений періодові від серпня по грудень 1919 р., починається описом походу на Київ, а закінчується катастрофою місяця листопаду. В свойому творі автор, який, на підставі службового стану, мав доступ до ріжних урядових документів, подає велику кількість як змісту, так і копій таких документів і фактичних данних, що не були відомі значній частині учасників Великої боротьби. З цього боку „Літопис" заслуговує найбільшої уваги нашого суспільства взагалі, а з'окрема военної його частини. Ті учасники, що виконували военні завдання ріжного маштабу, зовсім не були в курсі внутрішньої боротьби, яка без перерви точилася при державному центрі. Армія гостро відчувала на собі наслідки цієї боротьби, але ж маштабу і самої сути її не могла собі уявляти. Отож матеріяли, що подаються автором в томі II-му „Літопису", проливають світ на причини, в силу яких склалося неприпустиме та несподіване становище, яке і характеризується самою назвою данного тому—„Брат проти брата". З'окрема, твір набирає поважнішого значіння під тим поглядом, що ми досі мали освітлення з боку політичного періоду літа й осени 1919 р. головним чином по джерелах галицьких письменників, яке, безумовно, не могло бути всебічним.

Але ж вплив тих пристрастей, з причин яких, цітуючи вислів проф. Ле Бона: „покоління, які творять історію, писати її не можуть", починає виявлятися в де-яких місцях, коли автор дає оцінку того чи другого поданого факту або особи. Тут він вже часом відходить від тієї об'єктивности, про яку згадує в уступі до твору. Вважаємо це цілком природнім, бо трудно, дійсно, вчасникові стати суворо об'єктивним істориком. Підкреслюємо тут це лише з тої причини, що иноді форма, в якій автор дає оцінку того чи другого явища або особи, звучить дисонансом, мимоволі зупиняє на собі увагу читача і залишає враження недотримання художнього боку творчости. А тому такі вислови, *) які на сторінках пекучого фельєтону чи в час гарячої промови бувають і до-речі і до місця, бо досягають певної мети,—складають зовсім инше враження в час спокійного критичного читання, коли на них природньо зупиняється увага читача. Отож не може бути сумніву, що художня сторона твору значно виграла б, наколи б був усунутий вплив пристрастей учасника на оцінку явищ або осіб, через що самий виклад став би тоді більш об'єктивним.

---

*) А саме: „коли б він був хоч на одну хвилину чесним з собою" (стор. 43), „дякуючи невмирущим руйнацько інтриганським заходам" (стор. 78), „чоловік, вихований на політиканстві та інтригах віденських кавярень" (стор. 103), „це був інтриган і брехун в політичних стосунках між людьми" (стор. 314)...

В воєнно-історичному відношенні твір дає не багато матеріялу для ознайомлення з ходом подій на фронті. Але ж це й не входило в ті завдання, які накреслив собі автор, подаючи матеріяли для історії революції, а не Визвольної боротьби в воєнному її змісті. Проте автор, змальовуючи розвій політичної боротьби при центрі, одноразово з'ясовує причини краху заосмотрення війська, який був наслідком цієї боротьби. Ми тут бачимо, як в той час, коли армія не мала найнеобхідніших речей, головне постачання з кількатисячним апаратом службовців заготовляло для війська конфітури та повидла (стор. 144), яких, додамо від себе, ніхто на фронті й не покоштував. Бачимо також, як в час проголошеної збірки одягу для війська в самій тимчасовій столиці нема місця і людей, які приймали б зібрані речі (стор. 248), які, знову таки, до армії не доїхали. Довідуємось, що на державній нараді 26 жовтня Військ. Міністр полк. Петрів представляє армію цілком заосмотреною й готовою до боротьби з ворогом (стор. 133) і це в той час, коли відсутність риштунку, теплого одягу й ліків доводила до відчаю командірів, які не бачили виходу з безпорадної ситуації.

Торкаючись опису воєнних дій, оскільки автору приходилося бути самому їх свідком чи чути від безпосередніх свідків, він впадає часом в перебільшення, яке не може не зупинити на собі уваги воєнного читача. Сюди можна віднести „на просторі 120 вер. в довжину і 60 вер. у ширину поле було вкрите поодинокими, ще непідібраними трупами" (стор. 16), або випадок з наскоком Чеченця на От. Сальського (стор. 29). Нема сумніву, що полів бою такого розміру, як подає автор, в часи Визвольної боротьби не було і в данному разі він був уведений в блуд кимсь-то із „гарячих очевидців". Випадку ж з Чеченцем я, що їхав вкупі з От. Сальским, цілковито не пригадую.

Оце ті головні хиби, на яких прийшлося зупинитися трохи довше з огляду на те, що поданий твір є тільки частиною наміченої великої праці, і являється бажаним, щоби в дальшій роботі ці дефекти були б усунуті. Присутність їх у творі ні в якому разі не позбавляє його тої вартости, якої він заслуговує, як і відповідного місця в літературі нашої Визвольної боротьби. В усякому разі можна вітати цей внесок в нашу літературу й щиро побажати скоршого виходу дальших частин наміченої автором праці.

До цього треба додати, що з боку зовнішнього твір виданий майже бездоганно і провадить саме приємне враження.

В. К.

Польська література.

Місячник военний „Bellona“, січень-серпень 1924 р.

ГЕНЕРАЛ ДИВІЗІЇ В. СІКОРСЬКИЙ. „Полісся, як стратегичний вузол нашого східнього фронту“.

Надзвичайно поважно трактує автор значіння Полісся, як обшару, що, на його думку, з'єднує два цілковито ріжні по своєму характеру театри военних чинів на сході Польщі.

На погляд автора, Полісся, відповідно уфортифіковане, сполучене в однолитну цілість стратегичну з трьохкутником фортець Волинських на півдні та з багнами Шари і Німана з півночи, запевнити може польському командуванню велику подвіднюючи свободу в угрупованні військ і через те певну гнучкість цього угруповання.

Згори накреслена оборонна лінія, навіть коли вона припадає на лінію природніх перешкод, приміром проходить по лінії великих річок, є безумовно, як зазначає автор, річчю непевною, а мусить бути створена уміцнена оборонна слуга, яка б цілковито відмежувала Польщу від Росії.

А взагалі автор вбачає для Польщі єдиний засіб для забезпечення своїх східніх кордонів—повну асиміляцію кресів з державою в спосіб державно-істотний, а не механичний.

Стаття дає дуже цікаві статистичні й історичні матеріяли для вивчення цього краю.

ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ МАЙОР Д-р ПІКУСА. „Наша продукція рільнича і оборона держави“.

Покликаючись на ті вимоги, які в цьому відношенні поставила учасникам Світова війна, автор з'ясовує, що суспільство польське зовсім не рахується з дуже некорисним положенням держави під поглядом географично-господарчим і через те нехтує два моменти: 1) справу забезпечення господарчого власними силами і 2) справу довозу на випадок війни.

Виявивши, які вимоги може поставити армія підчас війни своїй продукції рільничій і подавши данні про спадок цієї галузі економичного життя великих держав підчас Світової війни, автор ставить питання про те, як запобігти такого спадку власної продукції у випадку можливої війни.

Для відповіди на таке запитання автор знову вертає до досвіду Світової війни, наводючи яскраві приклади творчої праці в цьому відношенні в Німеччині, і гадає, що відповідь прийде сама по собі, наколи всі ті, для кого „добробут краю та інтереси його

оборони лежать на серцю, запізнаються докладно з силами господарчими Польщі, тоб-то з тими силами, з яких військо черпатиме—може виключно—засоби до життя, битви і перемоги".

ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ ПІДПОЛКОВНИК В. СТАХЕВИЧ. „Організація уряду й головного командування підчас війни".

Стаття заслуговує на особливу увагу через те, що питання це є дуже актуальним не лише для Польщі.

Зупинившись докладно на історії організації начального командування у Франції та стосунках його до уряду підчас війни, автор подає, яку цікаву еволюцію перейшла та організація. І тут мимоволі хочеться пригадати, що „полки добрі через полковників, а не через устави", бо так яскраво, хоть в иншому цілком маштабі, відбивалася постать того чи иншого французського полководця на стані французької армії.

Зазначивши, що досвід останніх війн ще раз ствердив ту засаду, що „керування воєнними операціями повинна бути в руках одного головнокомандуючого", але ж для цього необхідно усталити його взаємовідносини до уряду, бо було б незрозумілим явище, що керує один, а відповідальність поносить другий, автор приходить до висліду, що в державі Польській є можливою наразі лише така організація: на випадок війни воєнний Міністр стає одночасно Головою Ради Міністрів, а Начальник Генерального Штабу—головнокомандуючим. Це забезпечило б одноманітність праці по підготовці до війни, керування якою безперечно мусить належати до обовязку людини, що до неї готується.

Взагалі журнал „Бельона" редагується дуже уважно, подає досить змістовні статті, що часом захоплюють читача, і можна побажати лише, щоби відділ бібліографичний набрав ширшого об'єму.

П. Ш.

МАЙОР РУКО. „Похід Німців на Париж і битва під Марною". Варшава. 1922 р. Видання Головної Військової Книгарні. 47 стор., 1 таблиця, 6 схем.

Починаючи з плану Німців, автор відмічає ту течію, що існувала у воєнній думці Німців і яка схилялася на бік иншого плану—почати війну обороною на заході та активними подіями на сході. Далі в коротких, але ж яскравих нарисах автор змальовує постаті головних керовників, що взяли провідну участь у цьому поході, а саме—Імператор, генерали: Мольтке, Клук, Бюлов і Гаузен. Наразі підмічає дуже цікаву рису—не зовсім лагідні відношення між Прусаками та Саксонцями. Переходячи до опису самого походу, автор ставить своїм завданням відмітити лише головні моменти походу, слідкуючи за рухом думки вищих керов-

ників армії, її розвоєм і чинністю в часі кризи, яка закінчилась нарешті поразкою німецьких армій.

Користуючись німецькими матеріялами і, між иншим, щоденниками командуючих арміями, автор послідовно відмічає, як поступово, під збігом обставин, відходила Гол. Німецька Квартира від основного плану Шліффена і наразі, в останній директиві від 5 серпня, мусила дійти до визнання необхідности відмовитися від цього плану. Але ж, визнавши ту необхідність, командування не приняло нового доцільного рішення, що нарешті і довело до розбіжности в поглядах і в чинах командуючих арміями і потягнуло за собою поразку. В кінцевому висліді автор підсумовує ті головні хиби, що спричинилися до невдачі німецького плану.

В цілому брошура вражає своєю змістовністю, суворо об'єктивним викладом і вмілістю в коротких словах подавати цілком закінчені малюнки подій. А тому вона мусить бути віднесена до числа найбільш цінних досліджень, які прагнуть до складення вичерпуючого опису великої битви.

В. К.

Російська література.

Війна й Мир. Кн. 9—14.

С. ДОБРОРОЛЬСЬКИЙ. „Корпус чи дивізія"? Розглядаючи обставини, в яких ріжні народи чи користувалися одночасно обома цими з'єднаннями військовими чи обмежувалися лише одними дивізійними, автор приходить до висновку, з яким не можна не погодитися, що великі народи, які хочуть запобігнути зайвого ускладнення в часі мобіліцації, не можуть обійтися без корпусів і в мирний час. Корпус же в час війни при сучасних великих арміях цілком необхідний для зручнішого керування, а тому лише армії невеликих держав можуть обійтися окремими дивізіями, не зводючи їх в корпуси. Цілком окремо стоїть Японія, яка не має зовсім корпусної організації.

ГЕНЕРАЛЬН. ШТАБУ КАПІТАН РІТТЕР. „Німецький наступ у Франції в березні 1918 року".

Автор аналізує перебіг думки Вищого Німецького Командування, яке відмовляється від попереднього наміру—наносити головний удар правим крилом і поступово переходить до розвинення успіху лівофлангової XVIII армії. Він пояснює це тим, що „тактика була поставлена по-над чистою стратегією", як висловився ген. Людендорф, автор плану цієї операції. Але ж, на нашу

думку, і ген. Людендорф цим не зробив винаходу, бо питання такого випадку, що іноді тактичні умови беруть гору над стратегичними міркуваннями—досить старе й докладно з'ясоване ще ген. Леером, в його курсі Стратегії.

ГЕН. ШТАБУ ГЕН.-ЛЕЙТ. БОРИСІВ. „Версальський договір і стратегична обстанова після нього". Автор в короткому нарисі проводить ту думку, що Версальський договір мав на меті забезпечити на певний час Францію з боку Німеччини. Але ж вкупі з иншими договорами (С. Жерменський, Тріанонський тощо) Версаль утворив таку ситуацію на терені Західньої й Середньої Європи, що біля 70 % нових кордонів розмежують держави або ворожі одна до другої або з відношеннями застереженими. Ряд наведених цифр змальовує відношення оружної сили перед початком Всесвітньої війни. Але ж не можна погодитися з висл̂ідом автора, ниби-то ця війна не виправдала панувавшого до неї положення, що „наступ є єдина побідна форма війни", бо доказала, що „оборона сильніша від наступу". Безумовно, що „добра оборона" міцніша від „поганого наступу", але ж чи не настане той мент, коли всі народи вирішать лише боронитися і чи не буде він ерою закінчення війн, бо тоді вже й не буде від кого боронитися.

М. Я. „Підводна флота Німеччини у Всесвітній війні". Охоплюючи в цій статті період з квітня 1915 р. до 1 лютого 1917 р., автор між иншим докладно з'ясовує ту боротьбу, яка велася між урядовими то военно-морськими колами Німеччини за та проти необмеженої підводної війни.

Ця боротьба не дала Німеччині змоги своєчасно скористуватися в повній мірі міццю підводної флоти для знищення морської торговлі Англії. Автор подає цікаві відомості про рейс німецького підводного човна „У. 53" з Вільгельмсгафена до Нью-порта (Сполучені Штати); цей рейс в 7550 миль в обидва кінці тревав 41 добу (17 вересня--28 жовтня 1916 р.), з яких 2½ годині припадає на постій в порту. Витяг з щоденника того ж човна змальовує умови бойового життя під водою за час служби в Північному морі (січень 1917 р.).

Кн. 10.

СЕРГІЙ ДОБРОРОЛЬСЬКИЙ. „Мобілізація в майбутньому".

Автор, виходячи з досвіду Великої війни і дальшого розвитку техники після неї, підходить до тієї схеми, по якій має йти воєнна підготовка держави. Ця підготовка мусить дати можливість в найкоротчий час мобілізувати не лише озброєну силу, а перевести цілковиту „мобілізацію держави". Стосовно до цієї думки, мобілізація держави має складатися з: 1) мобілізації армії і флоти, 2) мобілізації населення, 3) шляхів пересування та за-

собів сполучання, 4) внутрішньої охорони та пропаганди, 5—8) економичної мобілізації, 9) евакуації з фронту всього зайвого, 10) пристосування держави до нових умов життя.

Вже Велика війна дала яскравий приклад того, що жадна зі сторін не була готова до довгої війни і держави не один раз мусили відчувати всю гостроту кризи, яка вимагала незвичайних напружень від цілих націй. Отже автор і намічає той шлях, по якому перехід держави з мирного на воєнне життя був би швидким та плановим, що не можливе без відповідної підготовки за мирного часу. Об'єднання керовництва цією величезною працею, яка мусить охопити все життя країни, автор покладає стосовно до наміченого у Франції „плану загальної організації держави на випадок війни" на „Раду національної оборони" з виконавчим при ньому органом у вигляді „Вищого (центрального) мобілізаційного комітету". Підготовча робота на місцях має направлятися „місцевими мобілізаційними комітетами" дорадчого значіння, а виконуватися сіткою нижчих мобілізаційних органів, що мають безпосередній дотик до населення. Закінчує автор свій твір думкою, що „ця величезна справа вимагає досконалої завчасної підготовки та видатних, досвідчених і відданих свойому ділу виконавців".

К. МАЙЕР. „Проблема війни на два фронти". Автор розглядає оперативні плани Центральних держав у 1914 р., зупиняючись, головним чином, на плані війни Шліффена з р. 1905. Порівнюючи наслідки, що виникли з планів Центральних держав, як на заході, так й на сході, автор виносить суворий присуд німецькому головному командуванню, яке „готуючись до війни, наробило такої безлічи помилок, що навіть при повній переробці плану війни було важко рахувати на успіх". Лишаючи осторонь помилки політики та помилки загально-державного змісту, автор твердить, що ні план Шліффена, ні скопійований з нього план Мольтке не могли довести до успіху в короткий час, а тому командування мусило предбачати затяжну війну і, по-перше, подбати про забезпечення певної переваги в силах. Цю помилку, а рівно ж і невміння оцінити природу майбутньої війни автор з'окрема ставить в вину німецькому генеральному штабові. З цього, на наш погляд, занадто суворого вироку можна вивести, що автор прагне віднести всю справу підготовки держави до війни на спосіб математичного разрахунку. Це є ідеал, дотримуватися якого радить і Проф. Леер, але ж автор сам визнає, що рішення шукати найшвидшого розвязання питання на західньому фронті цілком відповідало обстанові.

СЕРГІЙ ДОБРОРОЛЬСЬКИЙ. „Швайцарська армія в минулу війну". Нарис дає яскравий малюнок того, що уявляла з себе армія швайцарська з проголошенням мобілізації, з

днів 3—8 серпня 1914 р. (245.000 чол. і 45.000 коней), яку службу в умовах дуже близьких до війни („позиція стратегичного вичікування“) прийшлося нести цій армії, що будувалася на засадах міліційної системи і, що найбільш цікаве, які висліди зробило командування з досвіду над своєю армією. Головні з цих вислідів не дають підпертя міліційній системі будування збройної сили, з таких мотивів: 1) небезпечність участи у війні неорганизованих та невивчених мас люду, 2) брак внутрішньої єдности війська, а з'окрема—брак підготовлених командірів, 3) брак навчання частин до чинів масами і 4) поверхове відношення до діла в часи навчання, а звідси—байдужість у виконанні своїх обовязків. Як висновок загальний — цілковито недостатня підготовка війська. Приклад швайцарської армії, додамо від себе, мусять добре взяти під увагу всі ті, хто, захоплений ідеєю боротьби озброєних народів, хотів би відмовитися цілком від регулярної армії і перейти до міліції.

В. КОЛОСОВСЬКИЙ. „Самольот автоматичного керування“. Невеличка стаття подає цікаві відомості відносно того, в якому стані знаходиться питання про польот апаратів без пілотів. Звичайно, з огляду на таємницю, в якій провадиться робота конструкторів, автор не може подати докладних відомостей, але ж і наведене ним дає змогу уявити собі значіння винаходу. Конкретно,— розвязане питання відносно польоту без пілотів іде в двох напрямках: 1) польот по данному наперед курсу, який і виконується самольотом завдяки роботі відповідно заведеного механизму, і 2) польот згідно того курсу, який подається з землі через посередництво радіотелеграфу. Винахід набирає тим більшої вартости, що безпілотні самольоти можуть користуватися вищими верствами атмосфери, де протиділання повітря незначне, а тому польоти мусять бути більш корисні з огляду економичности та більшої швидкости.

„Военний Збірник“. Кн. 3 і 4.

Н. ГОЛОВІН. „Сучасна війна“ і „червона озброєна сила“. Автор ставить своїм завданням з'ясувати, на підставі головним чином досвіду Всесвітньої війни, ті кардинальні вимоги, задоволення яких потребує сучасна війна, і виявити, оскільки відповідає цим вимогам „червона озброєна сила“. Зупиняючись спочатку на тій великій численності, до якої дійшла озброєна сила сторін у минулу війну, автор доходить до висновку, що большевицька озброєна сила—це кастова, а не національна армія, а тому вона не може бути численною. Зформована на принціпі відборного складу частин, червона армія не зможе розгорнутися у велику озброєну силу і по істоті своїй вона є „знаряддям для громадянської війни“.

Далі, великий розвиток техники вимагає постійної праці в науковому відношенню, як в час спокою, так і на протязі війни, щоби завжди бути в стані можливости паралізувати здобутки ворожої техники винаходом засобів протиділання. Зрештою боєздатність кожного народу буде залежати від „питомої ваги його наукових сил“, а можливости наукової праці при совітському режимі автор абсолютно не припускає, знаходячи, що „наука і большевизм—не вміщаються разом“.

Підходячи нарешті до тих швидких змін в тактиці, які викликаються могутнім розвитком техники, автор зупиняється на тій величезній науковій праці, яка виконувалася вищим командуванням німецької та французької армій. На нову наступову доктрину Людендорфа відповідає маршал Петен також новою оборонною доктриною і з березня 1918 р. Німці можуть мати успіх лише на тих участках фронту, де нова оборонна доктрина ще не була засвоєна військом. Але ж розроблення досвіду кожної операції з метою винайти уроки на майбутні операції, вироблення нових інструкцій і втілення їх у командний склад—уявляє колосальну роботу досвідчених й відданих ділу людей і робота ця вимагає, перш всього, свободи думки. Обертаючись до недалекого минулого — часів военного міністра Сухомлинова, автор згадує про той шкідливий вплив на роботу военної думки в Росії, який утворився за часів його міністрування. Лише короткий час міністрування Сухомлинова та певна робота в самій армії паралізували шкідливий вплив Сухомлинова на підготовку армії, то що ж може дати в умовах большевицького режиму робота командного складу червоної армії, в якій лишилося 5 % кадрового старшинства? Наслідок такої роботи автор знаходить в „Польовому статуті червоної армії“, який, на його погляд, уявляє з себе збірку необроблених та незрозумілих думок, а величезний досвід 4-х річної Великої війни засліплений досвідом боїв з населенням. Недосвідченість командного складу червоної армії різко виявилася на военній грі в Москві при кінці 1921 р., коли замісць керовництва грою прийшлося читати лекції зібраному командному складові. В цьому автор вбачає, що, уявляючи з себе продукт соціяльного розкладу, большевики не здатні до творчої роботи й ведуть країну до загибели. Закінчує автор талановиту статтю розглядом тих умов, в яких прийдеться будувати дійсну озброєну силу держави після упадку большевизму.

В. КРЕЙТЕР. „Від Седану до Марни“. Велика бійка у вересні 1914 р., яка визначила дальший хід боротьби на Західньому фронті, весь час звертає на себе увагу военних письменників ріжних націй. В своїй статті автор шукає тих засад, які склали обстанову та розвязання битви на Марні. Але ж, не зупиняючись на дрібних вислідах на протязі всієї статті, не можна погодитися з остаточними не стільки самими висновками, скільки з їх умоти-

и не мали
ванням. Автор каже, що з початку війни Францу... наслі-
„ні ідеї, ні підготовки, ні маневрув ...ругий
док цього була поразка“. Далі автор робить д... чі
вислід, що „Французи в своїй военній доктри...
являлися, головним чином, наслідувачами
чистої штуки“.

І отже, при порівнанні цих двох вислідів, що слідують один за другим, мимоволі висувається питання, невже автор вважає ознаки „чистої военної штуки“ у відсутності „ідеї, підготовки та маневру“? Навпаки, сувора об'єктивність мусить сказати, що прояв военної штуки помічається в чинах французських армій лише з того менту, коли в імя певно поставленої цілі почалася підготовка до відповідного маневру, і тому не можна віднести попередні їх чини до ділання в дусі „чистої военної штуки“. Бо наразі военна доктрина, яка, вважаємо, мусить бути „единою“ для армії кожного народу, не може бути інтернаціональною, через те, що на ній повинні відбиватися расові властивості. І в той час, як военна наука, як вислід знання военного діла на всій земній кулі, є інтернаціональна, военна доктрина мусить бути національна. З цього боку цілком правдиво, що на полях битви Марненської зустрінулися дві ріжні доктрини, які й мусили бути такими, бо належали до ріжних народів, і що завданням кожного военного дослідження має бути з'ясовання того, оскільки кожна доктрина відповідала тогочасному станові военної науки та ховала в собі передбачення майбутніх можливостей.

Ф. Ф. ПАЛІЦИН. „В штабі Північно-Західнього фронту“. Незакінчені замітки (квітень—серпень 1915 р.) особи, що, займаючи посаду Нач. Ген. Штабу, мусила протягом значного часу керувати розвитком російської военної думки. Автор прибуває по штабу П.-З. фронту при кінці квітня і протягом 4-х місяців є безсторонвім свідком тієї важкої навали, якій підпала рос. армія з весни того року. На його очах розгортується та надмірна робота, яка припала на долю армії, що мусила людським тілом поповнювати недостачу знаряддя. Перебуваючи то в штабі, то в подорожах по ріжних участках фронту для з'ясовання фактичного стану та наглих потреб, автор нотує в своєму щоденникові як самі факти, так, головне, свої міркування що-до обстанови літом 1915 р. Високодосвідчений автор обережно підходить до ріжних моментів ведення операції і, з'окрема, до керування військом, яке провадилося дуже негладко. Яскраво підкреслює ту задужу самостійність фронтів, згідно „положення 1914 р.“, по якому Верховний Головнокомандуючий, при зовнішній ніби повноті влади, не був повномочним господарем що-до розпорядження засобами війни, бо фронти вважали себе за неза-

лежні держави, з якими треба було торгуватися. Авторові довелося також оглянути майже всі твердині передового театру, стан яких у більшості був безпорадний. Взагалі щоденник ген. Паліцина уявляє з себе високої вартости матеріял для досліджен-ня операцій кошмарного літа 1915 р. і майже кожний воєнний письменник зможе розшукати в ньому відповіді на те чи инше, потрібне для вияснення діла, запитання.

В. ДРАГОМИРІВ. „Підготовка російської армії до Великої війни". Розбираючи підготовку командного складу, автор яскраво змальовує хиби цієї підготовки, а також і причини, з яких вони мали своє походження. Отже командному складові й инших армій варто простудіювати по цій статті свою підготовку, щоби перевірити, чи не перейшли також і до нього вкупі з иншими якостями наведені гріхи в силу закону спадщини.

В. ФУКС. „Короткий нарис операції Наревської армії", А. Р-П. „Причини невдач II армії ген. Самсонова у Сх. Прусах у серпні 1914 р." і І. ПАТРОНІВ. „Події VI корпусу і головні причини невдачі II армії у Сх. Прусах" — всі три нариси простують до одної мети — пролити світло на причини, що викликали таку гірку й страшну по своїй несподіваності поразку II армії ген. Самсонова. Нариси дають змогу, вкупі зі вже поміщеними в літературі матеріялами, підійти наразі до правдивої оцінки тієї операції, яка сталася черговою жертвою на вівтар виконання союзних зобовязань.

В. К.

ГОЛОВНІШІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ:

Стор.	Рядок згори,	знизу.	Надруковано:	Треба:
6	4	—	шляхів	шляхів,
—	6	—	правдивість;	правдивість,
16	—	14	його	її
17	—	8	ньому	неї
18	5	—	будового	будовою
19	3	—	його	її
42	—	19	з 21 вересня	з 21 березня
46	—	16	внутрі	в середині
52	2	—	була осягнута	був осягнутий
85	—	15	ціного	ціною
—	—	10	вні	поза
90	—	20	додавався	додавався,
—	—	18	відтинок	відтинок,
93	7	—	1924	1914
94	—	5	сотня	група
122	8	—	Генштаб дивізією	штаб дивізії
151	—	9	в ранці	вранці
162	—	—	(далі стор.) 136	163
216	—	9	їм	йому
226	—	10	Tourooing	Tourcoing
228	12	—	складає:	складається з:
230	23	—	Гердовських	Герцовських
235	—	—	(далі стор.) 336	236
243	17	—	повинна	повинно

Воєнно-наукове видавництво
„ДО ЗБРОІ“.

ЦІНА 6 зол. пл.